
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У КРАЇНСЬКА М О В А

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ

3(79)
2021

ЗАСНОВАНИЙ
У ЖОВТНІ 2001 р.

ВИХОДИТЬ
4 РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

Андрій ДАНИЛЕНКО

**Заступники
головного редактора**

Павло ГРИЦЕНКО
Катерина ГОРОДЕНСЬКА

Відповідальний секретар

Оксана ЯЦЕВСЬКА

Ніна ГОРГОЛЮК

Марина НАВАЛЬНА

Василь ГРЕЩУК

Світлана СОКОЛОВА

Світлана ГРИЦЕНКО

Микола СТЕПАНЕНКО

Світлана ЄРМОЛЕНКО

Фелікс ЧИЖЕВСЬКИЙ

Євгенія КАРПІЛОВСЬКА

Марія ЧИЖМАРОВА

Андрій КОЛЕСНИКОВ

Світлана ШАБАТ-САВКА

Мирослава МАМИЧ

Ірина ШКІЦЬКА

Людмила МАРЧУК

Віктор ШУЛЬГАЧ

Засновники

*Національна академія наук України,
Інститут української мови НАН України*

Видавець

Інститут української мови НАН України

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації 05.09.2000 р. Перереєстроване 12.01.2007 р. (серія KB № 12180 — 1064ПР) Міністерством юстиції України.

Включено до Переліку друкованих наукових фахових видань України категорії “Б” (наказ МОН України № 420 від 15.04.21)

Адреса редакції

Україна. 01001, Київ-1, вул. М. Грушевського, 4, к. 706

Електронна пошта: movajournal@ukr.net

сайт: ukrmova.iul-nasu.org.ua

Тел.: 278-12-09, 279-18-85

У Києві кореспонденцію, адресовану редакції журналу, можна передавати через експедицію Президії НАН України

*Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту української мови НАН України,
протокол № 8 від 01.07.2021 р.*

Редагування

Лілія Петренко

Оксана Лебедівна (англомовні тексти)

Комп'ютерне верстання

Наталія Яременко

Підписано до друку 10.11.21. Формат 70 × 108/16. Гарн. Newton C.
Ум. друк. арк. 13,30. Обл.-вид. арк. 12,14. Наклад 192 прим. Зам. 6461.

Оригінал-макет виготовлено і тираж віддруковано
ВД «Академперіодика» НАН України,
вул. Терещенківська, 4, м. Київ, 01024

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта
видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001 р.

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.003>

УДК 811.161.2'

К.Г. ГОРОДЕНЬКА, доктор філологічних наук, професор,
завідувач відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-903>

ЗДОБУТКИ АКАДЕМІЧНОЇ ГРАМАТИЧНОЇ ШКОЛИ *

Схарактеризовано¹ розвиток граматичної теорії в Інституті української мови за 30 років. Узагальнено здобутки від застосування функційного (семантико-граматичного) підходу, який розробив І.Р. Вихованець, до поділу одиниць на частиномовні і нечастинимовні класи та до виокремлення морфологічних категорій повнозначних частин мови, що посприяло сформуванню теоретичного підґрунтя функційно-категорійної морфології. Визначено напрацювання формально-граматичного, семантичного, функційного, категорійного, дериваційного та когнітивного синтаксису, що засвідчують багатоаспектний розвиток синтаксичної теорії. З'ясовано основні досягнення в розвитку українського словотвору на засадах семантичного і категорійного синтаксису та форманто- і основоцентричної дериватології. Проаналізовано проблематику виконаних праць із прикладної граматики, зумовлену процесами глобалізації та демократизації українського суспільства, а також потребами сучасної української мовної практики.

Ключові слова: функційна граMATика, функційна морфологія, функційний синтаксис, категорійна граMATика, категорійний синтаксис, категорійний словотвір, частиномовна класифікація, морфологічні категорії.

ГраMATичний напрям — один з основних дослідницьких напрямів в академічній лінгвоукраїністиці. Він охопив широку проблематику теоретичних досліджень із трьох підсистем граматики — морфології, синтаксису та словотвору — і створені на їхній основі праці прикладного (застосовного) характеру, спрямовані на збереження та дотримання граматичного стандарту в сучасній українській мовній практиці.

---

¹ Статті, позначені *, присвячено 30-річчю Інституту української мови НАН України.

Проблематика та здобутки досліджень із функційно-категорійної морфології

Основну увагу граматичної думки впродовж трьох десятиріч було зосереджено на випрацюванні теоретичних засад функційної граматики української мови, ґрунтованої на принципі від «значення, функції до форми», що вможливило розмежувати функційну морфологію і функційний синтаксис, а згодом і засад функційно-категорійної граматики, у межах якої вмотивовано розмежування категорійної морфології, категорійного синтаксису та категорійного словотвору [11: 177—181]. Ці багатовекторні наукові пошуки оперті на новаторські ідеї теоретика-граматиста, члена-кореспондента, доктора філологічних наук, професора Івана Романовича Вихованця. Характерно, що їх розвивали та поглиблювали не тільки граматики Інституту української мови НАН України, а й усі їхні аспіранти та докторанти, унаслідок чого сформувалася школа функційно-категорійної граматики І.Р. Вихованця. Саме тому у пропонованій підсумковій статті схарактеризовано колективний науковий доробок представників цієї школи, оскільки він щонайповніше відбиває всі аспекти виконаних досліджень із морфології, синтаксису та словотвору.

Найвагомішим є внесок академічної граматичної науки в розвиток теоретичної морфології на нових семантико-граматичних засадах, що засвідчують насамперед дві етапні праці: монографія «Теоретична морфологія української мови» (І. Вихованець, К. Городенська, 2004) [15], яку відзначено 2005 року премією імені О.О. Потебні, та «Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія» (І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, С.О. Соколова, 2017) [16], що стала найповнішим, найґрунтовнішим описом морфологічної системи та структури української літературної мови початку ХХІ ст. Вони зафіксували радикальні зміни в теорії частин мови та морфологічних категорій, спрямовані на створення несуперечливої теорії і класифікації частин мови. У цих працях використано гетерогенну класифікацію частин мови, переваги якої обґрунтував І.Р. Вихованець у своїх попередніх теоретичних дослідженнях: «Прийменникова система української мови» (1980) [6] та «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [8]. Цю класифікацію оперто на *семантичний* критерій, витлумачений у трьох вимірах: 1) у площині найменування, позначення певних об'єктів навколишнього світу; 2) у плані лексичного значення слова; 3) в аспекті категорійного значення частини мови; *синтаксичний* у двоярусній інтерпретації, що передбачає виділення компонентів на основі синтаксичних зв'язків і компонентів із семантико-синтаксичними ознаками, що спираються на синтаксичні зв'язки; *морфологічний*, що охоплює всю сукупність граматичних категорій і парадигм, а також *логічний* і *словотвірний* як допоміжні [8: 13—14; 15: 14—15]. За наявності у словах цих різнорідних ознак виокремлено чотирикомпонентну систему частин мови з її внутрішньою ієрархією: іменник і дієслово визнані центральними частинами мови щодо прикмет-

ника і прислівника, а прикметник і прислівник — периферійними, причому прислівникові відведено найпериферійніше місце через його морфологічну безкатегорійність та відсутність лексичного значення, оскільки він є синтагматичним класом слів, який виражає ознаку щодо інших класів ознакових слів, тобто ознаку ознаки [15: 15—17].

У цій частиномовній класифікації на тлі традиційної вирізняється дієслово. За виявом семантичної, морфологічної та синтаксичної ознак, серед яких синтаксичній відведено роль визначальної, виділено чотири дієслівні утворення, що становлять зміст поняття «дієслівна лексема». Типовими дієслівними лексемами визнано дієвідмінювані форми, тому що вони в повному наборі виявляють ці ознаки дієслова. До них прилягають інфінітив, предикативні форми на *-но*, *-то* та аналітичні форми дієприкметника зі своїми особливостями вияву семантико-граматичних ознак дієслова [15: 220—223]. Синтетичні форми дієприкметників і дієприслівник виведено зі складу дієслова, бо в них знівельовані визначальні дієслівні морфологічні категорії і вони перебувають за межами його синтаксичного вживання [8: 176—180; 207—211; 15: 223].

За набором синтаксичних, семантичних та морфологічних ознак І.Р. Вихованець спочатку не надав окремого частиномовного статусу числівникові та займенникові. Підставою для заперечення числівника послуговували насамперед подібність кількісних числівників до флексійних показників категорії числа іменників, а так званих порядкових числівників — до прикметників, а також синтаксичні та морфологічні ознаки, зокрема вживання кількісного числівника з іменником у позиції підмета як нерозкладного компонента речення та обмеженість морфологічних ознак у числівника [8: 30—34]. Проте в «Теоретичній морфології української мови» та «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфології» І.Р. Вихованець виокремив числівник за семантичною домінантою — значенням кількості та обґрунтував його частиномовну морфологічну периферію, оскільки цей клас слів називає означену чи неозначену кількість предметів та абстрактне число і виражає це категорійне значення кількості в морфологічній категорії відмінка за обмеженого функціонування категорій роду і числа [15: 152; 16: 318—324]. Займенники за синтаксичними, семантичними та морфологічними ознаками, на його думку, дублюють цілком або частково іменники, прикметники, числівники та прислівники, на підставі чого у складі займенникових слів, виокремлених у самостійний розділ «Теоретичної морфології української мови», були розмежовані займенникові іменники, займенникові прикметники, займенникові числівники та займенникові прислівники [15: 187—216], тоді як у «Граматиці сучасної української літературної мови. Морфології» їх виділено в окремі підкласи відповідно іменника [16: 225—245], прикметника [16: 297—306], числівника [16: 361—363] та прислівника [16: 497—504].

Застосування зазначених критеріїв до класифікації слів зумовило надання прийменникам, сполучникам та часткам статусу нечастиномовних службових слів — аналітичних синтаксичних морфем, оскільки вони

не мають жодної ознаки з комплексу диференційних різнорідних ознак, а слугують лише виразниками релятивної семантики, виявляючи водночас свою специфіку в межах окремих типів слів-морфем.

На противагу традиційному трактуванню в частиномовній класифікації І.Р. Вихованця запропоновано концепцію реченневої природи вигуків, у якій їх співвіднесено з логічною основою речення — судженням, але не безпосередньо, а опосередковано, бо вони є лише його емоційними відповідниками, тобто вигуки як реченневі утворення передають тільки емоції та почуття мовця, що стосуються ситуацій позамовного світу, але безпосередньо не відображають такі ситуації [8: 36—40; 15: 22—25]. У цій концепції обґрунтовано також реченневу природу і звуконаслідувальних слів, які на відміну від вигуків-речень безпосередньо позначають позамовні ситуації [15: 386—388].

Створена класифікація частиномовних і нечастиномовних (слів-морфем та слів-речень) одиниць не має аналогів ні в українському традиційному мовознавстві, ні у славистиці.

На теоретичних засадах сполучника як окремого типу аналітичних синтаксичних морфем постало окреме цілісне монографічне дослідження «Сполучники української мови» (2010) К.Г. Городенської [34], у якому обґрунтовано слівно-морфемний статус сполучників, визначено їхні формально-синтаксичні та семантико-синтаксичні функції, запропоновано уточнену диференціацію сполучників, що вможливило виокремити семантичні групи сполучників сурядности, підрядности, сурядности-підрядности та підрядности-сурядности, простежено нові явища у функційно-стильовому використанні сполучників різних семантичних груп, з'ясовано співвідношення синтетизму та аналітизму в їхньому складі.

Ідею про нечастиномовний статус займенників та розподіл їх між чотирма частинами мови — іменниками, прикметниками, числівниками та прислівниками — покладено в основу першого цілісного дослідження «Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови» (1997) докторанта відділу В.М. Ожогана [64]. Він з'ясував особливості семантичної ідентифікації займенникових слів з іменниками, прикметниками та прислівниками за трьома вимірами семантики гетерогенної класифікації, відзначив, зокрема, що оскільки займенникові слова не мають лексичного значення (вони не називають ніяких об'єктів позамовного світу), то їх не можна ідентифікувати з власне-іменниками (назвами предметів), виокремив слабкі місця ототожнення займенникових слів з іменниками і за такою їхньою специфічною ознакою, як дійснична функція, адже вона властива обмеженій кількості займенникових слів щодо всього корпусу займенників, і за виявами лексичних значень іменника, прикметника та прислівника, які опосередковано представляє займенник, указуючи на відповідний іменник, прикметник та прислівник, тому ці значення можна встановити лише в тексті, а не в мові. Це послугувало підставою кваліфікувати займенникові іменники як «узагальнено-вказівний розряд іменників предметности взагалі, який лише у сфері

мовлення наповнюється конкретним змістом, використовуючись для опосередкованого позначення предметів конкретної ситуації або попереднього контексту» [64: 5]. У праці В.М. Ожогана констатовано, що, подібно до займенникових іменників, виявляють співвіднесеність свого категорійного значення ознаковості займенникові прикметники до категорійного значення ознаковості власне-атрибутивів, які безпосередньо називають ознаку предмета, та атрибутів, що позначають її опосередковано [64: 6]. Спостережено також, що за морфологічними ознаками займенникові слова тотожні іменникам, прикметникам та прислівникам або повністю, або вони дублюють морфологічні категорії цих частин мови з певними модифікаціями, а за синтаксичними займенникові слова корелюють із власне-субстантивами, виконуючи їхні формально-синтаксичні функції головних і другорядних членів речення та семантико-синтаксичні функції. Зауважено, що репертуар вторинних синтаксичних функцій у займенникових слів вужчий, ніж у відповідних іменників, прикметників та прислівників, і про те, що в тексті виявляємо і їхні специфічні функційно-синтаксичні особливості, зокрема їм властива здатність поєднувати елементи тексту у складніші синтаксичні одиниці — переводити речення у присубстантивну формально-синтаксичну або у прислівникову формально-синтаксичну позицію [64: 177—178].

На основі нової концепції міжчастиномовних переходів, у якій виокремлено три етапи — синтаксичний (функційний), морфологічний та семантичний, на противагу узвичаєній двоетапній концепції, — постала транспозиційна граматики, яку репрезентує фундаментальне дослідження «Транспозиційна граматики українського дієслова» (2015) докторантки відділу І.А. Мельник [62], у якій уперше застосовано авторську типологію чотирьох різновидів дієслівних транспозицій, визначено їхню ієрархію, схарактеризовано спеціалізовані та неспеціалізовані аналітичні складники дієслівних транспозитів, встановлено ступені продуктивності дієслівних словотворчих афіксів та з'ясовано специфіку використання всіх типів дієслівних транспозитів у формально-синтаксичній і семантико-синтаксичній структурі простих елементарних та ускладнених речень. Одній із проблем транспозиційної граматики, пов'язаній з адвербіалізацією відмінкових та прийменниково-відмінкових форм, присвячено також працю «Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові» (2010) А.Ю. Габай [17].

Новаторський підхід до граматичного аналізу засобів апеляції як одного з фрагментів граматичної структури мови зреалізовано в монографії «Граматики апеляції в українській мові» (2002) докторанта відділу М.С. Скаба [67], що заповнила малодосліджену, зокрема й через ідеологічні причини, лаку категорії вокатива.

Чільне місце у граматичних студіях Інституту української мови посіла також проблема застосування семантико-граматичного підходу до витлумачення статусу та класифікації морфологічних категорій, оскільки вони тісно пов'язані і з морфологічними одиницями-конструкціями —

морфологічними словами (частинами мови), і з морфемами як мінімальними морфологічними одиницями, переважно закінченнями, що виражають їхні граматичні значення.

Характерною ознакою розвитку теорії морфологічних категорій є намагання українських дослідників переглянути й удосконалити традиційні кваліфікації та класифікації морфологічних категорій, якнайточніше витлумачити їхню сутність на засадах функційного підходу, передусім залежно від значення та засобів його експлікації, напрямку їх аналізу, а також від інших чинників. Цей підхід ґрунтований на витлумаченні граматичної категорії як узагальненого граматичного значення, розчленованого на ряд граем (традиційно — сукупність протиставлених одне одному однорідних граматичних значень) і вираженого системою спеціалізованих граматичних форм (аналіз від функції до форми), або як системи граматичних форм, що виражають узагальнене граматичне значення, і сукупність його граем з однорідним значенням (аналіз від форми до значення) [15: 30; 16: 48].

Застосування семантико-граматичного критерію до кваліфікації морфологічних категорій та врахування ранговості морфологічних показників дало підстави виділити морфологічні категорії першого, найвищого рангу, або *власне-морфологічні*, які становлять найабстрактніші угруповання, що об'єднують одиниці, які вирізняються концентрованою сукупністю засобів вираження змісту, і категорії другого рангу — *морфолого-словотвірні*, що характеризуються більшою конкретністю порівняно з першими, позбавлені притаманних першим категоріям регулярних засобів вираження [15: 31; 16: 52]. Специфіка категорій другого рангу полягає в тому, що їхній функційний вияв відбувається на перетині кількох підсистем граматики, вони модельовані різноранговими засобами вираження, пов'язаними між собою спільним узагальненим змістом певної ознаки. Саме ці кваліфікаційні ознаки послугували підставою надання категоріям другого рангу статусу міжрівневих [12: 14]. Серед них розмежовано ті, що стосуються двох мовних ярусів, зокрема морфологічного та синтаксичного, на основі чого їх витлумачено як морфолого-синтаксичні, і ті, що мають стосуюнок до трьох мовних рівнів — словотвору, морфології та синтаксису, що вможливило їх кваліфікацію як морфолого-синтаксико-словотвірних [15: 31]. Першим цілісним дослідженням категорій другого рангу є праця «Структура міжрівневих категорій сучасної української мови» (2012) докторантки відділу Н.М. Костусяк [55], у якій схарактеризовано категорії відмінка, валентності та надкатегорії модальності як інтегральних мовних величин, пов'язаних із кількома граматичними сферами, та з'ясовано їхню специфіку.

На зазначених нових концептуальних засадах в українському теоретичному мовознавстві вперше істотно уточнено статус традиційно виокремлюваних морфологічних категорій дієслова, іменника, прикметника та прислівника.

Зокрема, морфологічні категорії дієслова диференційовано за ознакою семантичної мотивованості, яку вони виявляють неоднаково, та зв'язку

з іншими підсистемами граматичної системи української літературної мови. Як семантично мотивовані, що у своїх внутрішніх межах орієнтовані на безпосереднє відображення позамовної дійсності, виокремлено **власне-дієслівні** категорії часу, способу та виду. Водночас констатовано їхню нерівноправність: час і спосіб — центральні власне-дієслівні категорії, вид щодо них є периферійнішою категорією, що зумовлено його можливістю транспонуватися в такі частини мови, як прикметник, прислівник та іменник, а також тим, що він відіграє менш помітну роль у конструюванні семантико-синтаксичної та формально-синтаксичної структури речення [8: 102]. До того ж категорія виду функційно неоднорідна, бо є дієслівною морфологічною категорією словозмінно-словотвірного типу, словозмінна сутність якої зафіксована в імперфективних видових протиставленнях, а словотвірна — переважно в перфективних видових протиставленнях. Дієслівні морфологічні категорії, що не мають семантичної мотивації та зумовлені зв'язками й відношеннями з іменниками, передусім з іменником, ужитим у позиції підмета, з яким дієслово в позиції присудка формує предикативне ядро речення, названо **невласне-дієслівними**, серед яких категорії особи, числа та роду. Вони не є суто дієслівними, бо транспоновані в дієслово від іменника, тобто мають похідний характер. Незважаючи на це їхні значення відображені в морфологічній структурі дієслова за допомогою своїх граматичних показників. Їх також ранжовано в теоретичній граматиці: категорії особи і числа — основні невідносні дієслівні категорії, бо вони тісно пов'язані з власне-дієслівними категоріями часу та способу; категорія роду щодо них є периферійною невідносною дієслівною категорією, що зумовлено периферійністю вихідної для неї категорії роду іменника [15: 223—224; 16: 375—376, 407].

Категорії перехідності / неперехідності та стану дієслова, традиційно зараховувані до граматичних, у нових описах морфологічної системи віднесено до міжрівневих — морфолого-словотвірних-синтаксичних [15: 242—250; 16: 442—450]. Підставами для надання категорії перехідності / неперехідності цього статусу послужувало те, що дієслово є морфологічним словом, семантика якого визначає здатність / нездатність дії поширюватися / не поширюватися на конкретний предмет або істоту, ужиті у валентно зумовленій дієсловом об'єктній позиції, а також наявність словотворчих маркерів (словотворчих суфіксів, постфікса **-ся**) перехідності / неперехідності [15: 250; 16: 445]. Категорію стану, яку в традиційній граматиці кваліфікували як граматичну категорію, властиву перехідним дієсловом [69: 399], у нових описах морфології української мови також трактовано як морфолого-словотвірних-синтаксичну, оскільки дієслово є морфологічною одиницею; зі словотвором (його модифікаційно-транспозиційним різновидом) її пов'язує творення пасивного значення дієслова, бо воно віддзеркалює семантичне перетворення предиката дії на предикат результативного стану, що є наслідком виконання дії, причому особові форми вихідного дієслова звичайно перетворюються на дієприкметникові форми пасивного стану; трансформація речень із дієсловами

активного стану в речення з аналітичними (віддієприкметниковими) дієсловами пасивного стану «виходить за межі морфології й зосереджується в словотвірній системі мови та синтаксисі» [31: 10—16; 15: 243; 16: 445—446]. Саме тому з парадигми конструкцій пасивного стану вилучено ті з них, що мають дієслова недоконаного виду з постфіксом *-ся*, який традиційно вважали типовим засобом творення пасивних форм до перехідних дієслів недоконаного виду.

Зазнало змін потрактування суті категорії способу дієслова, яку традиційно ґрунтували і багато хто з дослідників тепер ґрунтує на опозиції реальність / ірреальність дії [69: 385] та кваліфікували і досі кваліфікує переважно як тричленну, що об'єднує грамеми дійсного, умовного та наказового способу, або як п'ятичленну, у складі якої виділяють форми дійсного, наказового, умовного, спонукального і бажального способу [69: 387]. За такого підходу, на думку І.Р. Вихованця, категорія часу мала подвійне граматичне становище: була самостійною категорією, що членується на грамеми теперішнього, минулого та майбутнього часу, і водночас сама входила на правах підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу. Це спонукало надати категоріям часу і способу автономного семантико-граматичного статусу і розташувати першу в площині об'єктивних (реальних) відношень, виражених формами теперішнього та минулого часу, а другу — у площині суб'єктивних (ірреальних) відношень, експлікованих грамемами умовного і наказового способу, а з'єднувальною ланкою категорій часу і способу визнати грамеми майбутнього часу, у якій поєднані значення реальності (з погляду мовця дія реальна) та ірреальності (поза сферою мовця дія нереальна) [8: 95]. Категорію способу дієслова в нових описах морфологічної системи української мови оперто на опозицію «гіпотетичність дії, процесу, стану — бажаність дії, процесу, стану» [15: 257; 16: 385]. На основі першого значення в них виокремлено умовний спосіб, а на основі другого — наказовий спосіб, що посприяло формуванню двочленної (двокомпонентної) категорії способу дієслова [8: 95—99], або відповідно умовний і наказовий, спонукальний та бажальний способи, унаслідок чого постала чотирикомпонентна категорія способу дієслова в українській мові [15: 256—262; 16: 385—392].

Теорію морфологічних категорій іменника за нового функційно-категорійного підходу І.Р. Вихованець вибудував насамперед на співвідношенні загального і конкретного, тобто на співвідношенні загального морфологічного значення і підпорядкованого йому окремого морфологічного значення, або значення грамеми [15: 53; 16: 80—81]. Він виділив в іменникові чотири морфологічних категорії — роду, числа, відмінка й істот / неістот — та визнав їх багатоозначковими одиницями. Зокрема, за ознакою корелятивності / некорелятивності розмежував послідовно корелятивну категорію відмінка, представлену співвідношеннями форм того самого слова, непослідовно корелятивну категорію числа, реалізовану співвідношеннями того самого слова, але водночас репрезентовану протиставленими одна одній формами різних слів, і некорелятивні кате-

горії роду та істот / неістот, завжди реалізовані формами різних слів. До цих морфологічних категорій додав частково виявлену у власне-іменниках категорію особи, що має повний вияв у займенникових іменниках, та властиву лише предикатним іменникам категорію валентности, транспоновану від вихідних предикатних слів — дієслів та предикативних прикметників, але без їхнього суб'єктного компонента.

Застосування найпоказовішого для функційно-категорійних досліджень аналізу відмінкових проблем від значення до форми дало підстави по-новому витлумачити статус категорії відмінка іменника, а саме як морфолого-синтаксичної, тобто міжрівневої, категорії [15: 54—61; 16: 82—90]. Морфологічна сутність цієї категорії полягає в її послідовно словозмінному характері, оформлюваності за принципом морфологічної парадигми та наявності кінцевого словозмінного афікса (флексії) як спеціалізованого засобу вираження відмінкових грамем. Складніший вияв має зв'язок категорії відмінка іменника із синтаксичною (формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною) структурою мови. Відмінкову семантику, що є найважливішим компонентом структури відмінка як граматичної категорії і як грамеми, визнано суто синтаксичними феноменами, реалізація семантико-синтаксичного потенціалу яких зумовлена зовнішніми чинниками — семантикою предиката, його семантико-синтаксичною валентністю [15: 54; 16: 82]. Орієнтація на відмінкову семантику зумовила аналіз грамем категорії відмінка як компонентів семантико-синтаксичної структури речення — суб'єкта, об'єкта, адресата, локатива (значення місцеперебування, вихідного й кінцевого пунктів руху, шляху руху) та інструменталія (знаряддя чи засобу дії), що вможливило виокремити п'ять грамем семантичної категорії відмінка — суб'єкт, об'єкт, адресат, локатив та інструменталь [7: 40]. Причому кожен відмінок як грамема, за визначенням І.Р. Вихованця, «охоплює низку семантико-синтаксичних функцій, одна з яких засвідчує його спеціалізацію у відмінковій системі, інші позначають транспозиційні зв'язки з іншими грамемами і перебувають на різній віддалі від спеціалізованої функції» [16: 83—84]. Стосунок категорії відмінка до формально-синтаксичної структури мови зумовлений тим, що «у сфері функціонування відмінків їхня форма спеціалізована на вираженні відповідної семантико-синтаксичної і формально-синтаксичної функції» [16: 84]. Крім цього, вона бере участь у внутрішньовідмінковій (грамемній) транспозиції, коли перехід відмінкової форми від однієї до іншої семантико-синтаксичної функції відбувається в межах іменникового значення предметности, і у транспозиції зовнішній, частиномовній, коли перехід реалізований поза власне-іменниковим уживанням [там само].

Склад морфологічних категорій іменника І.Р. Вихованець розширив за рахунок класифікаційної морфологічної категорії істот / неістот, що визначає належність предмета до розряду істот — назв осіб і тварин або до розряду неістот — назв конкретних предметів, рослин, абстрактних понять тощо [15: 97; 16: 187]. Вона двограмемна, типовим розрізнявальним

засобом цих граем слугує формально-морфологічна диференціація знахідного відмінка, валентно поєданого з дієсловом, а також синтаксичні засоби — форми знахідного відмінка однини чоловічого роду в іменниках другої відміни і форми знахідного відмінка множини узгоджуваних слів — прикметників та інших слів, відмінюваних за прикметниковим зразком [16: 188].

Категорію особи іменника в концепції І.Р. Вихованця пов'язано насамперед з особовими займенниковими іменниками, на основі яких розмежовано граєми першої, другої та третьої особи, і обмежено — з власне-іменниками, де вона характеризує стосунок суб'єкта до дії, процесу або стану з погляду мовця і передавана граємами другої особи, що визначає адресата мовлення (співрозмовника, слухача), і граємами третьої особи з функцією об'єкта повідомлення, що не є ні мовцем, ні співрозмовником, бо не бере участі в комунікативному акті [15: 98; 16: 189—190].

Для прикметника визначено три, певною мірою спільні з іменником морфологічні категорії — відмінок, число та рід. На противагу іменникові вони мають залежний характер. Категорії відмінка прикметника надано визначального статусу, що зумовлено її визначальним характером для іменника. Іменниковий відмінок щодо прикметника кваліфіковано як зумовлювальну категорію, оскільки прикметник своїми відмінковими формами цілком підпорядкований іменникові, узгоджений із його формами [15: 129—130; 16: 268—269]. Синтаксично залежну від кличного відмінка іменника граєму у функції означення, на противагу традиційній прикметниковій парадигмі, уведено як сьомий компонент до відмінкової парадигми однини і множини прикметника з відповідною сукупністю флексій [15: 133; 16: 273]. Прикметникову морфологічну категорію числа, що так само зумовлена морфологічною категорією числа базового іменника, відмежовано від неї через її абсолютно словозмінний характер, оскільки внаслідок транспозиції з іменникової сфери у сферу прикметника категорія числа зазнає морфологічної трансформації — нівеляції класифікаційної периферії вихідної іменникової категорії числа [15: 131; 16: 270]. Транспозиційний перехід спричинив перетворення суто класифікаційної категорії роду іменника, у якій поєднаний семантико-граматичний і формально-граматичний зміст, на абсолютно словозмінну категорію роду прикметника [16: 270—271].

Істотних змін зазнав традиційний словозмінний статус категорії ступенів порівняння прикметників і прислівників. Його спростували українські мовознавці на підставі двох основних ознак — синтаксичної (формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної) і словотвірної. Першою спробою дослідити цю категорію на нових засадах є праця «Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників» (2002) аспірантки відділу граматики Н.М. Костусяк [54]. У її новій концепції відзначено, що в якісних прикметниках та означальних прислівниках категорія ступенів порівняння має досить складну граматичну природу, бо вона ґрунтована на синтаксичних, морфологічних та словотвірних характеристи-

ках прикметника і прислівника. Зв'язок ступеневих прикметникових і прислівникових утворень із синтаксисом полягає в тому, що для них первинною є синтаксична сфера дієслова, бо вони виконують предикативну формально-синтаксичну функцію, що є центральною в семантично простому елементарному реченні, де вони набувають дієслівних морфологічних характеристик. Крім цього, для них характерне збільшення, порівняно з вихідним прикметником чи прислівником, аргументних позицій, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю прикметникового чи прислівникового предиката якості-відношення [12: 17; 15: 139—142; 16: 283—287]. Суть дериваційних змін у прикметникових і прислівникових компаративах і суперлативах відбивають модифікаційні зрушення, пов'язані із частковою зміною якісної ознаки вихідних прикметників і прислівників у бік її інтенсивності чи послаблення, що виражають відповідні словотворчі засоби — суфікси *-ш-*, *-иш-*, префікс *най-* та аналітичні компоненти *більш / менш, найбільш / найменш*. Саме ця семантична відмінність модифікаційного характеру, виражена словотворчими засобами, засвідчує лексичну нетотожність вихідних прикметників та прислівників із прикметниками та прислівниками вищого і найвищого ступенів порівняння, які у традиційній граматиці вважали формами слова, а не окремими словами. Зв'язок із словотвором доповнює також нерегулярність утворення прикметникових і прислівникових компаративів та суперлативів, що не властиво творенню форм слова.

На основі цього комплексу ознак категорію ступенів порівняння прикметників і прислівників української мови витлумачено як міжрівневу граматичну категорію, спочатку як словотвірну-синтаксичну [8: 173—176; 12: 17—18], а згодом — як морфолого-синтаксико-словотвірну категорію [15: 142; 16: 286—287], а прикметники та прислівники вищого і найвищого ступенів порівняння і їхні вихідні прикметники та прислівники — різними словами [13: 140, 309; 16: 285, 544]. Їй відведено проміжне місце між власне-морфологічними і синтаксичними категоріями та визнано її безпосередній стосунок до словотвірного рівня мови.

Наукові пошуки в теоретичній морфології тривають. Як і раніше, автори прагнуть щонайточніше і несуперечливо витлумачити статус морфологічних одиниць та їхніх категорій, на засадах науковості оцінити зміни у граматичному стандарті.

Багатоаспектність проблематики синтаксичних досліджень

Вагомими є здобутки граматичного напрямку і в розвитку синтаксичної теорії. Діапазон проблематики синтаксичних досліджень досить широкий і багатоаспектний. Він охопив проблеми формально-граматичного, семантичного, функційного, категорійного, дериваційного та когнітивного синтаксису.

Серед напрацювань із формально-граматичного синтаксису — передусім перегляд традиційного поділу синтаксичних зв'язків та виокремлених на їхній основі членів речення. Обґрунтовано виділення предикативного

зв'язку у формі взаємозалежної координації між підметом і присудком замість традиційного підрядного зв'язку у формі узгодження, підрядного детермінантного зв'язку, яким поєднані детермінантні другорядні члени з предикативним центром речення, підрядного опосередкованого зв'язку, підрядного прислівного валентно зумовленого і підрядного прислівного валентно не зумовленого зв'язку, підрядного прислівно-кореляційного зв'язку, яким поєднана підрядна частина із співвідносним займенниковим словом у головній частині складнопідрядних речень займенниково-співвідносного типу несиметричної і симетричної структури та ін. Запропоновано нову класифікацію двоскладних і односкладних речень, ґрунтовану на морфологічному вираженні їхнього предикативного члена, уведено поняття нульового підмета, що спричинило розширення парадигми двоскладних речень. Створено послідовнішу, порівняно з попередніми, класифікацію складносурядних сполучникових і безсполучникових речень, структурно-семантичну класифікацію складнопідрядних речень. Уведено поняття семантично елементарного і семантично неелементарного простого речення, елементарного і неелементарного складного речення, які використано для аналізу цих типів речень, унесено також інші зміни.

Підсумком багаторічних пошуків із теорії складного речення стала монографія «Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові» (2012) докторантки відділу Р.О. Христіанінової [72], що є першим комплексним дослідженням структури цих речень — їхньої формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної організації. У ній представлено нову типологію складнопідрядних речень, у якій виокремлено формально-синтаксичні типи (складнопідрядні речення типової формальної структури, катафоричні, приєднувальні) та семантико-синтаксичні типи й різновиди.

Семантичний синтаксис — нова галузь синтаксичної науки, теоретичні засади якого вперше в лінгвоукраїністиці випрацював І.Р. Вихованець [14: 25—66]. На цих засадах були розгорнуті дослідження співробітників відділу, аспірантів та докторантів, що дало змогу з'ясувати критерії виокремлення семантичних типів предикатів, послугувало розвиткові їх семантичної класифікації: від двох (предикатів дії і предикатів стану) до шести (предикатів дії, предикатів стану, предикатів процесу, предикатів якості, предикатів кількості, предикатів локативного стану) і, урешті-решт, до п'яти семантичних типів предикатів (предикатів дії, предикатів стану, предикатів процесу, предикатів якості, предикатів кількості). Створено цілісні описи семантики та валентності дієслівних предикатів (праця Т.Є. Масицької «Грамаітична структура дієслівної валентності» (1998) [58]), самостійних типів предикатів, зокрема предикатів якості, виражених предикативними прикметниками (праця І.А. Пасічник «Категорія валентності предикативних прикметників» (2006) [66]), предикатів стану в широкому представленні, що об'єднало предикати власне-стану, стану-відношення, якості, якості-відношення, кількості, кількості-відношення)

(дисертаційна праця Н.В. Кавери «Семантична типологія предикатів стану» (2008) [39]), окремих валентних класів дієслівних предикатів (дисертаційна праця О.В. Куц «Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами» (2003) [56]), а також першу типологію мінімальних семантико-синтаксичних одиниць — спочатку тільки суб'єктних, а згодом — усіх субстанційних синтаксем (праці О.Г. Межова «Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення» (2007) [60], «Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць» (2012) [61]) та семантико-синтаксичних залежностей у структурі складних і простих ускладнених речень (праця Т.Є. Масицької «Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей» (2016) [59]).

На засадах семантичного та функційно-категорійного синтаксису І.Р. Вихованця постала фундаментальна й новаторська праця «Структура синтаксичних категорій» (2001) докторанта відділу М.В. Мірченка [63], у якій уперше виділено синтаксичні категорії для формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного та комунікативного рівнів речення, визначено їхній графемний склад.

Виокремлення формально-синтаксичного і семантико-синтаксичного ярусів у синтаксичній структурі речення посприяло сформуванню нового аспекту граматичних досліджень, який названо аспектом між'ярусних співвідношень. У межах цього аспекту визначено кореляції всіх семантичних типів предикатів із різними типами присудків, головних членів односкладних речень та зв'язкових компонентів іменного і прислівникового складених присудків [33; 53; 20]. У взаємозв'язку формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної структури вивчено односкладні та двоскладні речення української мови (новаторська теоретична праця Л.М. Коваль «Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові» (2015) [40] і дисертаційна праця О.В. Годз «Синтаксична структура прислівникових речень в українській літературній мові» (2013) [20]).

В академічній лінгвоукраїністиці 90-х рр. ХХ ст. сформувалася нова галузь синтаксичної науки — дериваційний синтаксис, концепцію якого цілісно зреалізовано в монографії «Деривація синтаксичних одиниць» (1991) К.Г. Городенської [24]. У ній визначено його центральне поняття — похідність синтаксичних одиниць, наголошено на специфіці семантичного і формального зв'язку базової синтаксичної одиниці (речення, рідше — словосполучення) і одиниць того самого або нижчого рангу. Зокрема, семантичну мотивацію диференційовано відповідно до розмежування в реченні власне-семантичної і семантико-синтаксичної структури, що спричинило врахування семантичного відношення між базовою та похідними від неї синтаксичними одиницями на рівні їхньої власне-семантичної і семантико-синтаксичної структури, перша з яких у них завжди спільна, а друга — здебільшого неідентична, зрідка — ідентична. З'ясовано також специфіку формального зв'язку базової і похідної від неї синтаксичної одиниці, суть якої полягає в тому, що формально-

синтаксична структура базової одиниці зазнає спрощення, на противагу афіксальному словотвору, де твірна основа здебільшого формально складніша. Саме на принципах, релевантних для семантичного та формального синтаксису, уперше встановлено відношення похідності між синтаксичними одиницями спільного рангу та між одиницями різних рангів, побудовано дериваційні парадигми складного речення, простого речення та словосполучення, що віддзеркалили складну систему дериваційних відношень між синтаксичними одиницями, зв'язок словотвору і синтаксису.

Чільне місце у граматичних дослідженнях посіли праці, присвячені вивченню нових явищ і динамічних процесів у вживанні синтаксичних одиниць у різних функційно-стильових сферах сучасної української літературної мови.

Новітні тенденції у використанні різних типів синтаксичних конструкцій в українських засобах масової комунікації простежено в монографії «Синтаксичні одиниці в мові української преси початку ХХІ ст.: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти» І.Я. Завальнюк (2009) [38], у якій, спираючись на великий, самостійно зібраний матеріал, констатовано широку транспозицію, зокрема явища переходу до публіцистичного стилю синтаксичних одиниць, співвідносних донедавна лише з розмовним та художнім стилями, що засвідчує нову тенденцію до його орозмовлення.

Новаторське теоретичне та виразне навчально-внормувальне спрямування має перша в лінгвоукраїністиці праця, присвячена проблемам синкретизму синтаксичних утворень, — «Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській мові» (2014) Л.В. Шитик [73], у якій комплексно досліджено різноплощинні явища синхронної перехідності в синтаксичній системі української літературної мови, що сприятиме адекватному витлумаченню статусу складних синтаксичних конструкцій та зв'язків і відношень між їхніми предикативними частинами як у теорії складного речення, так і в практиці викладання синтаксису.

Етапною працею в комплексному дослідженні синтаксичної норми української літературної мови є монографія «Синтаксичні норми української літературної мови ХХ — початку ХХІ ст.» докторантки відділу С.В. Харченко [71], у якій уперше критично проаналізовано зміни прескриптивних синтаксичних норм під впливом передусім позамовних, а також внутрішньомовних чинників упродовж минулого сторіччя, простежено особливості кодифікації цих норм у граматиках і лексикографічних джерелах та визначено нові тенденції в розвитку синтаксичної будови української літературної мови в 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст.

Безсумнівний новаторський характер мало і дослідження М.О. Голіченко «Комунікативно-прагматичні функції вокативних речень в українському художньому та політичному дискурсах» (2018) [21], у якому вперше обґрунтовано самостійний статус вокативних односкладних речень та окреслено широкий спектр їхніх комунікативно-прагматичних функцій у тих сферах, що є для них типовими.

Порівняно недавно започатковано антропоцентричний напрям в українському синтаксисі, який успішно розробляє Н.Г. Горголюк [22; 23].

Основні аспекти досліджень словотвору

Визнання І.Р. Вихованцем провідної ролі синтаксису щодо морфології і словотвору в межах граматичної системи спричинило в академічній лінгвоукраїністиці 90-х рр. ХХ — початку ХХІ ст. формування нових засад словотвору на синтаксичній основі, відповідно до яких словотворчі суфікси і префікси потрактовано як формальні виразники семантичних функцій непередикатних і передикатних компонентів, з якими вони корелюють у базовому семантично елементарному реченні. Цей підхід до кваліфікації словотворчих морфем зумовлений виокремленням у синтаксичній науці семантичного синтаксису. Спираючись на виділені в семантично елементарному реченні передикатні й непередикатні (аргументні) компоненти та визначені їхні семантичні функції [14: 33—43], українські мовознавці вперше витлумачили суфіксальні та префіксальні деривати української мови як реалізовані у формально-синтаксичній структурі іменників, прикметників та дієслів передикатно-аргументні структури (семантично елементарні речення) та структури плану словосполучення, що містять непередикатний компонент і супровідний предикат, як наслідок згортання таких структур у реальне слово. Синтаксичний принцип функційного аналізу вперше застосовано до словотворчих морфем сучасної української літературної мови в монографії «Морфеміка української мови» (1987) О.К. Безпояско та К.Г. Городенської [2]. Поширення цього принципу на тлумачення різних словотвірних актів у межах іменників, прикметників та дієслів посприяло виокремленню їхніх словотвірних категорій на підставі семантичних функцій співвідносних компонентів базових передикатно-аргументних структур. Установлено особливості синтаксичного механізму формування словотвірних категорій іменника [25; 26; 27; 65], прикметника [29; 30] та дієслова [43; 44; 48; 49; 50], систематизовано ці категорії за типом базової синтаксичної одиниці та за характером того її компонента, який репрезентує словотворчий суфікс чи префікс у формально-синтаксичній структурі деривата. Диференціація таких дериватів за категорійним принципом уможливила виокремити в 90-х рр. ХХ ст. категорійний словотвір у межах категорійної граматики поряд із категорійним синтаксисом і категорійною морфологією [11: 181] та обґрунтувати його синтаксичну основу [28: 6—9].

Паралельно із цими новаторськими дослідженнями словотвору на синтаксичній основі в академічній лінгвоукраїністиці створено низку інших праць, зокрема фундаментальну узагальнювальну монографію на засадах формантоцентричного словотвору «Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові» С.О. Соколової (2003) [68], актуальні дослідження з віддієслівного іменникового словотвору Л.М. Колібаби «Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів» (2005) [42] та з поповнення лексичного складу

української мови новітніми запозиченнями В.М. Фурси «Семантико-граматичне словотвірне освоєння невідмінюваних імен» (2007) [70].

Розробляли також новий основоцентричний напрямок, у межах якого дериватологи узагальнили окремішні напрацювання зі словотворення різних частиномовних класів на засадах побудови типових словотвірних парадигм. Цей напрямок репрезентують дві праці докторантів відділу: «Словотвірна парадигматика іменника в українській мові» З.О. Валюх (2005) [4] та «Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові» О.П. Кушлик (2015) [57].

Новий імпульс до розгортання досліджень з українського словотвору дали позамовні і внутрішньомовні чинники: з одного боку, використання та утвердження української мови як державної мови в незалежній Україні, демократизація українського суспільства, що посприяло поверненню до активного вжитку питомих зразків творення слів, посиленню пуристичних тенденцій в українському словотворенні, відстоюванню його автохтонних рис, вилученню тих словотвірних зразків, що набули поширення під тиском російської мови, а з іншого — активізація процесів глобалізації, нав'язування універсальних словотвірних зразків (переважно англійської мови) творення нових слів, що нівелює самобутність словотворення української мови. Винятково важливого значення надано аналізу нових явищ і тенденцій у двох виявах словотворення — узусі та індивідуальних мовних практиках — на тлі словотвірної системи української літературної мови. Простежено вплив соціодинаміки на словотвірну норму, відзначено тенденцію до повернення українських словотвірних норм, констатовано конкурування варіантних словотвірних номінацій, відновлення національно маркованих словотвірних зразків творення слів, що слугують чинниками збереження її типових словотвірних рис, та блокування словотвірних зразків-кальок, окреслено вияви глобалізації в словотвірній нормі української мови початку ХХІ ст., зокрема надання переваги запозиченим ресурсам словотворення, постання складних іменників за словотвірною моделлю англійської мови та ін. [35; 36; 37].

Українські граматисти намагалися оперативно і фахово оцінювати новітні різновекторні процеси у словотворенні та випрацьовувати виважені рекомендації. Зокрема, чітко розмежовано ті процеси, що віддзеркалюють динаміку словотвірних норм, поповнення словотворчих ресурсів та розвиток словотвірної системи української літературної мови, і ті процеси, які спричинили докорінні зміни в українському словотворенні. Це посприяло правильному з'ясуванню складного і широкого комплексу теоретичних проблем сучасної української дериватології та формуванню теоретичних засад для новітнього академічного опису словотвірної системи сучасної української літературної мови — нової нормативної праці, у якій будуть об'єктивно представлені всі способи творення слів української літературної мови, виокремлені в межах них продуктивні і непродуктивні автохтонні словотвірні типи, що вможливить закріпити в

українській мовній практиці, передусім в освітянській, інформаційній, видавничій, справді національні зразки творення слів, вилучити позанормативні покручі, зумовлені чужомовними впливами, і, урешті-решт, забезпечити подальший розвиток українського словотвору на національній основі.

Основні здобутки прикладної граматики і сучасна українська мовна практика

Першою спробою використання здобутків української граматичної теорії були новітні описи морфологічної та синтаксичної систем української літературної мови — «ГраMATика української мови. Морфологія», автори: О.К. Безпояско, К.Г. Городенська, В.М. Русанівський [3] та «ГраMATика української мови. Синтаксис» І.Р. Вихованця [10], які побачили світ у видавництві «Либідь» 1993 р. Їх створено на виконання відповідального завдання, поставленого на засіданні вченої ради Інституту української мови як самостійної науково-дослідної установи в 1991 р. Воно передбачало підготувати за два роки (!!!) нові навчальні підручники з морфології та синтаксису для філологічних факультетів університетів, у яких було б щонайповніше використано поглиблений аналіз теоретичних питань граматики, залучено для ілюстрацій різностильовий матеріал української літературної мови, що орієнтував би студентську молодь на національні цінності та виховував патріотизм. Це завдання постало у зв'язку із соціальним запитом на підручники та посібники нового покоління після проголошення незалежної Української держави і зміни її суспільно-політичного устрою, ідеології та мовної політики, що об'єктивно вимагало широкого використання української мови в різних сферах суспільного, виробничого, наукового та культурного життя України.

Ці підручники відрізнялися від попередніх, за визначенням авторів, поглибленим аналізом теоретичних питань морфології та синтаксису, творчими підходами до розв'язання дискусійних питань граматики сучасної української літературної мови. Хоч вони і були призначені для навчальних потреб, але їхні автори вийшли за межі програмного навчання морфології та синтаксису української мови, бо подали виклад цих розділів граматики на нових ідеях та здобутках тодішньої теоретичної граматичної думки. Зокрема, в основу поділу слів на частини мови та систематизації їхніх морфологічних категорій уперше покладено базові наукові ідеї І.Р. Вихованця, апробовані в його монографіях «Прийменникова система української мови» (1980) [6] та «Частини мови в семантико-граматичному аспекті» (1988) [8], оскільки створена на їхній основі концепція частининомовних і нечастининомовних класів одиниць на тлі традиційної була послідовнішою.

Новий підручник «ГраMATика української мови. Синтаксис», за визначенням його автора, опертий на «ті теоретичні ідеї і положення, які найповніше відбивають сучасний стан синтаксичної науки і мають більшу пояснювальну силу» [10: 3]. У ньому застосовано певною мірою

функційний аналіз синтаксичних одиниць, оскільки він допомагає рельєфніше представити вершинний характер синтаксису в мовній системі [там само]. Цей аналіз оперто на теоретичні засади функційного синтаксису, викладені у фундаментальній праці «Нариси з функціонального синтаксису української мови» (1992) І.Р. Вихованця [9]. Тут, зокрема, уперше розмежовано і широко проаналізовано формально-синтаксичний, семантико-синтаксичний та комунікативний аспекти речення як основної синтаксичної одиниці-конструкції, визначено базові одиниці кожного рівня речення та їхні функції. Наголошено на фундаментальних поняттях синтаксису — синтаксичних зв'язках як основі для виділення членів речення та семантико-синтаксичних відношеннях як підґрунті для виокремлення синтаксем — мінімальних синтаксичних одиниць, запропоновано класифікацію предикатних, субстанційних та вторинних предикатних синтаксем.

За академічними новітніми описами морфології та синтаксису української літературної мови навчали студентів філологічних факультетів у 90-х рр. ХХ ст.

З початку ХХІ ст. помітно активізовано дослідження невідкладних практичних питань граматики, породжених насамперед процесами демократизації та глобалізації українського суспільства. У контексті надважливих проблем особливого значення надано проблемі реалізації граматичного стандарту в мовній практиці сьогодення, актуалізації відмінкових форм та морфологічних одиниць, що опинилися в пасивному словникові української мови, динаміці прескриптивних морфологічних і синтаксичних норм в різних її стильових сферах, передусім у професійній. Це спричинено тим, що граматичні норми, хай і не так динамічно, як інші норми української літературної мови, але змінювалися, розвивалися. Найпомітніші зміни зумовлені тенденцією до автохтонізації, що почала активно розгортатися в умовах незалежної України. Основними виявами цієї тенденції є намагання повернути питомі українські, історично сформовані граматичні норми замість накинених у радянську добу норм переважно російської мови, актуалізувати деякі граматичні форми та одиниці української мови, що безпідставно були витіснені.

Другою проблемою новітнього граматичного вжитку стала варіантність відмінкових закінчень іменників, однією з перших спроб дослідження якої в 90-х рр. ХХ ст. була дисертаційна праця аспірантки відділу В.О. Юносової, на основі якої підготовлено монографію «Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові» (2003) [74].

На розв'язання цих складних та суперечливих проблем української морфології випрацьовано новітні рекомендації щодо відмінювання іменників — загальних назв, абревіатур, прізвищ та особових імен, географічних власних назв слов'янського й іншомовного походження, уживання граматичних форм і синтаксичних конструкцій [13; 37; 46; 47], що сприяло збереженню в сучасній непростій мовній ситуації нор-

мативної граматичної основи, яка зазнала в попередні роки деструктивних змін.

Крім цього, граматисти активно досліджують дотримання в повсякденному вжитку найпоказовіших словозмінних форм іменників, займенників, числівників та дієслів, що репрезентують граматичний стандарт сучасної української літературної мови, передусім у мовній практиці професійної спільноти (освітян, працівників засобів масової комунікації — журналістів і редакторів, працівників офіційно-ділової сфери). Констатовано повернення до активного вжитку тих закінчень, що були і є в прескрипціях української літературної мови, але через зовнішні причини стали функційно обмеженими, опинилися на периферії мовного вжитку [45; 46; 47; 36]. Відзначено тяглість уживання багатьох із нині актуалізованих закінчень, зокрема закінчень другого знахідного, закінчень давального відмінка однини *-ovi, -evi (-eви)* іменників чоловічого, а також середнього роду другої відміни, професійно оцінено практичні вияви цих норм, простежено деструктивні зміни деяких морфологічних прескриптивних норм, з'ясовано причини неприйняття чи ігнорування певних закінчень, встановлено типові порушення [74; 45; 46; 47; 36; 37].

Винятково важливого значення в дослідженнях процесів унормування та кодифікування надано також морфологічному освоєнню новітніх запозичень, передусім адаптації їх до норм диференціації іменників за родами [70: 79—95] та до словозмінних норм, що зумовило виокремлення в морфологічній системі сучасної української мови парадигми іменників нульової відміни, яка об'єднала чотири типи повної нульової парадигми і два типи неповної нульової парадигми [70: 114—121; 16: 214—217].

Для внормування української мовної практики виняткове значення мали праці українських граматистів, які репрезентують новий напрямок в лінгвоукраїністиці — граматичну лексикографію. Її представляє вперше укладений «Грамматичний словник української мови. Сполучники» (2007) К.Г. Городенської [32], що є спробою лексикографічного впорядкування великого за обсягом і складного теоретичного матеріалу про граматичне вживання сполучників у сучасній українській мові. Цей формат удоступнив інформацію про правильне вживання сполучників в українській мові для широкого кола користувачів.

Помітну і важливу роль у граматичному внормуванні мовної практики відіграли студії, присвячені питанням дієслівного та прикметникового керування, тобто синтаксичній поєднуваності дієслів і прикметників із формами іменників, субстантивованих прикметників, дієприкметників, займенників. Укладено перший «Словник дієслівного керування» (автори: Л.М. Колібаба, В.М. Фурса, 2016 [51]), у якому не просто систематизовано нормативні вияви керування найуживаніших дієслів сучасної української літературної мови, а ще й повернено до активного вжитку органічні для неї відмінкові та прийменниково-відмінкові форми, залежні від дієслів, яких з ідеологічних причин не подавали у словниках

радянського періоду. Частково заповнено і лакуну прикметникового керування [18; 19].

Для практичного використання в мовній практиці сьогодення службових слів винятково важливе значення мають спостереження дослідників-граматистів (аспірантів) за новими явищами у творенні та використанні прийменників, сполучників і сполучних комплексів, що віддзеркалюють динаміку морфологічних та синтаксичних норм. Їх цілісно представлено в дисертаціях Г.С. Балабан «Динамічні процеси у прийменниковій системі сучасної української літературної мови» (2007) [1], М.М. Косаревої «Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української мови» (2013) [52], Г.С. Весельської «Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст.» (2012) [5], О.В. Ковтун «Функціонально-семантична кореляція сполучників і сполучних комплексів у сучасній українській літературній мові» (2012) [41].

Розв'язання цього широкого і складного комплексу питань граматичної варіантності та розвитку граматичної норми в українській мові початку ХХІ ст. вкрай важливе, адже воно безпосередньо пов'язане з подальшим унормуванням мови на автохтонних засадах, із випрацюванням рекомендацій дотримання обов'язкових граматичних норм у сучасній українській мовній практиці.

Отже, упродовж 30 років в Інституті української мови НАН України розвиток граматичної теорії відбувався на засадах функційного (семантико-граматичного) підходу, який розробив І.Р. Вихованець. Його застосовано до поділу одиниць на частиномовні і нечастиномовні класи та до виокремлення морфологічних категорій повнозначних частин мови, що посприяло сформуванню теоретичного підґрунтя функційно-категорійної морфології.

Активний розвиток синтаксичної теорії засвідчують новаторські студії формально-граматичного, семантичного, функційного, категорійного, дериваційного та когнітивного синтаксису.

Дослідження українського словотвору ґрунтоване на ідеях семантичного і категорійного синтаксису та форманто- і основоцентричної дериватології. Оцінено новітні різновекторні процеси у словотворенні, одні з яких віддзеркалюють зміни у словотвірних нормах, поповнення словотворчих ресурсів, а інші — деструктивні зміни в українському словотворенні. Розв'язання цього складного комплексу проблем сучасної теоретичної і прикладної української дериватології посприяло підготуванню методологічного підґрунтя для створення новітнього нормативного академічного опису словотвірної системи сучасної української літературної мови.

Проблематику виконаних досліджень із прикладної граматики зумовили процеси глобалізації та демократизації українського суспільства, а також потреби сучасної мовної практики. Основну увагу сфокусовано на реалізації граматичних прескриптивних норм у мовній практиці сьогодення, динаміці морфологічних і синтаксичних норм у різних функційно-стильових сферах української літературної мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. Балабан, Г.С. (2007). *Динамічні процеси у приєднанні до системи сучасної української літературної мови* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
2. Безпояско, О.К., Городенська, К.Г. (1987). *Морфеміка української мови*. Київ.
3. Безпояско, О.К., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. (1993). *Грамматика української мови. Морфологія*. Київ.
4. Валюх, З.О. (2005). *Словотвірна парадигматика іменника в українській мові*. Київ — Полтава.
5. Весельська, Г.С. (2012). *Нові явища у функціонуванні сурядних сполучників в українській мові кінця ХХ — початку ХХІ ст.* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
6. Вихованець, І.Р. (1980). *Приєднанні до системи української мови*. Київ.
7. Вихованець, І.Р. (1987). *Система відмінків української мови*. Київ.
8. Вихованець, І.Р. (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ.
9. Вихованець, І.Р. (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ.
10. Вихованець, І.Р. (1993). *Грамматика української мови. Синтаксис*. Київ.
11. Вихованець, І.Р. (1996). Принципи категорійної граматики української мови. *III Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство (26—29 серпня 1996 р.)*. С. 177—181. Харків.
12. Вихованець, І.Р. (2002). Морфологічні категорії? Словотвірні? Чи граматичні міжрівневі? *Актуальні проблеми українського словотвору*. С. 13—18. Івано-Франківськ.
13. Вихованець, І. (2012). *Розмовляймо українською: мовознавчі етюди*. Київ.
14. Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г., Русанівський, В.М. (1983). *Семантико-синтаксична структура речення*. Київ.
15. Вихованець, І., Городенська, К. (2004). *Теоретична морфологія української мови*. Київ.
16. Вихованець, І.Р., Городенська, К.Г., Загнітко, А.П., Соколова, С.О. (2017). *Грамматика сучасної української літературної мови. Морфологія*. Київ.
17. Габай, А.Ю. (2010). *Синтаксична прислівникова транспозиція в сучасній українській літературній мові*. Київ.
18. Габай, А.Ю. (2011). Теоретичні засади та принципи укладання «Словника граматичного керування прикметників». *Українська мова*, 3, 57—67.
19. Габай, А.Ю., Горголюк, Н.Г. (2013). Матеріали до «Словника граматичного керування прикметників». *Лексикографічний бюлетень*, 22, 95—104. Київ.
20. Годз, О.В. (2013). *Синтаксична структура прислівникових речень в українській літературній мові* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
21. Голіченко, М.О. (2018). *Комунікативно-прагматичні функції вокативних речень в українському художньому та політичному дискурсах* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
22. Горголюк, Н.Г. (2017). Антропоцентричний рельєф сучасного українського синтаксису. *Мова і культура*. Вип. 19. Том IV (184). С. 275—283.
23. Горголюк, Н. (2018). Категорія модальності в контексті антропоцентричної парадигми. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)*. С. 433—443. Київ.
24. Городенська, К.Г. (1991). *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ.
25. Городенська, К.Г. (1994). Проблема виділення словотвірних категорій (на матеріалі іменника). *Мовознавство*, 6, 22—28.
26. Городенська, К. (1999). Акцентовані ознаки локативів. *Актуальні проблеми граматики: Наукові записки Кіровоградського держ. ун-ту імені Володимира Винниченка*. Відп. ред. В.В. Ожоган. Вип. 4. С. 116—119. Кіровоград.
27. Городенська, К. (1999). Словотвірні категорії іменника. *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung (Magdeburg, 9—11.10.1997)*. Hrsg. Renate Belentschikow. С. 153—162. Sonderdruck.
28. Городенська, К. (2000). Синтаксичні засади категорійного словотвору. *«Наукові записки» Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Філологія*. Вип. 2. С. 6—9. Вінниця.
29. Городенська, К. (2002). Прикметникова словотвірна категоризація супровідної предикатності. *Південний архів. Філологічні науки*. Вип. XIV. С. 206—208. Херсон.

30. Городенська, К. (2002). Синтаксичні засади словотвірних категорій граматичної ад'єктивації. *Актуальні проблеми українського словотвору*. С. 46—54. Івано-Франківськ.
31. Городенська, К. (2003). Проблема статусу та обсягу категорії стану дієслова *Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного університету імені Григорія Сковороди*. С. 10—16. Переяслав-Хмельницький.
32. Городенська, К. (2007). *Граматичний словник української мови: Сполучники*. Херсон.
33. Городенська, К.Г. (2010). Кореляції синтаксичних категорій предикатності і предикативності в українській мові. *Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики. Збірник наукових праць на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця*. С. 89—105. Донецьк.
34. Городенська, К.Г. (2010). *Сполучники української мови*. Київ.
35. Городенська, К.Г. (2013). Нові явища та процеси в українському словотворенні: динаміка чи деструкція словотвірних норм? *Українська мова*, 2, 3—12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_2_3 (дата звернення 09.06.2021).
36. Городенська, К.Г. (2017). Граматичний стандарт української літературної мови і сучасна практика. *Граматичні студії*. Вип. 3. С. 17—21. Вінниця.
37. Городенська, К. (2019). *Українське слово у вимірах сьогодення*. Вид. друге. Київ.
38. Завальнюк, І.Я. (2009). *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI ст.: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти*. Вінниця.
39. Кавера, Н.В. (2008). *Семантична типологія предикатів стану* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
40. Коваль, Л.М. (2015). *Семантико-синтаксична основа головного компонента односкладних речень в українській мові*. Вінниця.
41. Ковтун, О.В. (2012). *Функціонально-семантична кореляція сполучників і сполучних комплексів у сучасній українській літературній мові* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
42. Колібаба, Л. (2005). *Асиметрія словотвірних співвідношень багатозначних дієслів та іменникових девербативів*. Київ.
43. Колібаба, Л.М. (2010). Структурно-семантична характеристика дієслівної словотвірної категорії темпоральності. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія Філологія*. Вип. 12. С. 60—65. Вінниця.
44. Колібаба, Л.М. (2011). Структурно-семантичні типи базових синтаксичних конструкцій дієслів словотвірної категорії стану. *Лінгвістичні студії*, 22, 173—177. Донецьк. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_22_36 (дата звернення 10.06.2021).
45. Колібаба, Л. (2013). Новітні тенденції у функціонально-стильовому вживанні другого знахідного відмінка іменників в українській літературній мові початку XXI сторіччя. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови*. Вип. 10. С. 145—149. Київ. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2013_10_38 (дата звернення 10.06.2021).
46. Колібаба, Л.М. (2014). Варіантність відмінкових закінчень іменників на тлі морфологічних норм української літературної мови кінця XX — початку XXI сторіч. *Українська мова*, 1, 86—96. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2014_1_10 (дата звернення 10.06.2021).
47. Колібаба, Л.М. (2018). Морфологічні форми іменників у контексті теорії мовної норми. *Українська мова*, 2, 50—66. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2018_2_6 (дата звернення 10.06.2021).
48. Колібаба, Л.М., Фурса, В.М. (2005). Синтаксичні засади виокремлення синтаксичних категорій дієслова. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 2. С. 298—305. Херсон.
49. Колібаба, Л.М., Фурса, В.М. (2007). Засоби категоризації словотвірних значень дієслів у сучасній українській мові. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика»*. Вип. 5. С. 250—258. Херсон.
50. Колібаба, Л.М., Фурса, В.М. (2010). Синтаксична природа словотвірних категорій дієслів сучасної української мови. *Проблеми сучасної функційно-категорійної грама-*

- тики. *Збірник наукових праць на пошану чл.-кор. НАН України Івана Романовича Вихованця*. С. 253—271. Донецьк.
51. Колібаба, Л.М., Фурса, В.М. (2016). *Словник дієслівного керування*. Київ.
  52. Косарева, М.М. (2013). *Динамічні процеси в системі сполучників сучасної української мови* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
  53. Косенко, К.О. (2010). *Предикатна основа та семантико-граматична диференціація дієслівних зв'язок в українській мові* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
  54. Костусяк, Н.М. (2002). *Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників*. Луцьк.
  55. Костусяк, Н.М. (2012). *Структура міжрівневих категорій сучасної української мови*. Луцьк.
  56. Куц О.В. (2003). *Семантико-синтаксична структура речень з чотиривалентними предикатами* (дис. канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
  57. Кушлик, О.П. (2015). *Словотвірна парадигматика похідних дієслів в українській мові*. Дрогобич.
  58. Масицька, Т.Є. (1998). *Грамматична структура дієслівної валентності*. Луцьк.
  59. Масицька, Т.Є. (2016). *Типологія семантико-синтаксичних реченневих залежностей*. Луцьк.
  60. Межов, О.Г. (2007). *Суб'єктні синтаксеми у структурі простого речення*. Луцьк.
  61. Межов, О.Г. (2012). *Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць*. Луцьк.
  62. Мельник, І.А. (2015). *Транспозиційна граматики українського дієслова*. Луцьк.
  63. Мірченко, М.В. (2001). *Структура синтаксичних категорій*. Луцьк.
  64. Ожоган, В.М. (1997). *Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови*. Київ.
  65. Олексенко, В.П. (2005). *Словотвірні категорії іменника*. Херсон.
  66. Пасічник, І.А. (2006). *Категорія валентності предикативних прикметників*. Луцьк.
  67. Скаб, М.С. (2002). *Грамматика апеляції в українській мові*. Чернівці.
  68. Соколова, С.О. (2003). *Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові*. Київ.
  69. *Сучасна українська літературна мова. Морфологія*. (1969). Київ.
  70. Фурса, В.М. (2005). *Семантико-граматичне та словотвірне освоєння невідмінюваних імен*. Київ.
  71. Харченко, С.В. (2017). *Синтаксичні норми української літературної мови ХХ — початку ХХІ ст.* Київ.
  72. Христіанінова, Р.О. (2012). *Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові*. Київ.
  73. Шитик, Л.В. (2014). *Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській мові*. Черкаси.
  74. Юносова, В.О. (2003). *Варіантність відмінкових закінчень іменників у сучасній українській літературній мові*. Київ.

REFERENCES

1. Balaban, H.S. (2007). *Dynamichni protsesy u pryimennykovii systemi suchasnoi ukrains'koi literaturnoi movy* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
2. Bezpoiasko, O.K., Horodens'ka, K.H. (1987). *Morfemika ukrains'koi movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
3. Bezpoiasko, O.K., Horodens'ka, K.H., Rusanivs'kyi, V.M. (Eds.). (1993). *Hramatyka ukrains'koi movy. Morfolohiia*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
4. Valiukh, Z.O. (2005). *Slovotvirna paradyhmatyka imennyka v ukrains'kii movi*. Kyiv — Poltava: ASMI (in Ukrainian).
5. Vesel's'ka, H.S. (2012). *Novi iavyshcha u funktsionuvanni suriadnykh spoluchnykiv v ukrains'kii movi kintsia XX — pochatku XXI st.* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).

6. Vykhovanets', I.R. (1980). *Pryimennykova systema ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
7. Vykhovanets', I.R. (1987). *Systema vidminkiv ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
8. Vykhovanets', I.R. (1988). *Chastyny movy v semantyko-hramatychnomu aspekti*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
9. Vykhovanets', I.R. (1992). *Narysy z funktsional'noho syntaksysu ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
10. Vykhovanets', I.R. (1993). *Hramatyka ukraïns'koï movy. Syntaksys*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
11. Vykhovanets', I.R. (1996). Pryntsy py katehoriinoï hramatyky ukraïns'koï movy. In *III Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv. Movoznavstvo* (26—29 serpnia 1996) (pp. 177—181). Kharkiv (in Ukrainian).
12. Vykhovanets', I.R. (2002). Morfolohichni katehoriï? Slovtvirni? Chy hramatychni mizhrivnevi? In V.V. Hreshchuk (Ed.). *Aktual'ni problemy ukraïns'koho slovtvoru* (pp. 13—18). Ivano-Frankivsk (in Ukrainian).
13. Vykhovanets', I. (2012). *Rozmovliaimo ukraïns'koiu: Movoznavchi etyudy*. Kyiv: Pul'sary (in Ukrainian).
14. Vykhovanets', I.R., Horodens'ka, K.H., Rusaniv'skyi, V.M. (1983). *Semantyko-Syntaksychna struktura rechennia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
15. Vykhovanets', I., Horodens'ka, K. (2004). *Teoretychna morfolohiia ukraïns'koï movy*. Kyiv: Pul'sary (in Ukrainian).
16. Vykhovanets', I.R., Horodens'ka, K.H., Zahnitko, A.P., Sokolova, S.O. (Eds.). (2017). *Hramatyka suchasnoï ukraïns'koï literaturnoï movy. Morfolohiia*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
17. Habai, A.Iu. (2010). *Syntaksychna pryslivnykova transpozysiiia v suchasniï ukraïns'kii literaturnii movi*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
18. Habai, A.Iu. (2011). Teoretychni zasady ta pryntsy py ukладання "Slovnyka hramatychnoho keruvannia prykmetnykiv". *Ukraïns'ka Mova*, 3, 57—67 (in Ukrainian).
19. Habai, A.Iu., Horholiuk, N.H. (2013). Materialy do "Slovnyka hramatychnoho keruvannia prykmetnykiv". *Leksykohrafichnyi Biuletyn*, 22, 95—104 (in Ukrainian).
20. Hodz, O.V. (2013). *Syntaksychna struktura pryslivnykovykh rechen' v ukraïns'kii literaturnii movi* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
21. Holichenko, M.O. (2018). *Komunikatyvno-prahmatychni funktsii vokatyvnykh rechen' v ukraïns'komu khudozhn'omu ta politychnomu dyskursakh* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
22. Horholiuk, N.H. (2017). Antropotsentrychnyi rel'ief suchasnoho ukraïns'koho syntaksysu. *Mova i Kul'tura*, 19(4), 275—283 (in Ukrainian).
23. Horholiuk, N. (2018). Katehoriia modalnosti v konteksti antropotsentrychnoï paradyhmy. In S. Pyrozkhov, A. Zahorodnii, H. Skrypnyk (Eds.). *IX Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv. Movoznavstvo. Zbirnyk naukovykh statei (Do 100-richchia Natsionalnoï akademii nauk Ukraïny)* (pp. 433—443). Kyiv (in Ukrainian).
24. Horodens'ka, K.H. (1991). *Deryvatsiia syntaksychnykh odynyt's'*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
25. Horodens'ka, K.H. (1994). Problema vydilennia slovtvirnykh katehoriï (Na materialy imennyka). *Movoznavstvo*, 6, 22—28 (in Ukrainian).
26. Horodens'ka, K. (1999). Aktsentovani oznaky lokatyviv. *Aktual'ni problemy Hramatyky: Naukovi Zapysky Kirovohrads'koho derzhavnogo pedahohichnoho Universytetu Imeni Volodymyra Vynnychenka*, 4, 116—119 (in Ukrainian).
27. Horodens'ka, K. (1999). Slovtvirni katehoriï imennyka. In R. Belentschikow (Ed.). *Neue Wege der slavistischen Wortbildungsforschung* (2nd ed.) (pp. 153—162). Sonderdruck: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften (in German).
28. Horodens'ka, K. (2000). Syntaksychni zasady katehoriinoho slovtvoru. "Naukovi zapysky" Vinnyts'koho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Kotsiubyn's'koho. *Seriia: Filolohiia*, 2, 6—9 (in Ukrainian).

29. Horodens'ka, K. (2002). Prykmetnykova slovotvirna katehoryzatsiia suprovidnoï predykatnosti. *Pivdennyi Arkhiv. Filolohichni nauky*, 14, 206—208 (in Ukrainian).
30. Horodens'ka, K. (2002). Syntaksychni zasady slovotvirnykh katehoriï hramatychnoï ad'ektyvatsiï. In V.V. Hreshchuk (Ed.). *Aktual'ni problemy ukraïns'koho slovotvoru* (pp. 46—54). Ivano-Frankivsk: Plai (in Ukrainian).
31. Horodens'ka, K. (2003). Problema statusu ta obsiahu katehoriï stanu diïeslova. In V.P. Kocur (Ed.). *Humanitarnyi visnyk Pereiaslav-Khmelnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Hryhoriia Skovorody* (pp. 10—16). Pereiaslav-Khmelnytskyi (in Ukrainian).
32. Horodens'ka, K. (2007). Hramatychnyi slovnyk ukraïns'koï movy: Spoluchnyky. Kherson: Vydavnytstvo KhDU (in Ukrainian).
33. Horodens'ka, K.H. (2010). Koreliatsiï syntaksychnykh katehoriï predykatnosti i predykatyvnosti v ukraïns'kii movi. In A.A. Zahnitko (Ed.). *Problemy suchasnoï funktsiino-katehoriinoï hramatyky* (pp. 89—105). Donetsk: Noulidzh (in Ukrainian).
34. Horodens'ka, K.H. (2010). Spoluchnyky ukraïns'koï movy. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
35. Horodens'ka, K.H. (2013). Novi iavyshcha ta protsesy v ukraïns'komu slovotvorenni: Dynamika chy destruktsiia slovotvirnykh norm? *Ukraïns'ka Mova*, 2, 3—12. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2013_2_3 (in Ukrainian).
36. Horodens'ka, K.H. (2017). Hramatychnyi standart ukraïns'koï literaturnoï movy i suchasna praktyka. *Hramatychni Studii*, 3, 17—21 (in Ukrainian).
37. Horodens'ka, K. (2019). *Ukraïns'ke slovo u vymirakh s'ohodennia* (2nd ed.). Kyiv: KMM (in Ukrainian).
38. Zaval'niuk, I.Ia. (2009). *Syntaksychni odynytsi v movi ukraïns'koï presy pochatku XXI st.: Funktsional'nyi i prahmalinhvistychnyi aspekty*. Vinnytsia: Nova knyha (in Ukrainian).
39. Kavera, N.V. (2008). *Semantychna typolohiia predykativ stanu* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
40. Koval, L.M. (2015). *Semantiko-syntaksychna osnova holovnoho komponenta odnoskladnykh rechen' v ukraïns'kii movi*. Vinnytsia: “TOV Nilan-LTD” (in Ukrainian).
41. Kovtun, O.V. (2012). *Funktsional'no-Semantychna koreliatsiia spoluchnykiv i spoluchnykh kompleksiv u suchasniï ukraïns'kii literaturnii movi* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
42. Kolibaba, L. (2005). *Asymetriia slovotvirnykh spivvidnoshen bahatoznachnykh diïesliv ta imenykovykh deverbatyviv*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
43. Kolibaba, L.M. (2010). Strukturno-semantychna kharakterystyka diïeslivnoï slovotvirnoï katehoriï temporal'nosti. *Naukovi Zapysky Vinnytskoho Derzhavnoho Pedahohichnoho Universytetu Imeni Mykhaila Kotsiubyns'koho. Seriia "Filolohiia"*, 12, 60—65 (in Ukrainian).
44. Kolibaba, L.M. (2011). Strukturno-Semantychni typy bazovykh syntaksychnykh konstruksii diïesliv slovotvirnoï katehoriï stanu. *Linhvistychni Studii*, 22, 173—177. http://nbuv.gov.ua/UJRN/lingst_2011_22_36 (in Ukrainian).
45. Kolibaba, L. (2013). Novitni tendentsii u funktsional'no-styl'ovomu vzhvyanni druhoho znakhidnoho vidminka imennykiv v ukraïns'kii literaturnii movi pochatku XXI storichchia. *Naukovyi Chasopys Natsional'noho Pedahohichnoho Universytetu Imeni M.P. Drahomanova. Problemy Hramatyky i Leksykologii Ukraïns'koï Movy*, 10, 145—149. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_10_2013_10_38 (in Ukrainian).
46. Kolibaba, L.M. (2014). Variantnist' vidminkovykh zakinchen' imennykiv na tli morfolohichnykh norm ukraïns'koï literaturnoï movy kintsia XX — pochatku XXI storich. *Ukraïns'ka Mova*, 1, 86—96. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2014_1_10 (in Ukrainian).
47. Kolibaba, L.M. (2018). Morfolohichni formy imennykiv u konteksti teoriiï movnoï normy. *Ukraïns'ka Mova*, 2, 50—66. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukrm_2018_2_6 (in Ukrainian).
48. Kolibaba, L.M., Fursa, V.M. (2005). Syntaksychni zasady vyokremлення syntaksychnykh katehoriï diïeslova. *Naukovyi visnyk Khersons'koho derzhavnoho universytetu. Seriia "Linhvistyka"*, 2, 298—305 (in Ukrainian).

49. Kolibaba, L.M., Fursa, V.M. (2007). Zasoby katehoryzatsii slovotvirnykh znachen' diiesliv u suchasnoi ukrains'kii movi. *Naukovyi Visnyk Kherson's'koho Derzhavnoho Universytetu. Seriya "Linhvistyka"*, 5, 250—258 (in Ukrainian).
50. Kolibaba, L.M., Fursa V.M. (2010). Syntaksychna pryroda slovotvirnykh katehorii diiesliv suchasnoi ukrains'koi movy. In A.A. Zahnitko (Ed.). *Problemy suchasnoi funktsiino-katehoriinoi hramatyky* (pp. 253—271). Donetsk: Noulidzh (in Ukrainian).
51. Kolibaba, L.M., Fursa, V.M. (2016). *Slovnnyk diieslivnoho keruvannia*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
52. Kosarieva, M.M. (2013). *Dynamichni protsesy v systemi spoluchnykiv suchasnoi ukrains'koi movy* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
53. Kosenko, K.O. (2010). *Predykatsna osnova ta semantyko-hramatychna dyferentsiatsiia diieslivnykh zv'iazok v ukrains'kii movi* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
54. Kostusiak, N.M. (2002). *Katehoriia stupeniv porivniannia prykmetnykiv i pryslivnykiv*. Lutsk: Vezha (in Ukrainian).
55. Kostusiak, N.M. (2012). *Struktura mizhrivnyvykh katehorii suchasnoi ukrains'koi movy*. Lutsk: Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
56. Kuts', O.V. (2003). *Semantyko-Syntaksychna struktura rechen' z chotyryvalentnymy predykatsamy* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine] (in Ukrainian).
57. Kushlyk, O.P. (2015). *Slovotvirna paradyhmatyka pokhidnykh diiesliv v ukrains'kii movi*. Drohobych: Kolo (in Ukrainian).
58. Masyts'ka, T.Ie. (1998). *Hramatychna struktura diieslivnoi valentnosti*. Lutsk: Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
59. Masyts'ka, T.Ie. (2016). *Typolohiia semantyko-syntaksychnykh rechennivnykh zalezhnosti*. Lutsk: PVD "Tverdynia" (in Ukrainian).
60. Mezhov, O.H. (2007). *Sub'iektni syntaksemy u strukturi prostoho rechennia*. Lutsk: Vezha (in Ukrainian).
61. Mezhov, O.H. (2012). *Typolohiia minimal'nykh semantyko-syntaksychnykh odynyts'*. Lutsk: Volyns'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny (in Ukrainian).
62. Mel'nyk, I.A. (2015). *Transpozysiiina hramatyka ukrains'koho diieslova*. Lutsk: Nadstyr'ia (in Ukrainian).
63. Mirchenko, M.V. (2001). *Struktura syntaksychnykh katehorii*. Lutsk: Vezha (in Ukrainian).
64. Ozhohan, V.M. (1997). *Zaimennykovi slova u hramatychnii strukturi suchasnoi ukrains'koi movy*. Kyiv: Instytut ukrains'koi movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
65. Oleksenko, V.P. (2005). *Slovotvirni katehoriï imennyka*. Kherson: Ailant (in Ukrainian).
66. Pasichnyk, I.A. (2006). *Katehoriia valentnosti predykativnykh prykmetnykiv*. Lutsk: Vezha (in Ukrainian).
67. Skab, M.S. (2002). *Hramatyka apeliatsii v ukrains'kii movi*. Chernivtsi: Misto (in Ukrainian).
68. Sokolova, S.O. (2003). *Prefiksals'nyi slovotvir diiesliv u suchasnoi ukrains'kii movi*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
69. Bilodid, I.K. (Ed.). (1969). *Suchasna ukrains'ka literaturna mova. Morfolohiia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
70. Fursa, V.M. (2005). *Semantyko-Hramatychna ta slovotvirne osvoïennia nevidminiuvanykh imen*. Kyiv: Instytut ukrains'koi movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
71. Kharchenko, S.V. (2017). *Syntaksychni normy ukrains'koi literaturnoi movy XX — pochatku XXI st.* Kyiv: Milenium (in Ukrainian).
72. Khrystianinova, R.O. (2012). *Skladnopidriadni rechennia v suchasnoi ukrains'kii literaturnii movi*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
73. Shytyk, L.V. (2014). *Synkhronna perekhidnist' syntaksychnykh odynyts' v ukrains'kii movi*. Cherkasy: Chabanenko, Iu.A. (in Ukrainian).
74. Iunosova, V.O. (2003). *Variantnist' vidminkovykh zakinchen' imennykiv u suchasnoi ukrains'kii literaturnii movi*. Kyiv: Znannia (in Ukrainian).

Статтю отримано 14.06.2021

Kateryna Horodens'ka, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
Head of the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: ukr.grammar@meta.ua
<https://orcid.org/0000-0003-2638-9037>

ACHIEVEMENTS OF THE ACADEMIC GRAMMAR SCHOOL

This study aims at investigating the development of grammatical theory at the Institute of the Ukrainian Language for the last 30 years. The paper summarizes achievements in grammar theory from applying the functional, i.e., semantic and grammatical, approach developed by I.R. Vykhovanets' to differentiating units into word and nonword classes and distinguishing morphological categories of major word classes. This facilitated the establishment of the theoretical basis of functional and categorial morphology.

The author analyses studies in formal grammatical, semantic, functional, categorial, derivational, and anthropocentric syntax that attest to the multidimensional growth of a syntactic theory and main aspects of the Ukrainian word formation on the basis of semantic and categorial syntax and a formant- and stem-based derivatology. Some of the latest multi-pronged processes in word formation reflect dynamics of word formation rules, the replenishment of word formation resources, and the development of the word formation system of Standard Ukrainian. The solving of a complex set of theoretical issues in the modern Ukrainian word-formation introduced the methodological foundations for the recent normative description of the word-formation system of Standard Ukrainian.

The article addresses issues in studies on applied grammar determined by the process of globalization and democratization of the Ukrainian society and the needs of Modern Ukrainian language practice to be met. Particular importance is attached to the grammatical prescriptive norms in the professional use, the actualization of case forms appearing in the passive vocabulary, and the dynamics of morphological and syntactic norms in various functional and stylistic dimensions of Standard Ukrainian.

Keywords: *functional grammar, functional morphology, functional syntax, categorial grammar, categorial syntax, categorial word formation, classification of parts of speech, morphological categories.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.030>
УДК 811.161.2.081'42 УДК 811.161.1-2'246:272

С.О. СОКОЛОВА, доктор філологічних наук, професор,
провідний науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ БІЛІНГВІЗМ В УКРАЇНІ: СПРИЙНЯТТЯ ЗСЕРЕДИНИ ТА ЗОВНІ*

У статті схарактеризовано основні підходи до вивчення українсько-російського білінгвізму в Україні в працях українських і зарубіжних науковців. Фрагментарність інформації, яку зарубіжні дослідники отримують переважно з переписів населення і з праць, опублікованих в Україні, та різний ступінь її достовірності інколи спричиняють викривлення об'єктивної картини, недотримання історичного підходу і дрібні помилки в інформації про Україну загалом.

Українським ученим необхідно активізувати комплексні дослідження мовної ситуації в Україні, координуючи їх за регіонами, з використанням єдиних соціологічних методик. Важливо також адекватно репрезентувати результати цих досліджень на міжнародному рівні.

Ключові слова: білінгвізм, рідна мова, українська мова, російська мова, мова повсякденного спілкування, функціональне навантаження мов, мовна ситуація.

Проблема дослідження реальної мовної ситуації в будь-якій країні є актуальною, тому що навіть за переважної одномовності її мешканців привертає увагу до складу ідіомів¹ (підсистем однієї мови) та їх розподілу за комунікативними сферами, дає змогу створити комунікативну модель будови етнічної мови та порівняти її з моделями інших мов [19]. За взаємодії в суспільстві двох або більше мов ситуація ускладнюється в рази, оскільки, окрім підсистем однієї мови, у взаємодію вступають підсистеми різних мов. Мови можуть впливати одна на одну, а їхні підсистеми — мати різне функціональне навантаження в різних комунікативних сферах,

---

¹ Ці ідіоми, які в класичному розумінні переважно інтерпретують як гомогенні цілісні структури, у реальному мовленні зазвичай не функціонують [19: 11].

для різних соціальних або виокремлених за територіальною ознакою груп населення. Якщо врахувати, що за кожною мовою в багатомовній країні стоять її мовці, а нерідко ще й зовнішня «група підтримки», тобто певна спільнота за межами цієї країни або навіть ціла держава, стає зрозумілим, що проблема набуває додаткового політичного забарвлення. Мовна ситуація в Україні привертає увагу не лише її громадян, але й науковців і політиків за її межами, а потрактування цієї ситуації нерідко ґрунтується не тільки на результатах об'єктивних досліджень, але й на певній політичній концепції. Звичайно, стосовно України найбільше обговорюють питання українсько-російського білінгвізму як питання взаємодії найпоширеніших мов, які на її теренах перебувають зараз у процесі зміни статусних відношень. Білінгвізм в Україні вирізняється ще й своєю очевидністю, наочністю, тим, що його легко помітити навіть іноземцю. Так, у колективній праці «Україна в очах Німеччини» («Die Ukraine in den Augen Deutschlands») читаємо: «Якщо поглянути на сьогоднішню Україну, то передусім впадає в око двомовність людей. Майже всі українці розмовляють обома мовами у своєму повсякденному житті — українською і російською — з різною інтенсивністю, залежно від регіону та походження»² [43: 35].

Саме тому постало завдання схарактеризувати основні підходи до вивчення українсько-російського білінгвізму та проблеми мовної взаємодії, відображені в низці праць українських і зарубіжних дослідників, і на цій основі сформулювати актуальні завдання, які мають розв'язати саме українські мовознавці. Зарубіжні дослідники, намагаючись бути об'єктивними, ретельно вивчають публікації в Україні, присвячені мовному питанню, законодавчу базу розв'язання мовного питання тощо. Багато хто з них наголошує на змінах, які відбулися за роки незалежності. Так, у публікації в німецькому журналі «Osteuropa» («Східна Європа») натрапляємо на таку оптимістичну характеристику київської ситуації: «Місто Київ, яке разом із Мінськом, Алматі й Бішкеком (тоді Фрунзе) ще наприкінці 1980-х рр. належало до найбільш “зрусифікованих” столиць союзних республік, в останні 10 років утвердилося як значущий український культурний центр: зараз кар'єра в цьому мільйонному місті без знання української мови немислима» [35: 411].

Серед усіх публікацій на цю тему слід виокремити такі, що мають явні ознаки просування «руського мира» та не містять реальних фактів, натомість оцінюють українську мову як таку, що не спроможна забезпечити повноцінну комунікацію. Звісно, такі публікації до уваги не братимемо. Водночас, великій кількості праць російських вчених, присвячених реальному аналізу мовного законодавства та мовних ситуацій у сучасних Україні і Росії, притаманна відмінність підходів до цих ситуацій і потрактування законодавства, і цей факт не можна ігнорувати. Детально це проаналізувала Г. Мацюк [18], тому зауважмо лише, що права української

² Усі переклади цитат з англійської, німецької, російської мов здійснив автор цієї статті.

мови в Україні, де українці становлять близько 80% населення³, за останнім Законом [6], вкрай негативно сприйнятим у Росії, лише наближаються до тих прав, які російська за законодавством має в Росії, де кількість етнічних росіян — 77,7%⁴. Слід пам'ятати також, що українську мову в Росії не зараховано до мов корінних народів, тож права її носіїв законодавчо не зафіксовані, попри те, що до території РФ належить частина етнічних українських земель. Після анексії Криму українська мова, як і кримськотатарська, на його території номінально були визнані державними поряд із російською. Цікаво, що в енциклопедії «Мова і суспільство» («Язык и общество»), яка вийшла друком у Москві 2016 р., вже з'явилася окрема стаття «Кримськотатарська мова» [30: 229—234], підготовлена з урахуванням відповідного шаблону для опису функціонування мов корінних народів, про українську ж лише згадано в статті «Мовна ситуація в республіці Крим» [там само: 743—745]⁵, а сама стаття, на відміну від аналогічних, не має чіткої структури (за сферами функціонування мов) і не містить конкретних даних; статті про українську мову в енциклопедії немає.

Від моменту відновлення Україною незалежності українські вчені, нарешті позбавлені ідеологічних настанов, почали активно вивчати реальну мовну ситуацію в країні, проте лінгвісти й соціологи переважно працювали окремо. Лінгвісти могли досліджувати загальні питання взаємодії мов, звертаючи увагу на деформації, «яких зазнало мовне середовище країни в попередній колоніальний період» [16: 13]⁶, послуговуватися методом спостереження або здійснювати локальні опитування, які характеризували опитану спільноту, але не були статистично достовірними. Соціологи, озброєні спеціальним дослідницьким апаратом (доступ до статистично достовірної вибірки, до спеціальних комп'ютерних програм, які перетворюють масив відповідей на запитання анкети в упорядкований корпус даних, і под.), порушували мовні питання лише побіжно, у загальних рисах. І лінгвісти, і соціологи аналізували також дані переписів населення, з яких можна отримати інформацію про національний та мовний склад населення (рідну мову), але аж ніяк не про реальні мовні вполювання та звички.

Перші комплексні дослідження мовної ситуації після відновлення Україною незалежності з використанням соціологічної методології припадають на початок двотисячних⁷. Практично першим таким дослідженням стало вивчення мовної ситуації в Києві з використанням таких методів, як експертне, фокус-групове дослідження, масове опитування [9]. Їх апробація на матеріалі Києва уможливила в подальшому реалізацію більш масштабного проекту INTAS.

³ За даними перепису населення 2001 р. — 78,8%. Дані масового опитування 2017 р. (прим. 8) засвідчили показник 88,3%.

⁴ За даними перепису населення 2010 р. [30: 390].

⁵ Такі статті присвячені всім суб'єктам РФ.

⁶ Цей напрям активно досліджує Л. Масенко [15: 13].

⁷ Див. про це у статті [26].

Результати масового опитування 2006 р., здійсненого в його межах, узагальнені в колективній монографії «Мовна політика та мовна ситуація в Україні: аналіз і рекомендації» за редакцією керівника проєкту Ю. Бестерс-Дільгер. Монографію видано двома мовами — українською [1] та англійською [32]. Зарубіжні вчені в цій монографії зосередилися переважно на питаннях мовної політики, які висвітлили за матеріалами українського та міжнародного законодавства та публікацій у ЗМІ (Б. Баурінг, Ю. Бестерс-Дільгер), конкретний аналіз мовної ситуації за даними масового опитування і фокус-групового дослідження виконали українські науковці, які не лише мали доступ до бази даних та активно їх використовували, але й безпосередньо перебували в тому мовному оточенні, яке вони описували: загальний соціолінгвістичний аналіз мовної ситуації України здійснила Л. Масенко [14], взаємозв'язок між мовними та загальними цивілізаційними орієнтаціями українців простежила Г. Залізняк [7], мовну ситуацію в освіті дослідила О. Калиновська [10], у сфері судочинства і діловодства — Н. Трач [28], розділ про суржик підготували спільно Б. Тарасенко і С. дель Гаудіо [3], який тривалий час живе в Україні й добре розмовляє українською і російською мовами. Дуже зручно для читача, що в додатках до монографії наведено соціологічні параметри опитування [1: 340—343] та анкети з відповідями респондентів (одномірний розподіл) [там само: 344—363].

Протягом 2011—2015 рр. відділ соціолінгвістики Інституту української мови НАН України працював над плановою темою «Мовний побут сучасного українського міста», у якій, безперечно, не можна було обійти увагою проблему взаємодії української і російської мов. Написано колективну монографію, яку рекомендувала до друку вчена рада Інституту, проте внаслідок відсутності фінансування її досі не оприлюднено, а зібрані й опрацьовані дані розпорошені в численних статтях виконавців (загалом понад 80 статей). Щоправда, досить велика частина матеріалів увійшла до колективної статті, підготовленої за матеріалами доповіді на XV Міжнародному з'їзді славистів [27]. Безпосередньо з проблемою взаємодії мов пов'язані й дві індивідуальні монографії, надруковані в цей час — Л. Масенко [17] та О. Рудої [22]. Саме під час роботи над цією темою науковці випрацювали підходи до комплексного оцінювання мовної ситуації та моделювання мовної поведінки окремих груп мовців, зокрема й за допомогою анкетування. У межах теми підготовлено й захищено дві кандидатські дисертації: І. Цар «Українське повсякденне мовлення в міському молодіжному середовищі: структура і функціонування» і В. Шелудько «Мовна особистість сучасного українського державного службовця в професійному дискурсі», у яких, зокрема, апробовано методики такого оцінювання.

2016 р. відділ долучився до виконання міжнародного проєкту під керівництвом М. Вінгендер, у межах якого проведено масове опитування (2017 р.) за такою самою методикою і подібною анкетною⁸, як і 2006 р., але

⁸ Дослідження виконано за підтримки фонду Фольксваген у межах трilaterального проєкту «Bi- and multilingualism between conflict intensification and conflict resolution. Ethno-lin-

до нього зі зрозумілих причин не були залучені тимчасово окуповані території Донецької і Луганської областей та АР Крим. На жаль, умови фінансування проекту не передбачали видання окремої монографії, присвяченої українській мовній ситуації, натомість підготовлено два збірники статей його учасників, один з яких вже опубліковано [39]. Українську мовну ситуацію в ньому висвітлюють статті учасників проекту Л. Масенко «Мовний конфлікт в Україні: перспективи врегулювання» [38], Г. Залізняка «Зміна мовної ситуації в Україні як результат Революції Гідності 2013—2014 рр. (за результатами масового опитування)»⁹ [47], О. Рудої «Мовна ситуація в українських медіа в баченні громадськості» [42], О. Данилевської «Соціокультурні деформації мовного середовища в школах України: історія і сучасність» [34], Л. Підкуймухи «Українсько-російський білінгвізм учасників антитерористичної операції в соціокультурній лінгвістичній перспективі» [41], С. Соколової «Двомовне спілкування в Україні: регіональний вимір» [44], Н. Матвеевої «Білінгвізм і диглосія студентів київських університетів» [38], М. Бовсуновської «Історичні і культурні умови функціонування мов у Житомирській області» [33]. Збірник містить також статті, присвячені мовній ситуації, українських дослідників, які не були членами робочої групи, але долучилися до однієї з конференцій за проектом: Л. Ажнюк «Мова ненависті на тлі українсько-російського білінгвізму» [31], І. Цар «Мовна поведінка київської молоді в білінгвальному середовищі» [46], Т. Ткачука «Вибір між українською і російською мовами в багатомовній Україні (Вінницька область)» [45]. До другого збірника, який має вийти друком 2021 р., увійшли статті учасників проекту, підготовлені за матеріалами виступів на підсумковій конференції, їх проблематику окреслено в оглядовій статті, опублікованій раніше в журналі «Українська мова» [23], у цій самій статті подано загальний список публікацій членів робочої групи за проектом, які тією чи іншою мірою спираються на результати опитування і фокус-групових досліджень (загалом понад 30 статей). Комплексно схарактеризовано основні аспекти функціонування української мови як держаної в Україні з використанням даних опитування в колективній статті членів робочої групи соціолінгвістики Інституту української мови, підготовленій за матеріалами виступу на XVI міжнародному з'їзді славістів у Белграді [25].

Результати опитування, разом з іншими даними, активно використала О. Данилевська в монографії «Українська мова в українській школі на початку XXI століття» [2], на матеріалі якої вона захистила докторську дисертацію. У монографії подано цілісну картину функціонування української мови в освітній сфері на основі аналізу параметрів її формальної та фактичної взаємодії як мови державної з російською та інши-

guistic conflicts, language politics and contact situations in post-Soviet Ukraine and Russia» (Бі- та мультілінгвізм між інтенсифікацією конфлікту та його розв'язанням. Етномовні конфлікти і контактні ситуації у пострадянських Україні та Росії) AZ № 90217.

⁹ Г.М. Залізняка координувала виконання власне соціологічної частини дослідження в обох проектах.

ми мовами національних меншин, з мовами, які вивчають як іноземні, тощо. Автор наголосила, що статистичні дані про кількість учнів, які навчаються українською мовою, не відповідають реальним фактам використання мов у системі шкільної освіти, пояснивши це посттоталітарними деформаціями мовної ситуації в країні загалом. Дані опитування і фокус-групових досліджень прислужилися також для написання колективної монографії «Територіальні та соціокультурні умови функціонування української мови в Україні», яка зараз проходить етап редагування, саме в ній буде оприлюднено основні соціологічні параметри опитування і повну анкету з відповідями респондентів (одномірний розподіл). У монографії розглянуто проблеми вживання мов за неоднорідності локальних мовних ситуацій, пов'язаної з географічним розташуванням (різні регіони України, міська та сільська місцевість), а також у різних сферах життя українського суспільства: шкільній освіті, сфері ЗМІ та культури, державного управління, торгівлі, науковій сфері. Окрему увагу приділено функціонуванню української мови в молодіжному середовищі. Крім результатів масових опитувань 2017 і 2006 рр., автори спираються на результати власних локальних анкетувань, спостережень за розмовним мовленням різних категорій населення в різних комунікативних ситуаціях, за мовою ЗМІ тощо.

Водночас українська мовна ситуація привертає увагу багатьох зарубіжних учених, які досліджують її переважно віддалено — на матеріалі праць українських науковців, публікацій у ЗМІ, відкритих джерел, електронних ресурсів з даними переписів населення тощо. Загальне враження від цих публікацій: їхні автори щиро намагаються зрозуміти реальний стан справ і напрямок руху. Проте віддаленість від об'єкта спостереження інколи спричиняє те, що деякі науковці позиціонують сучасну Україну як переважно іммігрантську країну, зауважуючи, наприклад: «Значна частина тих, хто прибув [до України] (як відразу після війни, так і в наступні десятиліття), були пов'язані зі збройними силами. Значна частина цих іммігрантів, особливо їхніх нащадків, ідентифікують себе великою мірою з Україною як країною та державою, але мало хто з них ототожнює себе з українською етнічною нацією, що не дивно, оскільки вони не є етнічними українцями» [40: 12]. Для такого висновку потрібне масштабне історико-етнографічне дослідження, якого автор, звісно, не проводив, окрім того, міграційні процеси, які, безперечно, були, охопили різні регіони різною мірою, тому наведене оцінювання занадто спрощене. До того ж, набагато активнішим, порівняно з адаптацією новоприбулих, був процес втрати мовної (а інколи й національної) ідентичності саме етнічними українцями під впливом тих самих міграційних процесів, особливо в деяких регіонах [26: 10], та активної політики русифікації [15: 192—214], тому проблема полягає не лише в адаптації нащадків іммігрантів, а ще більшою мірою у відновленні національної і мовної ідентичності етнічних українців.

Одним з найбільш обговорюваних питань стосовно мовної ситуації України є питання українсько-російського білінгвізму. Неоднозначне

потлумачення самого терміна, точніше, можливість його співвіднесення а) з мовною практикою окремого індивіда (індивідуальна двомовність), б) з мовною практикою групи осіб (колективний білінгвізм), в) з офіційно визнаною двомовністю в державі (державна двомовність), — створює умови для сплутування понять або їх навмисної підміни з метою маніпуляції.

Досліджуючи проблему українсько-російського білінгвізму, зарубіжні автори, особливо ті, що послуговуються переважно даними літератури¹⁰, не перебувають в мовному середовищі, яке вивчають, і не дотичні безпосередньо до матеріалів масових опитувань, орієнтуються на теоретичні положення про сутність білінгвізму та на положення українського законодавства, яке, як відомо, далеко не завжди виконується. При цьому дослідники спираються на стандартне визначення білінгвізму, яке йде від У. Вайнрайха й зафіксоване в довідкових виданнях. Див., наприклад, визначення, яке наводить М. Гофінгоф, посилаючись на німецький словник лінгвістичних термінів Т. Левандовскі (Th. Lewandowski 1976): «Білінгвізм передбачає однаково добре опанування двох мов або оволодіння другою мовою принаймні такою мірою, щоб у конкретному випадку почуватись незалежним від першої мови — загалом бути зрозумілим двома мовами та розуміти їх» [36]. Безперечно, у наведеному визначенні йдеться про індивідуальний білінгвізм. За спорідненого масового білінгвізму, в якому перебувають українці від народження, питання зрозумілості другої мови практично не постає, і тоді критерієм належності до білінгвів нерідко стає можливість активного використання другої мови.

Часом зарубіжні науковці відбирають з результатів спостережень інших авторів переважно те, що відповідає їхній власній концепції. Нерідко використані дані стосуються різних часових зрізів та отримані за різними методиками. Унаслідок цього реальна картина функціонування мов в Україні щонайменше постає не в повному обсязі або не відповідає визначенню «сучасна» стосовно часу оприлюднення інформації. Для прикладу порівняймо інформацію, подану у двох солідних публікаціях тієї самої російської дослідниці Т. Курохтіної, оприлюднених із розривом у 6 років і присвячених різним аспектам взаємодії української і російської мов в Україні [11; 12]. Передусім впадає в око, що, на відміну від українських авторів, які виокремлюють українсько-російський і російсько-український білінгвізм залежно від того, яка мова для індивіда (групи мовців) є першою, авторка послідовно пише лише про російсько-український білінгвізм, напевно, просто не замислюючись над тим, що для більшості українських громадян першою є (і має бути!) українська мова. Як досвідчений дослідник мовних контактів вона слушно звертає увагу на необхідність їх як соціолінгвістичної (взаємодія соціумів), так і психолінгвістичної інтерпретації (проблема індивідуальної двомовності), взаємодії самостійних мовних систем тощо [12: 275]. Утім, за практичного аналізу

---

¹⁰ При цьому не всі українські джерела однаково доступні, тому нерідко їх добір доволі випадковий.

ситуації використання різних джерел інформації нерідко спричиняє підміну понять, оскільки як свідчення використання мов наведено дані перепису населення про рідну мову¹¹. Для підтвердження того, що «російська мова досі є основною мовою спілкування для більшої частини населення (тобто навіть у тих випадках, коли вона не є рідною)» [12: 278; 11: 351], дослідниця посилається на статтю В. Хмелька, присвячену динаміці й регіональним особливостям лінгвоетнічної структури України [29], стверджуючи, що, начебто за даними українського соціолога, «68% населення країни володіють російською мовою і надають перевагу її використанню в повсякденному житті. Трохи менший відсоток (57%) володіє вільно українською мовою» [12: 278; 11: 351] і що «про переважання у використанні саме української мови у повсякденному спілкуванні у дослідженні нічого не сказано» [10: 351]. Проте саме в цій публікації українського автора даних про володіння українською і російською мовами ми не знайшли, водночас у ній безпосередньо зазначено: «За даними опитувань, проведених КМІС [Київським міжнародним інститутом соціології — С.С.] у 2003 р. (опитано 22462 респонденти, відібрані за вибірками, кожна з яких була репрезентативною для дорослого населення України від 18 років і старші), частки тих, кому легше спілкуватися українською мовою, і тих, кому легше спілкуватися російською, виявилися статистично однаковими (відмінність статистично незначуща на рівні $p = 0,05$) — приблизно по дві п'ятих дорослого населення. І майже одна п'ята опитаних потвердила, що їм однаково легко спілкуватися як українською мовою, так і російською» [29: 5]. До того ж, безпосереднє спостереження за мовною ситуацією в Україні в останні роки засвідчує, що вона стрімко змінюється, це пов'язано як зі змінами в мовному законодавстві (закон 2012 р. [7], потім його скасування і нарешті прийняття повноцінного мовного закону [6]), так і зі змінами в ментальності самих мовців. Тому дані опитування 2003 р. мають більшою мірою історичне значення, але аж ніяк не характеризують стан справ на початку 2020-х рр.

Використання неперевіраних джерел інформації, зокрема матеріалів з інтернету, спричиняє публікацію в наукових працях хибних даних про мовну ситуацію в Україні. Так, у статті іншої російської дослідниці, опублікованій 2018 р., знаходимо інформацію про те, що начебто за результатами опитування 2011 р. «за українську мову як єдину державну мову виступало 48% українців, а за дві державні мови (українську і російську) — 49% українських громадян» [20: 164]. Наведене у статті посилення виводить нас на російськомовний сайт, де така інформація справді є, але оскільки це публікація в ЗМІ, ніяких даних про параметри опитування та його репрезентативність немає. Водночас, за даними масових опитувань 2006 і 2017 рр., на які ми вже посилалися, 2006 р. за надання російській мові

¹¹ Так, авторка зауважує: «Згідно з останнім переписом населення, частка українськомовного населення України становить приблизно 67,5%, що ж стосується російськомовних громадян, то їхня кількість дорівнює 29,6%» [12: 278; див. також: 11: 351].

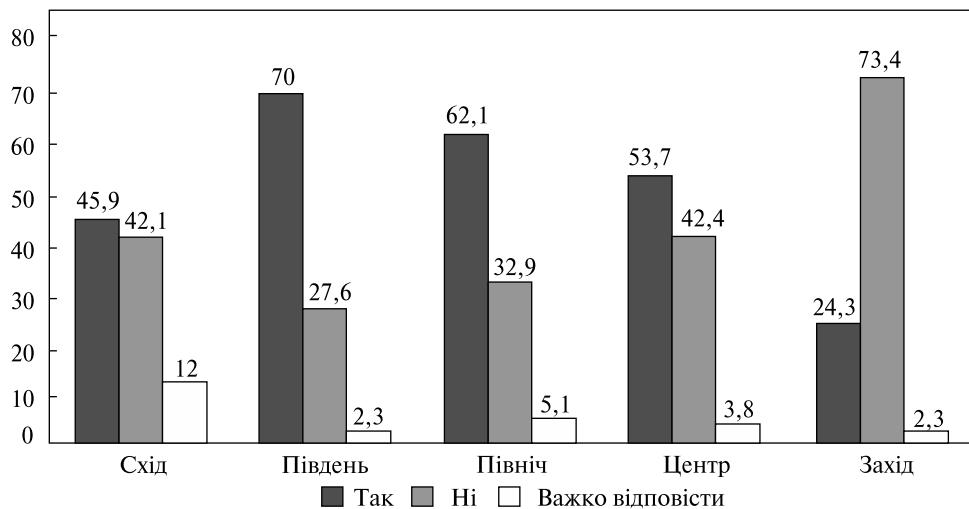
статусу другої державної або офіційної висловилися менше 43% опитаних, 2017 — близько 26%. Саме ці дані оприлюднені в наукових джерелах [1: 346—347; 24; 25]. Припускаємо, що дані за 2017 р. на момент написання цитованої статті були недоступні для її автора, але колективна монографія за проектом INTAS уже давно удоступнена не лише в паперовому, але й в електронному варіанті, а зростання кількості прихильників офіційного статусу двох мов з 43% у 2006 р. до 49% у 2011 р. вважаємо малоймовірним, особливо з огляду на подальшу динаміку.

Деякі інші автори, узагалі не наводячи абсолютно ніяких даних про реальне поширення мов в Україні, про співвідношення національного та мовного складу населення, охоче дають поради щодо бажаного напрямку розвитку білінгвізму в Україні. Пор.: «найоптимальнішим для сучасної України було б усебічне сприяння розвитку **збалансованого білінгвізму** (амбілінгвізм, еквілінгвізм)» [5: 189]. Вражає, що це думка білоруської дослідниці¹², у рідній країні якої «рівні права» білоруської і російської мов уже практично спричинили занепад національної мови.

Безперечно, мовну ситуацію в Україні загалом і особливості білінгвізму зокрема не можна оцінювати лише «на загал», у середньому, на зразок вимірювання середньої температури хворих у палаті. Її неоднорідність за регіонами України відзначає більшість дослідників, але у виокремленні конкретних регіонів є певні нюанси. Так, практично всі протиставляють переважно українськомовний захід переважно російськомовному сходові та півдню, але центральні й північні регіони окреслюють по-різному. Інколи поєднання етнокультурного та територіального підходів і знов-таки віддаленість від об'єкта дослідження спричиняють те, що, наприклад, Київську область, як більш українськомовну, зараховують до центрально-західних областей (Правобережної України), а власне Київ як більш зрусифікований — до центрально-східних (Лівобережної України), куди «певною мірою» потрапляють і Суми¹³ [36]. У дослідженнях, які ґрунтуються на аналізі конкретного фактичного матеріалу, зокрема результатів масових опитувань, найчастіше області розподілені так: захід (Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька, Закарпатська області); центр (Вінницька, Хмельницька, Кіровоградська, Черкаська, Полтавська), північ (Київська, Чернігівська, Житомирська, Сумська області та м. Київ), схід (Дніпропетровська, Донецька, Луганська,

¹² Щоправда стаття надрукована в російському журналі.

¹³ Пор.: «Найважливіші три регіони — це: а) захід — Галичина, Буковина, Закарпаття та Волинь, б) схід та південь — Харків, Луганськ, Донецьк, Дніпропетровськ [Дніпро], Запоріжжя, Херсон, Миколаїв [в оригіналі помилково — Мукolajivs'k], Одеса та АР Крим, в) центральна Україна — центрально-західні області (правобережна Україна: Київська область, Житомир, Черкаси, Вінниця, Хмельницький) і центрально-східні області (лівобережна Україна: Полтава, Чернігів, певною мірою [в оригіналі — einigermassen] Суми) і місто Київ» [36]. У цьому розподілі привертає увагу виокремлення західних регіонів за традиційним етнографічним поділом, інших — за назвою обласних центрів, до того ж, десь загубилася Кіровоградська область.

Діаграма 1. Розподіл відповідей на запитання «Чи могли б Ви себе зарахувати до білінгвів» (2017)

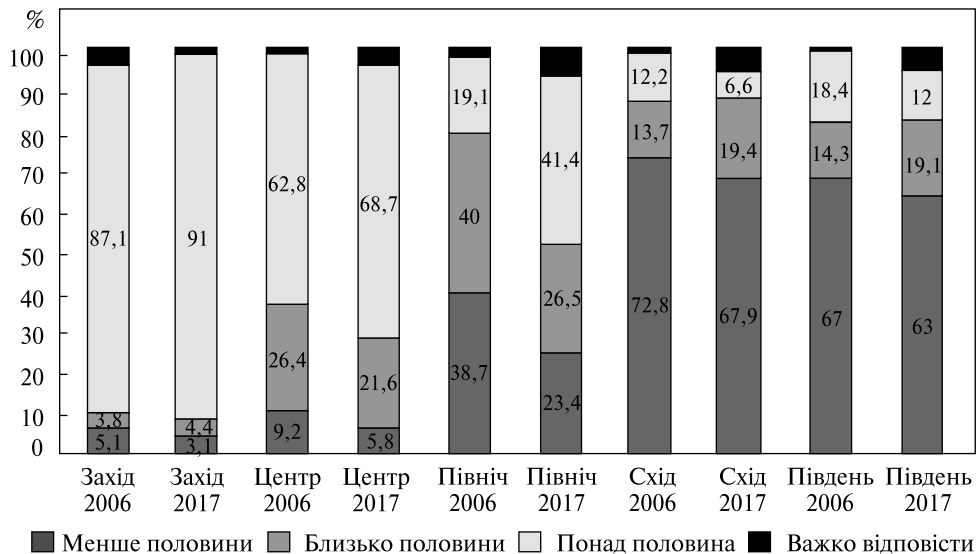
Харківська), південь (Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська області та АР Крим) [1: 242—243]. Подібність методики опитування дала змогу порівняти відповіді на ті самі запитання, отримані з інтервалом в 11 років¹⁴ і обґрунтувати доречність саме такого поділу на регіони.

В уже згаданому масовому опитуванні 2017 р. інформанти мали прямо відповісти на запитання, чи зараховують вони себе до білінгвів. Загалом близько половини опитаних (48,7%) визнали себе білінгвами, але розподіл відповідей був неоднорідним (діаграма 1): найчастіше ідентифікували себе як білінгвів жителі півдня (70%) та півночі (62,1%), рідше — центру (53,7%) та сходу (45,9%), найрідше — заходу (24,3%).

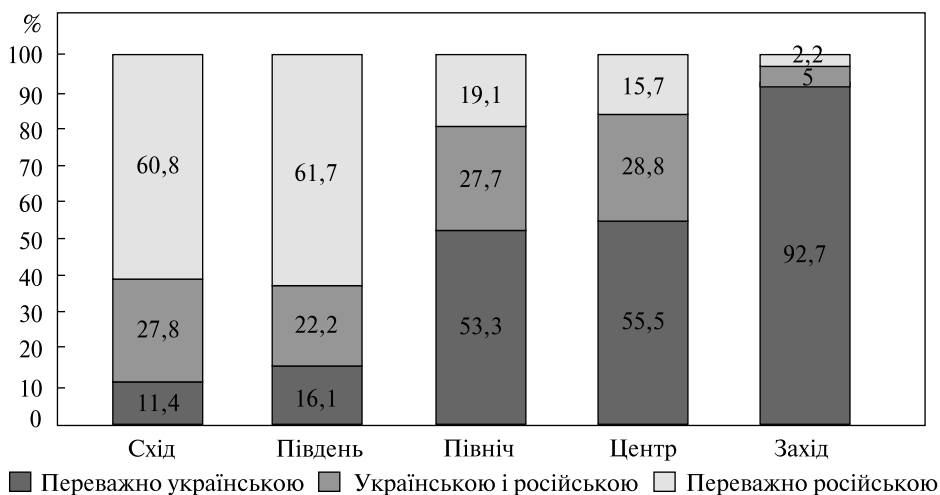
Цікаво, що це не зовсім корелює з тим, як респонденти оцінюють реальний мовний простір, у якому вони перебувають. Відповіді на запитання «Скільки людей у Вашому населеному пункті розмовляє українською мовою з родиною, друзями?» яскраво ілюструють мовні переваги жителів різних регіонів (діаграма 2), а подібність розподілу варіантів відповідей за регіонами в різних опитуваннях свідчить про об'єктивність результатів.

Помітні зміни у 2017 р. (порівняно з 2006 р.) спостерігаємо лише в північному регіоні, що ймовірно, можна пояснити певним зсувом у свідомості його жителів, які переважно є етнічними українцями з добрим знанням української мови й зараз почали частіше нею послуговуватись, що підтверджують і дані про власну мову спілкування респондентів у родині (діаграма 3) — відповіді розподілені майже однаково в жителів центрального й північного регіонів, які останнім часом виявляють більшу мовну стійкість щодо рідної мови.

¹⁴ Інформацію з бази даних опитування 2006 р. люб'язно надала Г.М. Залізник, яка координувала власне соціологічну частину в обох дослідженнях.

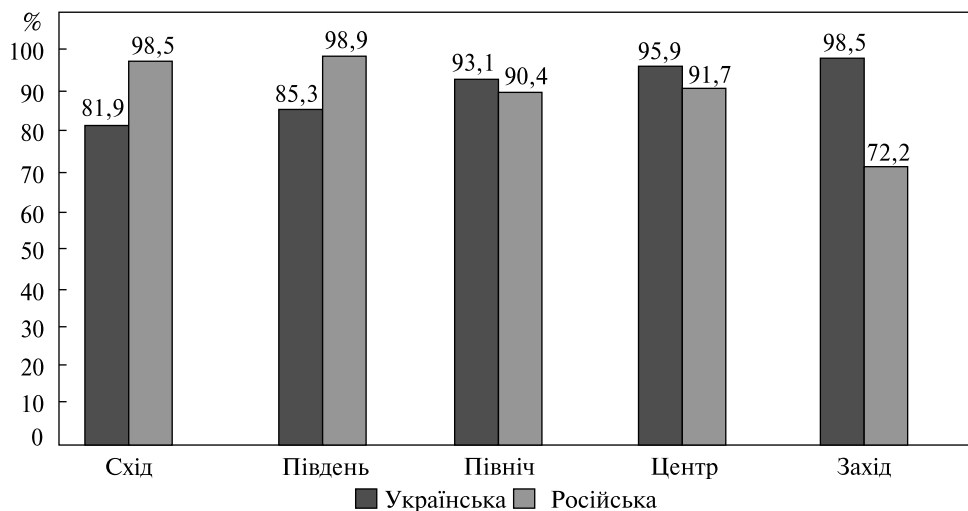
Діаграма 2. Розподіл відповідей на запитання «Скільки людей у Вашому населеному пункті розмовляє українською мовою з родиною, друзями?» (2006, 2017)

Діаграма 3. Розподіл відповідей на запитання «Якою мовою Ви звичайно спілкуєтесь вдома з родиною» (2017)

Оскільки у визначенні індивідуального білінгвізму основною характеристикою є те, якою мовою (мовами) людина **може** послуговуватись, погоджуємось із думкою польського дослідника Т. Ольшанського, що «дискусії [щодо мовної ситуації в Україні — С.С.] переважно сфокусовані на питанні, якою мовою людина розмовляє, замість питання, яку вона може використовувати для того, щоб читати і писати офіційні документи» [40: 8], а саме це вказує на реальну можливість населення послуговуватись мовою як державною. Для розуміння цього важливі відомості

Діаграма 4. Володіння українською та російською мовами за регіонами України (сума відповідей «дуже добре / добре / задовільно»)

щодо конкретного володіння мовами, які теж отримуємо з даних масового опитування¹⁵. Загалом респонденти досить високо оцінили власний рівень знання і української, і російської мов. На запитання «Як Ви оцінюєте свій рівень володіння українською / російською мовами?» сума відповідей «дуже добре / добре / задовільно» для української мови становила 91%, а для російської — 90%, тобто кількість одномовних в країні не перевищує 19%¹⁶, а кількість білінгвів відповідно становить 81—90%. Звісно, розподіл відповідей різниться за регіонами (діаграма 4).

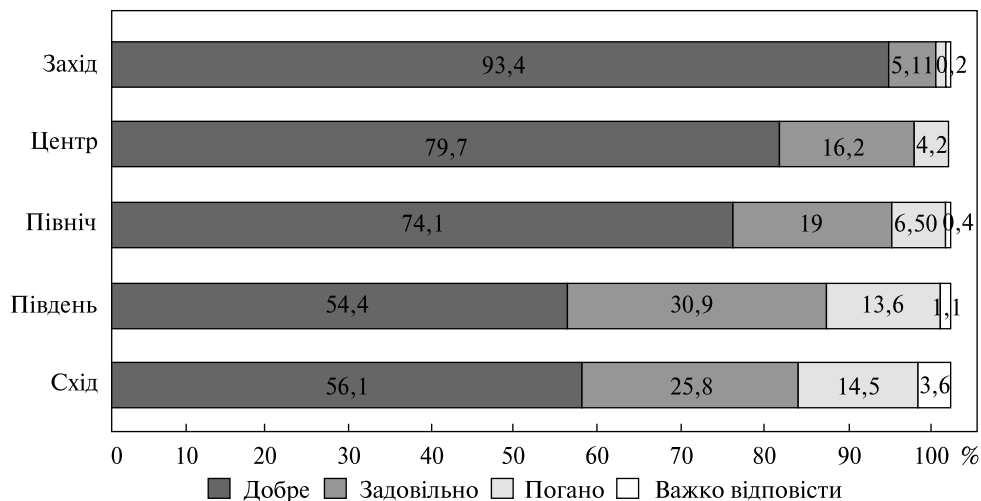
За цими даними, у центральному та північному регіонах кількість білінгвів варіює в межах 80—90% і 74—90% відповідно¹⁷; зважаючи на мовну ситуацію, кількість двомовних на сході й півдні можна вважати такою, що наближається до кількості тих, хто володіє українською (81,9% і 85,3% відповідно), а на заході, зважаючи на переважання українськомовних, — до кількості тих, хто володіє російською (близько 72%).

Це не зовсім узгоджується із самооцінкою, наведеною в діаграмі 1. Спробуємо це пояснити. У діаграмах 5—6 подано диференційовану оцінку володіння українською і російською мовами, яка засвідчує, що навіть добре та дуже добре володіння другою мовою (російською на заході — близько 40%, українською на сході й півдні — понад 50%) інформанти здебільшого не вважають основною ознакою власного білінгвізму та орієнтуються як на нього, так і на реальне використання мов. Викладене вище засвідчує,

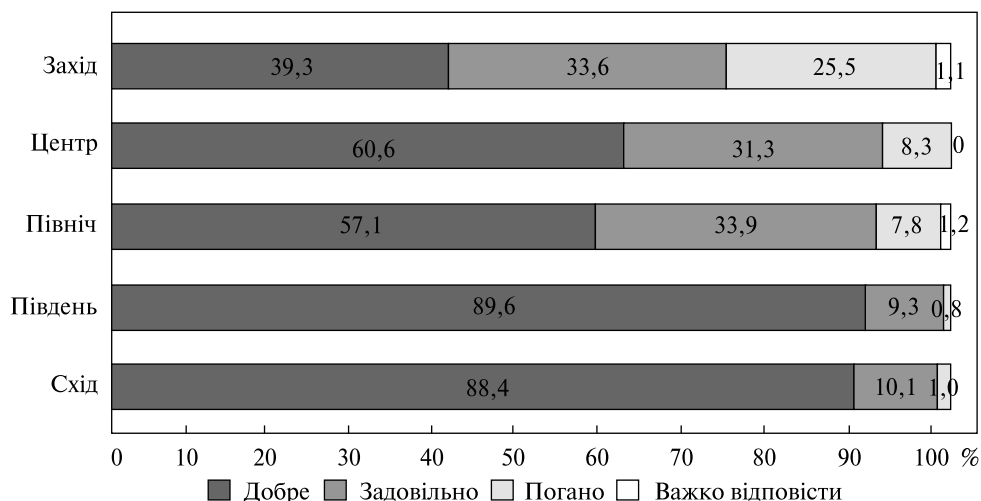
¹⁵ Звісно, усі відповіді респондентів є оцінними, тобто вказують на те, як вони сприймають той чи той факт, а не на те, яким він є насправді.

¹⁶ Формула обчислення максимальної кількості тих, хто володіє лише однією мовою: $(100\% - 90\%) + (100\% - 91\%) = 19\%$.

¹⁷ Оскільки теоретично в цих регіонах можуть бути як українсько-, так і російськомовні одномовці.

Діаграма 5. Структура володіння українською мовою (2017)

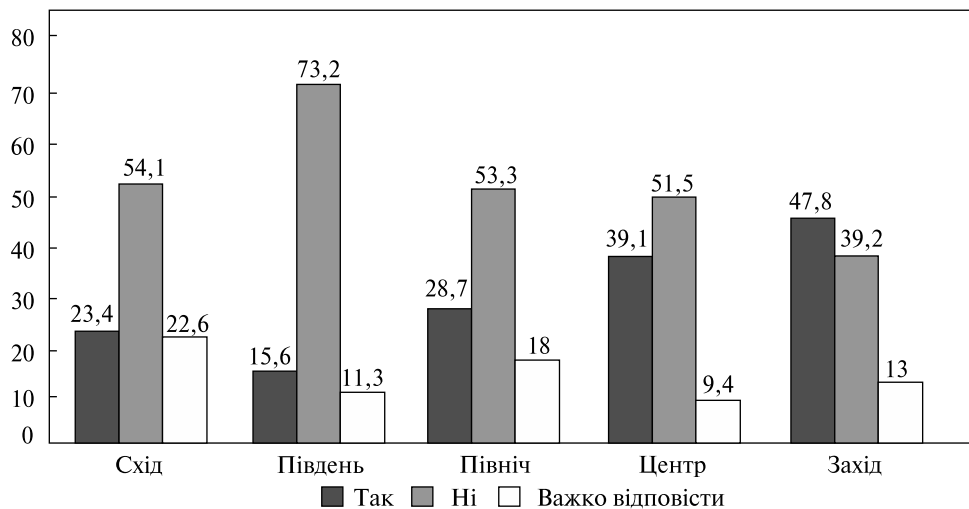

Діаграма 6. Структура володіння російською мовою (2017)

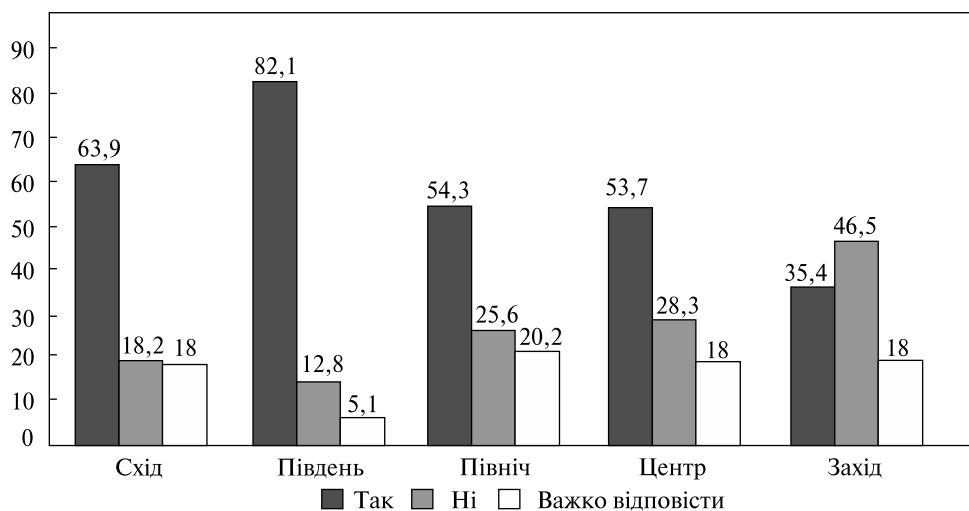
що проблема українсько-російського білінгвізму в Україні набагато складніша, ніж її можна уявити за відповідями на якесь одне запитання анкети, навіть якщо саме опитування відповідає усім вимогам соціологічної науки.

Така складна оцінка власного білінгвізму, ймовірно, пов'язана з його неоднозначним сприйняттям як суспільного явища: від майже 16% інформантів на півдні до майже 48% на заході (діаграма 7) вважають поширення на території України двох мов загрозою для її цілісності як держави, натомість від 35% на заході до 82% на сході вважають індивідуальний білінгвізм засобом запобігання мовним конфліктам (діаграма 8).

Як бачимо, найбільш занепокоєні масовим поширенням білінгвізму переважно українськомовні жителі західного регіону країни, найменше —

Діаграма 7. Як Ви вважаєте, чи існує сьогодні загроза для цілісності України як держави внаслідок поширення на її території двох мов? (2017)

Діаграма 8. Якщо переважна більшість громадян України будуть білінгвами, чи дозволить це запобігти конфліктам на мовному ґрунті? (2017)

переважно російськомовні жителі півдня та сходу, відповідно структуровані й погляди на індивідуальний білінгвізм як можливий засіб порятунку від конфліктів. Зважаючи на складність питання, його оцінювання має бути комплексним.

Більшість дослідників погоджуються, що питання національності, рідної мови та реального використання мов не можна змішувати, хоча й треба вивчати в тісному взаємозв'язку. Пор.: «Усвідомлення етнічної ідентичності не можна ототожнювати з прихильністю до української мови, а прихильність до мови, у свою чергу, з достатніми мовними навичками», — погоджується німецька дослідниця [36].

За даними масового опитування 2017 р., українську мову назвали рідною 63,4% (Табл. 1), російську — 17,3%, обидві — 18% опитаних.

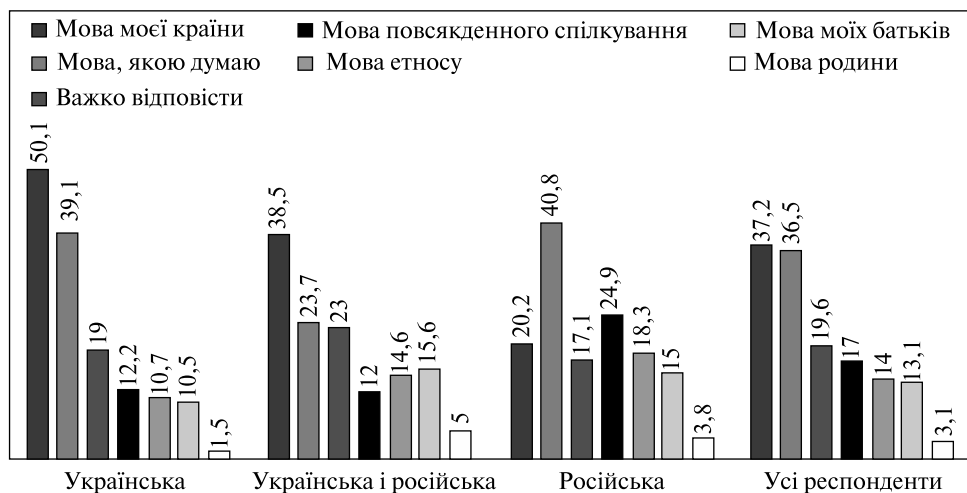
Великий відсоток осіб з двома рідними мовами серед двомовних і російськомовних свідчить про розбіжність між національною самоідентифікацією і мовою повсякденного спілкування, а також про неоднаковість уявлення про сутність поняття «рідна мова» в різних категоріях респондентів. На пряме запитання, яке було сформульовано так: «Цього року в Україні планується перепис населення. В ньому серед інших запитань буде і таке: *Ваша рідна мова. Що для Вас визначальне у відповіді на це запитання?*», респондент мав обрати не більше двох варіантів відповіді, тому сума відповідей більша за 100%. У діаграмі 9 наведено розподіл ствердних відповідей респондентів залежно від мови повсякденного спілкування.

Помітно, що розподіл варіантів відповідей у групах залежно від мови повсякденного спілкування неоднаковий: переважно українськомовні асоціюють рідну мову передусім з мовою країни (понад половина) і мовою повсякденного спілкування (майже 40%), дещо рідше з мовою батьків (майже 20%). Решта варіантів значно менш частотні. Для російськомовних найважливіша у визначенні рідної мови ознака повсякденного спілкування (близько 41%) і мова, якою вони думають (близько 25%), решта чинників мають майже однакову вагу. Найважче зорієнтуватись тим, хто спілкується обома мовами — хоча чинник «мова країни» для них найважливіший (близько 39%), однак значно менше, ніж для українськомовних, досить важливі також мова повсякденного спілкування і мова батьків.

За такого неоднозначного розуміння населенням поняття *рідна мова*, навряд чи це поняття можна використовувати для оцінювання балансу

Таблиця 1. Рідна мова опитаних (загалом і залежно від мови повсякденного спілкування)

Яку мову Ви вважаєте своєю рідною мовою?	На загал, %	Мова повсякденного спілкування		
		Українська	Українська і російська	Російська
Українську	63,4	96,4	58,4	20,7
Російську	17,3	0,6	5,3	49,3
Українську та російську однаковою мірою	18,0	2,8	33,7	28,5
Іншу	0,8	0,2	0,7	0,9
Важко відповісти	0,6	—	1,9	0,6
Загальна кількість відповідей (абс.)	2007	942	418	639
Загальна кількість відповідей (%)	100	46,9	20,8	31,8

Діаграма 9. Розподіл відповідей на запитання «Що для вас означає поняття *рідна мова*?» (загалом і залежно від мови повсякденного спілкування)

мов у реальному спілкуванні. Відповідно й однозначне потлумачення результатів перепису населення щодо рідної мови представників неукраїнських етносів (багато з них назвали рідною російську мову), як показник того, що «у функції мови міжетнічного спілкування в Україні домінує не українська, як можна було очікувати, а все ще російська мова» [36], не зовсім коректне. Згаданий факт свідчить лише про втрату мовної ідентичності багатьма представниками мовних меншин в Україні. До того ж, це суперечить сучасному українському законодавству, адже «українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України» [6].

На цьому тлі як ознаку явної політичної заангажованості можна сприйняти «турботу» білоруської дослідниці, висловлену про **всіх** російськомовних громадян України, начебто обмежених, «незважаючи на визнання сьогодні практично всіма дослідниками аксіоматичності положення про те, що мова, і передусім рідна, є одним з важливіших (а за думкою багатьох дослідників — найважливішим) складником будь-якої культури» [5: 188], у можливостях застосовувати російську мову, незалежно від того, чи ототожнюють себе ці громадяни саме з російською етнічною спільнотою. До того ж на наступній сторінці та сама авторка зауважує, що «рідна мова — одна з основних ознак етнічної (національної) належності людини, причому ознак, які особливо важливо брати до уваги під час регулювання будь-яких політичних і соціальних процесів на території поліетнічних держав» [там само: 189]. Тоді як автори, які намагалися глибоко зануритися в проблему, навпаки зауважують, що саме з боку українців «потрібні були величезні інтелектуальні зусилля, щоб протистояти тиску російської мови і за таких обставин оволодіти українською на високому рівні» [36].

Довіра до випадкових джерел інформації інколи спричиняє неточні твердження навіть у загалом досить об'єктивних публікаціях. Так, характеризуючи ситуацію в шкільній освіті до 1991 р., Т. Ольшанський зазначає, що діти зі шкіл з українською мовою навчання (як і шкіл для меншин), обов'язково вивчали російську, «тоді як лише в деяких школах, де викладали російською, діти вивчали українську» [40: 24]. Ми знаємо, що це не зовсім так. У російських школах діти вивчали українську, щоправда, за заявою батьків їх можна було від цього звільнити; української переважно не вивчали діти в школах з викладанням мовами інших меншин, бо вони замість неї вчили російську. Автор також бачить проблему в тому, що в тримільйонному Києві, де «принаймні половина населення є російськомовним» залишилося лише 6 російських шкіл [там само: 25], проте, здається, самі кияни, серед яких понад 82% українців, у цьому проблемі не бачать, оскільки усвідомлюють, що їхня російськомовність контрастує з їхнім національним самоусвідомленням і готові виправити це принаймні в дітях.

Разом із цим, прагнення українських мовознавців захистити український мовний простір, застерегти мовців від його захарашення чужорідними елементами, відстояти права української мови як державної інколи спричиняє досить категоричні твердження, які більше спираються на емоції і менше — на аналіз матеріалу. Якщо при цьому фігурують певні кількісні дані і матеріал оприлюднений в українських наукових виданнях, зарубіжні дослідники надалі аналізують його вже як достовірні кількісні показники. Так, у статті про білінгвізм в Україні, надрукованій у журналі «Еуропа Ethnica» (Відень), натрапляємо на відомості про те, що «зараз кількість носіїв [української літературної] мови становить від 50 тисяч добре освічених фахівців (письменників, журналістів, акторів, дикторів, вчителів, філологів та ін.) до 500 тисяч»¹⁸ [36] з посиланням на емоційне припущення В. Радчука у статті, надрукованій у журналі «Мовознавство», у якій автор, занепокоєний тим, що «людина, яка розмовляє чистою українською мовою, у нас велика рідкість» [21: 43], мав на увазі саме *грамотних* фахівців, спеціально виділивши це слово курсивом. У німецькомовній публікації, незважаючи на майже дослівне цитування, це прозвучало як наведення сумних статистичних даних про загальний низький рівень знання державної мови щодо країни з населенням у понад 40 мільйонів осіб.

Межі однієї статті не дають змоги висвітлити всі проблеми, пов'язані з дослідженням українсько-російської двомовності та підходами до них українських і зарубіжних науковців. Так, свідомо залишено поза увагою вивчення українського мішаного мовлення — суржику, який теж неоднозначно потлумачують дослідники і який не можна зачепити лише по-

¹⁸ Наводимо цитату мовою оригіналу: «Zurzeit liegen die Zahlen der Sprachträger zwischen 50 Tausend gut ausgebildeter Fachleute (Schriftsteller, Journalisten, Schauspieler, Radiosprecher, Lehrer, Philologen etc.) und 500 Tausend».

біжно. Ще один дуже важливий аспект білінгвізму — психолінгвістичний, у межах якого білінгвізм розглядають як явище, що «має різні корені — не тільки політичні, а й соціальні, психологічні та нейрокогнітивні» [4: 5]. Саме з урахуванням усіх чинників можна досягти поступової зміни домінуючого статусу з російської мови на українську в індивідуальних білінгвітах [там само: 16].

Отже, інтерес до українсько-російського білінгвізму як основної ознаки сучасної української мовної ситуації виявляють не лише українські, а й зарубіжні дослідники, серед яких багато таких, що щиро намагаються її зрозуміти та об'єктивно схарактеризувати, проте їхня віддаленість від об'єкта спостереження, у який практично занурені українські фахівці, нерідко спричиняє неточності в деталях цієї ситуації. Використання фактичних даних з різних джерел, які можуть мати неоднаковий ступінь достовірності, або недостатнє врахування динаміки ситуації, спотворює реальну картину. Водночас саме ці публікації, надруковані у поважних виданнях, значною мірою впливають на наукову думку. Підсумовуючи сказане, сформулюймо основні завдання української соціолінгвістики, пов'язані з вивченням українсько-російського білінгвізму та посиленням позицій української мови як державної.

Необхідно продовжити дослідження мовної ситуації в Україні, особливо звертаючи увагу на проблемні сфери, які найактивніше впливають на перерозподіл у функціональному навантаженні мов — освіту всіх рівнів, науку, культуру, засоби масової комунікації, сферу торгівлі й послуг. Слід вивчати мовні практики в регіональному вимірі за однаковою методикою, яка б поєднувала фокус-групові дослідження, анкетування, інтерв'ювання, безпосереднє спостереження за мовленням, моніторинг суспільної думки тощо. Розглядати проблему українсько-російського білінгвізму, як і вивчати мовну ситуацію в країні загалом, слід комплексно та з урахуванням динаміки, враховуючи зв'язок зі змінами мовного законодавства й політичними подіями. Звичайно, найкращим способом організації таких досліджень було б створення мережі дослідницьких груп з єдиним координаційним центром. Безперечно, така робота потребує відповідного фінансування, оскільки всі масові дослідження досить вартісні, але питання координації — безпосередньо в руках науковців.

Новим етапом у вивченні динаміки самої мови, її структурних особливостей, поряд із дослідженнями, які зараз здійснюються на матеріалі писемних джерел, може стати застосування в цій сфері соціолінгвістичних методів, зокрема масового опитування носіїв літературної мови, яке, до того ж, на відміну від опитувань, у яких задіяні представники усіх верств населення, можна реалізувати дистанційно. Під час вибіркового опитування представників окремих соціальних груп щодо їхніх мовних уподобань співробітники групи соціолінгвістики набули такого досвіду.

Не менш важливо якісно представляти результати досліджень, які вже є, не лише в Україні, але й за її межами. На жаль, зараз суспільна думка у світі про українську мовну ситуацію формується з недостатнім

урахуванням доробку українських учених, який великою мірою залишається недоступним за межами країни. Парадоксально, але за кордоном нерідко більш відомі праці молодих українських науковців, які краще володіють іноземними мовами (передусім англійською), аніж досвідчених представників середнього та старшого покоління.

Окремий напрямок — співпраця соціо- і психолінгвістів, результатом якої може стати випрацювання не лише соціально значущих, але й психологічно досконалих методик, спрямованих на посилення позицій української мови як державної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). (2008). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*. Київ.
2. Данилевська, О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ.
3. Дель Гаудіо, С., Тарасенко, Б. (2008). Суржик: актуальні питання та аналіз конкретного прикладу. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 316—331. Київ.
4. Жаботинська, С.А. (2018). Домінантність української мови в умовах білінгвізму: нейрокогнітивні чинники. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Іноземна філологія. Методика викладання іноземних мов*, 87, 5—19. URL: https://www.academia.edu/36837995/Домінантність_української_мови_в_умовах_білінгвізму_нейрокогнітивні_чинники (дата звернення: 25.05.2017).
5. Зайцева, И.П. (2017). О необходимости гармонизации взаимодействия языков в условиях близкородственного двуязычия. *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Вопросы образования: языки и специальность*, 14 (2), 187—191. URL: <https://doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-2-187-191>.
6. Закон України «Про забезпечення функціонування української мови як державної». (2019). *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 21, ст. 81. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (дата звернення 27.05.2021).
7. Закон України № 5029-VI «Про засади державної мовної політики» від 03.07.12. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (дата звернення: 01.11.2017).
8. Залізник, Г. (2008). Мовні орієнтації та цивілізаційний вибір українців. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 132—166. Київ.
9. Залізник, Г.М., Масенко, Л.Т. (2001). *Мовна ситуація Києва: день сьогоднішній та прийдешній*. Київ.
10. Калиновська, О. (2008). Мовна ситуація в сфері освіти. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 196—233. Київ.
11. Курохтина, Т.Н. (2020). Культурно-етнічне двуязычие на Украине как результат длительного контактирования украинского и русского языков. *Славянский альманах*, 1—2, 346—364. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03>.
12. Курохтина, Т.Н. (2014). Русско-украинское двуязычие в теории языковых контактов. *Славянский мир в третьем тысячелетии*, 9. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-ukrainskoe-duyazyuchie-v-teorii-yazykovyh-kontaktov> (дата звернення: 11.05.2021).
13. Масенко, Л.Т. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ.
14. Масенко, Л. (2008). Мовна ситуація України: соціолінгвістичний аналіз. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 96—131. Київ.
15. Масенко, Л.Т. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ.
16. Масенко, Л.Т. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ.
17. Масенко, Л.Т. (2011). *Суржик: між мовою і языком*. Київ.

18. Мащок, Г.П. (2019). Статус і функції російської мови в Російській Федерації, на пост-радянському просторі і у світі: стан і перспективи розвитку. *Мовне законодавство і мовна політика: Україна, Європа, світ*, 213—240. Київ.
19. Нешименко, Г.П. (2003). *Языковая ситуация в славянских странах: Опыт описания. Анализ концепций*. Москва.
20. Овсянникова, А.А. (2018). Билингвизм как результат межъязыковых контактов на примере языковой ситуации на Украине. *Вестник МГЛУ. Гуманитарные науки*, 1(789), 162—170.
21. Радчук, В.Д. (2002). Мова в Україні: стан, функції, перспективи. *Мовознавство*, 2—3, 39—45. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2002_2-3_6 (дата звернення: 11.05.2021).
22. Руда, О.Г. (2012). *Мовне питання як об'єкт маніпулятивних стратегій у сучасному українському політичному дискурсі*. Київ.
23. Соколова, С.О. (2019). Перші підсумки міжнародного проекту: досвід і здобутки. *Українська мова*, 3, 52—66.
24. Соколова, С.О. (2018). Українська мова як державна: теорія і практика. *IX Міжнародний конгрес україністів. Мовознавство. Збірник наукових статей (До 100-річчя Національної академії наук України)*, 131—145.
25. Соколова, С.О., Данилевська, О.М., Руда, О.Г. (2018). Територіальні та соціокультурні аспекти функціонування сучасних слов'янських мов як державних. *Слов'янські обрії: доп. укр. учасн. XVI Міжнар. з'їзду славістів (м. Белград, Сербія, 20—27 серпня 2018 р.)*, 9, 145—169. Київ.
26. Соколова, С.О., Залізник, Г.М. (2018). Особливості сучасної мовної ситуації України у дзеркалі соціології та соціолінгвістики. *Українська мова*, 3, 3—19.
27. Соколова, С.О., Масенко, Л.Т., Труб, В.М., Данилевська, О.М., Руда, О.Г. (2013). Типи мовної поведінки в сучасному слов'янському білінгвальному мегаполісі. *Слов'янські обрії*. Вип. 6. Ч. 1: *Мовознавство. Доповіді XV Міжнародному з'їзду славістів (м. Мінськ, Білорусь, 20—27 серпня 2013 р.)*. С. 173—196. Київ.
28. Трач, Н. (2008). Мовна політика та мовна ситуація у сфері судочинства та діловодства в Україні. Бестерс-Дільгер, Ю. (ред.). *Мовна політика та мовна ситуація в Україні: Аналіз і рекомендації*, 278—315. Київ.
29. Хмелько, В.Є. (2004). Лінгво-етнічна структура України: регіональні особливості й тенденції змін за роки незалежності. *Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*, 32, 3—15.
30. *Язык и общество. Энциклопедия*. (2016). Москва.
31. Azhniuk, L. (2020). 'Hate speech' against the Background of Ukrainian-Russian Bilingualism. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 59—67. Wiesbaden.
32. Besters-Dilger, Juliane (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: analysis and recommendations*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang.
33. Bovsunovska, M. (2020). Historical and Cultural Conditions of the Functioning of the Languages in the Žytomyr Region. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 199—207. Wiesbaden.
34. Danylevska, O. (2020). Socio-cultural Deformations in the Linguistic Environment in Ukrainian Schools: History and the Actual Situation. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 101—117. Wiesbaden.
35. Gasimov, Z. (2010). "Mova" und "Jazyk": Die Sprachenfrage in der Ukraine. *Osteuropa*, 60(2/4), 403—411. URL: <http://www.jstor.org/stable/44936084> (Accessed: 12.05.2021).
36. Höfinghoff, Marina. (2006). Zur Frage russisch-ukrainischer Zweisprachigkeit in der Ukraine. *Europa Ethnica*, 63(1/2), 25—32. URL: https://homepage.univie.ac.at/marina.hoefinghoff/Publikationen/Hoefinghoff/Zur%20Frage%20ukrainisch-russischer%20Zweisprachigkeit%20in%20der%20Ukraine_Europa_Ethnica.pdf (Accessed: 12.05.2021).

37. Masenko, L. (2020). Language Conflict in Ukraine. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 31—42. Wiesbaden.
38. Matveieva, N. (2020). Bilingualism and Diglossia among the Students of Kyiv's Universities. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 175—186. Wiesbaden.
39. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). (2020). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). Wiesbaden.
40. Olszański, T.A. (2012). The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective. *OSW Studies*, 40.
41. Pidkuimukha, L. (2020). Ukrainian-Russian Bilingualism of Anti-Terrorist Operation (ATO) Participants in a Sociokultural Linguistic Perspective. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 119—134. Wiesbaden.
42. Ruda, O. (2020). The Linguistic Situation in the Ukrainian Media as Viewed by the Public. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 89—100. Wiesbaden.
43. Schumann, Andreas von, Ivanov, Roman (Projektleitung). (2017). *Die Ukraine in den Augen Deutschlands: Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch*. Bureau für Zeitgeschehen (BfZ) GmbH, Berlin.
44. Sokolova, S. (2020). Bilingual Communication in Ukraine: Regional Features. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 137—156. Wiesbaden.
45. Tkachuk, T. (2020). Choosing between Ukrainian and Russian in a Multilingual Ukraine (Vinnyca Region). Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 187—198. Wiesbaden.
46. Tsar, I. (2020). The language Behaviour of Kyiv Youth in a Bilingual Environment. Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 157—174. Wiesbaden.
47. Zalizniak, H. (2020). Language Situation Change in Ukraine as a Result of the Revolutionary Events of 2013 (Findings Form a Mass Survey). Müller, Daniel & Wingender, Monika (Eds.). *Discourse and Practice of Bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). S. 71—88. Wiesbaden.

REFERENCES

1. Besters-Dil'ger, Iu. (Ed.). (2008). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii*. Kyiv: Vydavnychi Dim "Kyievo-Mohylians'ka academiia" (in Ukrainian).
2. Danylevs'ka, O.M. (2019). *Ukraïnska mova v Ukraïns'kii shkoli na pochatku XXI stolittia: Sotsiolingvistychni narysy*. Kyiv (in Ukrainian).
3. Del' Haudio, S., Tarasenko, B. (2008). Surzhyk: Aktual'ni pytannia ta analiz konkretnoho prykladu. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 316—331). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka academiia" (in Ukrainian).
4. Zhabotyns'ka, S.A. (2018). Dominantnist' Ukraïns'koï movy v umovakh bilinhvizmu: Neurokohnityvni chynnyky. *Visnyk Kharkivs'koho Natsional'noho Universytetu Imeni V.N. Karazina: Inozemna Filohiia. Metodyka Vykladannia Inozemnykh Mov*, 87, 5—19. <https://www.>

- academia.edu/36837995/Домінантність_української_мови_в_умовах_білінгвізму_нейрокогнітивні_чинники (in Ukrainian).
5. Zaitseva, I.P. (2017). O neobkhozimosti garmonizatsii vzaimodeistviia iazykov v usloviiakh blizkorodstvennogo dvuiazychiia. *Vestnik Rossiiskogo Universiteta Druzby Narodov: Voprosy Obrazovaniia: Iazyki i Special'nost'*, 14(2), 187—191. <https://doi.org/10.22363/2312-8011-2017-14-2-187-191> (in Russian).
  6. Zakon Ukraïny "Pro zabezpechennia funktsionuvannia ukraïnskoï movy iak derzhavnoiï" (2019). *Vidomosti Verkhovnoi Rady, 21*, 81. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text> (in Ukrainian).
  7. Zakon Ukraïny № 5029-VI "Pro zasady derzhavnoi movnoi polityky" vid 03.07.12. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5029-VI> (in Ukrainian).
  8. Zalizniak, H. (2008). Movni oriientatsii ta tsyvilizatsiinyi vybir ukraïntsviv. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 132—166). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  9. Zalizniak, H.M., Masenko, L.T. (2001). Movna sytuatsiia Kyieva: *Den' s'ohodnishnii ta pryideshnii*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  10. Kalynovs'ka, O. (2008). Movna sytuatsiia v sferi osvity. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 196—233). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  11. Kurokhtina, T.N. (2020). Kul'turno-etnicheskoe dvuiazychie na Ukraine kak rezul'tat dlitel'nogo kontaktirovaniia ukrainskogo i russkogo iazykov. *Slavianskii Al'manakh, 1—2*, 346—364. <https://doi.org/10.31168/2073-5731.2020.1-2.2.03> (in Russian).
  12. Kurokhtina, T.N. (2014). Russko-Ukrainskoe dvuiazychie v teorii iazykovykh kontaktov. *Slavianskij Mir v Tret'em Tysiacheletii, 9*. <https://cyberleninka.ru/article/n/russko-ukrainskoe-dvuyazychie-v-teorii-azykovykh-kontaktov> (in Russian).
  13. Masenko, L.T. (2020). *Konflikt mov ta identychnosti u postradians'kii Ukraïni*. Kyiv: Vydavnychi dim "Klio" (in Ukrainian).
  14. Masenko, L. (2008). Movna sytuatsiia Ukraïny: Sotsiolinhvistychnyi analiz. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 96—131). Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  15. Masenko, L.T. (2017). *Mova radians'koho totalitaryzmu*. Kyiv: Vydavnychi dim "Klio" (in Ukrainian).
  16. Masenko, L.T. (2010). *Narysy z sotsiolinhvistyky*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  17. Masenko, L.T. (2011). *Surzhyk: Mizh movoiu i iazykom*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
  18. Matsiuk, H.P. (2019). Status i funktsii rosiis'koï movy v Rosiis'kii Federatsii, na postradians's'komu prostori i u sviti: Stan i perspektivy rozvytku. *Movne Zakonodavstvo i Movna Polityka: Ukraïna, Ievropa, Svit*, 213—240. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
  19. Neshchimenko, G.P. (2003). *Iazykovaia situaciia v slavianskikh stranah: Opyt opisaniia. Analiz kontseptsii*. Moscow: Nauka (in Russian).
  20. Ovsianikova, A.A. (2018). Bilingvizm kak rezul'tat mezh"iazykovykh kontaktov na primere iazykovoï situacii na Ukraine. *Vestnik MGLU. Gumanitarnye nauki, 1(789)*, 162—170. Moscow (in Russian).
  21. Radchuk, V.D. (2002). Mova v Ukraïni: Stan, funktsii, perspektivy. *Movoznavstvo, 2—3*, 39—45. http://nbuv.gov.ua/UJRN/MoZn_2002_2-3_6 (in Ukrainian).
  22. Ruda, O.H. (2012). *Movne pytannia iak obiekt manipulyativnykh stratehii u suchasnomu ukraïns'komu politychnomu dyskursi*. Kyiv: Instytut ukraïns'koï movy NAN Ukraïny (in Ukrainian).
  23. Sokolova, S.O. (2019). Pershi pidsumky mizhnarodnogo proektu: Dosvid i zdobutky. *Ukraïns'ka Mova, 3*, 52—66 (in Ukrainian).
  24. Sokolova, S.O. (2018). Ukraïns'ka mova iak derzhavna: Teoriia i praktyka. In *IX Mizhnarodnyi konhres ukraïnistiv. Movoznavstvo. Zbirnyk naukovykh statei (Do 100-richchia Natsional'noi akademii nauk Ukraïny)* (pp. 131—145). Kyiv: Instytut mystetstvoznavstva, fol'klorystyky ta etnologii im. M.T. Ryl's'koho (in Ukrainian).

25. Sokolova, S.O., Danylevs'ka, O.M., Ruda, O.H. (2018). Terytorial'ni ta sotsiokul'turni aspekty funktsionuvannya suchasnykh slov''ians'kykh mov iak derzhavnykh. *Slov''ian'ski Obrii (Belhrad, Serbiia, 20—27 serpnia 2018)*, 9, 145—169 (in Ukrainian).
26. Sokolova, S.O., Zalizniak, H.M. (2018). Osoblyvosti suchasnoï sytuatsii Ukraïny u dzerkali sotsiolohii ta sotsiolinhvistyky. *Ukrains'ka Mova*, 3, 3—19 (in Ukrainian).
27. Sokolova, S.O., Masenko, L.T., Trub, V.M., Danylevs'ka, O.M., Ruda, O.H. (2013). Typy movnoï povedinky v suchasnomu slov''ians'komu bilinhval'nomu mehapolisi. *Slov''ians'ki Obrii (Mins'k, Bilorus', 20—27 serpnia 2013)*, 6(1), 173—196. Kyiv (in Ukrainian).
28. Trach, N. (2008). Movna polityka ta movna sytuatsiia u sferi sudochynstva ta dilovodstva v Ukraïni. In Iu. Besters-Dil'ger (Ed.). *Movna polityka ta movna sytuatsiia v Ukraïni: Analiz i rekomendatsii* (pp. 278—315). Kyiv: Vydavnychy dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
29. Khmel'ko, V.Ie. (2004). Lihvo-Etnichna struktura Ukraïny: Rehional'ni osoblyvosti i tendentsii zmin za roky nezalezhnosti. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Sotsiolohichni Nauky*, 32, 3—15 (in Ukrainian).
30. *Iazyk i obshhestvo. Entsiklopediia* (2016). Moscow: Izdatel'skii tsentr "Azbukovnyk" (in Russian).
31. Azhniuk, L. (2020). "Hate speech" against the background of Ukrainian-Russian bilingualism. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 59—67). Wiesbaden (in German).
32. Besters-Dilger, J. (Ed.). (2009). *Language policy and language situation in Ukraine: Analysis and recommendations*. Frankfurt am Main; New York: Peter Lang (in English).
33. Bovsunovska, M. (2020). Historical and Cultural Conditions of the Functioning of the Languages in the Žytomyr Region. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 199—207). Wiesbaden (in English).
34. Danylevska, O. (2020). Socio-cultural deformations in the linguistic environment in Ukrainian schools: History and the actual situation. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 101—117). Wiesbaden (in English).
35. Gasimov, Z. (2010). "Mova" und "Jazyk": Die Sprachenfrage in der Ukraine. *Osteuropa*, 60(2/4), 403—411. <http://www.jstor.org/stable/44936084> (in German).
36. Hofinghoff, Marina. (2006). Zur Frage russisch-ukrainischer Zweisprachigkeit in der Ukraine. *Europa Ethnica*, 63(1/2), 25—32. https://homepage.univie.ac.at/marina.hoefinghoff/Publicationen/Hoefinghoff/Zur%20Frage%20ukrainisch-russischer%20Zweisprachigkeit%20%20in%20der%20Ukraine_Europa_Ethnica.pdf (in German).
37. Masenko, L. (2020). Language conflict in Ukraine. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 31—42). Wiesbaden (in English).
38. Matveieva, N. (2020). Bilingualism and diglossia among the students of Kyiv's universities. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 175—186). Wiesbaden (in English).
39. Müller, D. & Wingender, M. (Eds.). (2020). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa). Wiesbaden (in English).
40. Olszański, T.A. (2012). *The language issue in Ukraine: An attempt at a new perspective* (A. Kucinska, Trans.). Warsaw: Center for Eastern Studies (in English).
41. Pidkuimukha, L. (2020). Ukrainian-Russian bilingualism of Anti-Terrorist Operation (ATO) participants in a sociocultural linguistic perspective. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum östlichen Europa. Schriftenreihe des Gießener Zentrums Östliches Europa) (pp. 119—134). Wiesbaden (in English).

42. Ruda, O. (2020). The linguistic situation in the Ukrainian media as viewed by the public. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 89—100). Wiesbaden (in English).
43. Schumann, A. von, Ivanov, R. (Eds.). (2017). *Die Ukraine in den Augen Deutschlands: Bilder und Wahrnehmungen eines Landes im Umbruch*. Bureau für Zeitgeschichte (BfZ) GmbH. Berlin (in German).
44. Sokolova, S. (2020). Bilingual communication in Ukraine: Regional features. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 137—156). Wiesbaden (in English).
45. Tkachuk, T. (2020). Choosing between Ukrainian and Russian in a multilingual Ukraine (Vinnicia region). In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 187—198). Wiesbaden (in English).
46. Tsar, I. (2020). The language behaviour of Kyiv youth in a bilingual environment. In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 157—174). Wiesbaden (in English).
47. Zalizniak, H. (2020). Language situation change in Ukraine as a result of the revolutionary events of 2013 (Findings from a mass survey). In D. Müller & M. Wingender (Eds.). *Discourse and practice of bilingualism: Contemporary Ukraine and Russia / Tatarstan* (Interdisziplinäre Studien zum ostlichen Europa. Schriftenreihe des Giessener Zentrums Ostliches Europa) (pp. 71—88). Wiesbaden (in English).

Статтю отримано 07.06.2021

Svitlana Sokolova, Doctor of Sciences in Philology, Professor,
 Leading Researcher in the Department of Stylistics, Culture of Language, and Sociolinguistics,
 Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
 E-mail: a-senchuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-0052-6128>

UKRAINIAN-RUSSIAN BILINGUALISM IN UKRAINE: INSIDE AND OUTSIDE PERCEPTION

This article examines the main approaches to the study of Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine in research of Ukrainian and foreign scholars. Though Ukrainian and Russian are language codes represented by a large number of speakers, due to cognation and diffuse nature of bilingualism the number of communicative deviations between members of different language communities is quite low. Language situation after reestablishing Ukraine's independence in 1991 shows a shift in status of the two languages towards Ukrainian. Nevertheless, strong support of the status of Russian from the Russian Federation cannot be excluded alongside a postcolonial mentality factor which complicates the already difficult process of nationalizing the Ukrainian language.

Fragmentation of information, varying degrees of reliability and non-compliance with the historical approach, the difference in views on the function of the state language in Ukraine and Russia and minor errors in information about Ukraine may cause a distortion of the objective picture in one's research. All this brings up an idea of adjusting the functional load of languages in Ukraine towards strengthening the position of the Russian language. At the same time, comprehensive studying of the language situation in Ukraine enables the most objective evaluation of the bilingual situation placing it under different parameters and tracing its dynamics in order to determine the features of regional bilingualism.

Keywords: *bilingualism, native language, Ukrainian language, Russian language, language of everyday communication, functional load of languages, language situation.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.054>

УДК 811.161.2'374:82-95

Л.І. ДІДУН, кандидат філологічних наук, науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: lilia-didun@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

З.Г. КОЗИРЄВА, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6880-3067>

УКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЧНА ЛЕКСИКОГРАФІЯ: ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ *

У статті висвітлено здобутки лексикографів Інституту української мови НАН України за 30 років діяльності установи. Автори репрезентують зrealізовані проекти словників різних типів і жанрів, зокрема словник синонімів, фразеологічні словники. Особливу увагу зосереджено на досягненнях тлумачної лексикографії, основою для якої став академічний «Словник української мови» в 11 томах. Автори узагальнюють теоретичні та практичні здобутки в жанрі «зведений словник», що прислужилися у створенні індексу «Українського лексикону кінця XVIII — початку XXI ст.», моделюванні «Словника мови творчої особистості XX — початку XXI ст.». Схарактеризовано новітні засоби розширення джерельної бази та принципи укладання сучасних лексикографічних праць. Окреслено практичні перспективи у створенні словника активного слововживання. Запропоновано огляд монографій, наукових персональних збірників, науково-практичного щорічника «Лексикографічний бюлетень». Закцентовано увагу на міжвідомчому проєкті «Архівна картотека».

Ключові слова: тлумачна лексикографія, джерельна база лексикографії, словник синонімів, фразеологічний словник, зведений словник, авторська лексикографія, неографія, лінгвоперсоналогія.

Академічна лексикографія в Інституті української мови НАН України успадкувала теоретичні та практичні здобутки усього попереднього періоду формування словникової справи в Україні. На початку 90-х років минулого століття основним найповнішим джерелом тлумачення слів,

---

Цитування: Дідун, Л.І., Козирєва, З.Г. (2021). Українська академічна лексикографія: здобутки та перспективи розвитку. *Українська мова*, 3 (79), 54—65. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.054>

зразком лексикографічного моделювання національного загального лексикону постав «Словник української мови» в 11 томах (СУМ, 1970—1980). І тепер — через понад чотири десятиліття від часу виходу останнього тому — за своїм обсягом і реєстром, рівнем лексикографічного опрацювання лексико-фразеологічної скарбниці української мови одинадцятитомник залишається неперевершеним досягненням українського словникарства. Він і досі є підґрунтям для створення нових лексикографічних праць. У ньому відпрацьовано теоретичні та практичні принципи параметризації словникового складу літературної мови: закладені авторським колективом базові засади створення словникового реєстру, структурування словникових статей різного типу і сьогодні є актуальними для формування різноманітних за жанрами та структурою, лексичним наповненням словників, є визначальними для безперервного розвитку національної лексикографії.

Від початку створення Інституту української мови НАН України в ньому активно продовжували роботу визначні лексикологи та лексикографи, відомі мовознавці Л.С. Паламарчук, Л.С. Скрипник, А.А. Бурячок, С.Г. Головащук, О.О. Тараненко, В.В. Жайворонок, Г.М. Гнатюк, В.О. Винник, Л.А. Юрчук, Л.О. Родніна та ін. Їхні теоретичні напрацювання і практичний досвід прислужилися насамперед у поступальному розвитку тлумачної української лексикографії.

На базі 11-томного СУМа з урахуванням системоцентричного словникового опису створено однотомний «Словник української мови» за редакцією В.В. Жайворонка (СУМЖ; Київ, 2012, 2-ге видання — 2016 р.). Порівняно із базовим СУМом змін зазнало теоретичне підґрунтя лексикографічного опису: принципи добору мовних одиниць, структура словникової статті, підходи до подання словотвірних і лексичних варіантів. У словнику творчо враховано досягнення лексикографічної практики за останні десятиліття. Він відображає насамперед зміни в лексичному складі української мови на зламі тисячоліть. Йдеться про назви реалій і поняття, пов'язаних з економікою, політикою, правом, інформатикою, промисловістю, спортом, телекомунікацією, модою тощо (*батман, балансер, валоризація, даосизм, делімітація, діоксин, епюр, мультиекран, оферент, шедула* тощо).

Було змінено, порівняно із СУМом, тлумачення утрадиційненої лексики, знято ідеологічні нашарування, обмеження, зважено на розширення переносного вживання слів, на динаміку експресивних та образних компонентів їхньої семантики.

Реєстр СУМЖ розширила етнокультурна лексика та фразеологія, тобто назви народних свят, обрядів, елементів народного побуту, звичаїв. Відгуком на соціокультурний і пізнавальний запит української національної спільноти було введення слів-етносимволів. Подамо для прикладу словникову статтю із СУМЖ:

ВІНОК, нка́, ч. Квіти, листя, гілки, і т. ін., сплетені в коло. *Плести в.;* *В. на могилі;* *Лавровий в.* (символ слави, перемоги); *Терновий в.* (символ

страждань); *В.* (низка) *цибулі*; *В.* (перен.) *тополь*; *В.* (перен.) *пісень*. // Ритуальний атрибут старовинних весняних обрядодій. // У весільному обряді — символ щасливого подружнього життя, продовження роду. // Ужив. як етнокультурний символ молодості, дівочої чистоти, цноти, кохання та дівування. *Голе й босе, а голова у вінку* (Номис). ◇ *В. надії* — за народним звичаєм — вінець для тих, кому не поталанило в коханні; *Загубіти* (*втрáтити*, *згубіти*) *в.* — втратити цноту. *Дівка в. утратила, тепер ходить смутна* (коломийка). // *змениш.-пестл.* *віночок, чка, ч.* *В хаті як у віночку* (дуже гарно, чисто). *Тепер вже пропав її в., коли ходила у садочок* (приказка — про втрату дівочства). // *прикм.* *вінко́вий, а, е.* // *присл.* *вінко́м.* *Викласти коси в.*

Гідним продовженням традицій академічної тлумачної лексикографії є створення «Словника української мови: Додатковий том» у 2-х книгах (СУМД, 2017; голова редколегії — П.Ю. Гриценко). Реєстр цієї праці сформовано кількома масивами: лексикою, що ввійшла в обіг від 80-х рр. ХХ ст.; словами, що не потрапили до СУМа з технічних або ідеологічних причин; зафіксованими в СУМі одиницями, тлумачення яких потребувало доповнення, переосмислення або уточнення, а також ілюстрування (*амброзія, волярня, інкський, кабашиник, мутант, неошатний, порожденниця, порізка, телешоу, фазенда* тощо). У реєстрі СУМД нові й застарілі (історизми та архаїзми) слова, частково і просторічні, а також діалектизми й жаргонізми — це той лексичний обшир, без якого неможливо відтворити просторову багатогранність і часову глибину слова як знака духовного та матеріального життя української нації. Зафіксовано, кодифіковано й терміни різних наукових і практичних сфер діяльності людини — загалом понад 35 тисяч слів (*аденовіруси, верп, зайцеподібні, мускаринин, олігомеризація, факторинг, хлороліз* тощо). Робота над СУМД засвідчила необхідність переходу тлумачної лексикографії на новий рівень: залучення у словництві найсучасніших технологій та інструментів, орфографічне вноормування складних і суперечливих випадків написання слів, створення якісно нової джерельної бази українських словників ХХІ ст.

Цінним довідником щодо синонімічних ресурсів української мови став академічний «Словник синонімів української мови» у 2 томах (ССУМ, 1999—2000; укладачі: Г.М. Гнатюк, С.І. Головащук, Г.Н. Горюшина, Н.Є. Лозова, О.О. Тараненко, В.Б. Фридрак, Н.Ю. Мельник, О.І. Нечитайло, Л.О. Родніна). Працю, яка нараховує близько 9200 синонімічних рядів, створено на базі спеціально укладеної картотеки, сформованої на матеріалах авторитетних словників української мови, лексичної картотеки Інституту української мови НАН України, мовознавчих досліджень синоніміки української мови. Словник переважно ґрунтовано на матеріалах СУМа.

Досягнення академічної фразеографії останніх десятиліть повною мірою репрезентують «Фразеологічний словник української мови» у 2 книгах (ФСУМ, 1993; укладачі: В.М. Білоноженко, В.О. Винник, І.С. Гнатюк, В.Й. Горобець, В.В. Дятчук, В.П. Забеліна, Н.М. Неровня, Н.І. Пашков-

ська, О.П. Петровська, Н.П. Романюк, Т.О. Федоренко, Л.А. Юрчук) та однотомний «Словник фразеологізмів української мови» (СФУМ, 2003; укладачі: В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко).

Теоретичні узагальнення досвіду фіксації та параметризації національної фразеології, аналіз текстуальних змін фразеологізмів у живому функціонуванні відображено в базових монографічних дослідженнях Л.С. Скрипник «Фразеологія української мови» (1973) та В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк «Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів» (1989).

У зазначених академічних словниках широко відбита загальноновживана фразеологія української мови, засвідчена в літературних текстах ХІХ—ХХ ст., уперше її витлумачено на засадах академічної лексикографії (представлені значення фразеологізмів, відзначена їх багатозначність, показано реальне функціонування фразеологічних одиниць на базі великої лексичної картотеки Інституту української мови НАН України), параметризовано за допомогою ремарок (схарактеризовано стилістичні особливості). Порівняно з тлумачним загальномовним словником у цій праці глибше й ширше опрацьовано різновиди фразеологічної деривації. У ФСУМ зафіксовані похідні граматичного, лексичного та семантичного типів (*зав'язати / зав'язувати світ (вік, віку) — світ зав'язаний; ласий (лакомий) шматок (кусок, кусник) — ласий шматочок; вуха в'януть (сверблять) — волосся в'яне; зводити / звести рахунки — позводити рахунки; збирати вершки [на молоці] — збирати / зібрати сметанку*).

Лексикографи Інституту прилучилися і до фіксації новітніх слів і значень. Як відомо, ця робота активізувалася в Україні з кінця 90-х рр. ХХ ст. Результатом цієї діяльності є підготовка та видання словникових матеріалів «Нові й актуалізовані слова та значення» (НСЗ, 2010; за редакцією О.М. Тищенко). У виданні засвідчено нову й актуалізовану лексику та фразеологію, а також слова, ще не потрапили до попередніх лексикографічних джерел, але поширені в сучасній мовній практиці. Призначення НСЗ — започаткувати академічну неографію, створити підґрунтя для комплексного неологічного словника, а згодом — для фундаментального словника української мови. НСЗ є посередником між первинним джерелом — узусом — та вторинним джерелом вищого рівня кодифікації — академічним загальномовним словником української мови (*валентинка, есемес, біло-розсинений, гроулінг* тощо).

Академічна теоретична лексикологія тривалий час розвивалася в аспекті удосконалення принципів перекладної лексикографії. Досі актуальні в цій царині праці Л.С. Паламарчука та С.І. Головащука. У жанрі двомовних словників відомий «Російсько-український словник» у 4 томах (РУС, 2011—2014; автори: І.О. Анніна, І.С. Гнатюк, С.І. Головащук, В.В. Жайворонок, В.Л. Іващенко, Н.Є. Лозова, О.М. Миронюк, Н.М. Неровня, І.А. Самойлова, Т.В. Цимбалюк-Скопненко). Це фундаментальний багаторічний лексикографічний проєкт, якому передував «Російсько-

український словник» у 3 томах, укладений в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України (1968; автори: С.І. Головащук, Л.А. Коробчинська, М.М. Пилинський). І хоч чотиритомний РУС зберігає тісний зв'язок з попередніми виданнями, це цілком нова лексикографічна праця, у якій змінено та вдосконалено загальні принципи опису словникового складу порівнюваних мов, російської та української. Реєстр словника віддзеркалює актуальний стан лексичної, фразеологічної, паремійної підсистем сучасних української та російської мов, репрезентує істотні зміни в лексиці, фраземіці цих мов, що переживають процес активної трансформації через глобальні зміни історико-культурних умов на зламі ХХ—ХХІ ст.

Серед новітніх принципів лексикографічного моделювання, які виробляють словникарі Інституту української мови НАН України, — «зведення». Цей підхід дозволяє інтегрувати в одному джерелі реєстри багатьох словників із збереженням інформації за низкою визначальних параметрів.

Перший зведений словник в українській академічній лексикографії — «Український лексикон кінця ХVІІІ — початку ХХІ ст.: словник-індекс» у 3 томах (УЛ, 2017; голова редколегії — П.Ю. Гриценко). Сукупний реєстр УЛ близько 300 тисяч слів, що репрезентують словник української мови з широким спектром тематичних груп. УЛ укладено із дотриманням принципів історизму та системності. Джерельну базу словника склали 18 авторитетних лексикографічних праць, частина з них на сьогодні є важкодоступними для широкого кола читачів. Опрацьовано словники, які відбивають історію розвитку українського лексикону впродовж трьох століть і є важливими для системного аналізу закономірностей розвитку мови й суспільства. За індексами опрацьованих словників можна простежити, які зміни відбулися в активному й пасивному шарах мови, як розвивалося лексичне ядро мови. Тут зафіксовано фонетичні, семантичні й орфографічні зміни, які відбулися впродовж ХVІІІ—ХХІ ст.

Нині відділ лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики працює над виробленням засад *лексикографічного моделювання мови творчої особистості*, зокрема письменника, публіциста, перекладача. Цей напрямок роботи передбачає оновлення лексико-фразеологічної бази академічного словництва та через фіксацію мовної практики творчої особистості уведення до загальномовного вжитку досі не зафіксованих у словниках тлумачного типу лексичних та фразеологічних одиниць. Лексикографічна модель словника мови творчої особистості має представити загалові індивідуально-авторське світосприймання письменства, лексичні маркери ідіостилів. Передбачений і прогностичний складник такого словника: відібрати та описати ті лексичні одиниці, які можуть бути оцінені як перспективний внесок мовної особистості в розвиток лексичного фонду української літературної мови.

На теперішній час джерельну базу академічної лексикографії оновлено за творами письменників і публіцистів ХХ—ХХІ ст. — Юрія Андру-

ховича, Олеся Гончара, Івана Дзюби, Оксани Забужко, Євгена Сверстюка та Григора Тютюнника, а також перекладів Миколи Лукаша.

Розробляючи концепцію *зведеного* «Словника мови творчої особистості ХХ—ХХІ ст.» (далі — СМТО) і працюючи над розділами колективної монографії «Теоретичні засади формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови», науковці основну увагу приділяли розв'язанню актуальних проблем лексикографічного моделювання форми, семантики та сполучуваності слів, зафіксованих у мові творчої особистості. Авторський колектив передбачає випрацювання засад моделювання словникових статей такого лексикографічного джерела, що могло б виконувати й важливу додаткову функцію довідника з вивчення як рідної мови, так і української як іноземної.

Зазначений новітній словник у межах наявної типології словників за концепцією та принципами укладання є:

- за жанровою специфікою — багатоаспектний пояснювальний;
- за об'єктом дослідження — інтегральний (опису й поясненню підлягає не окрема мовна одиниця, а їхня сукупність, об'єднана якою-небудь спільною ознакою (форми чи змісту));
- за характером досліджуваних джерел — різножанровий мішаний (залучено твори різних авторів і різних жанрів: художньої літератури, публіцистики, перекладів, щоденників);
- за композицією — цілісний, завершений, однотомний;
- за принципом розташування матеріалу — алфавітний;
- за способом упорядкування матеріалу та кількістю досліджуваних авторів — зведений;
- за способом опису лексики — тлумачний лінгвістичний;
- за повнотою реєстру — диференційний (містить лексичні та фразеологічні одиниці різного типу як складники ідіолекту творчої особистості);
- за конститутивними ознаками (кількістю мов у словнику) — одномовний інтегральний (за винятком іншомовних прототипів, указівок на походження слова чи вислову, макаронічних вкраплень у цитатному матеріалі);
- за цільовим задумом — нормативний (містить усі лексикографічні параметри опису лексики, випрацьовані в академічних тлумачних словниках);
- за призначенням — довідковий (містить енциклопедичну, культурно-етнографічну та історичну інформацію в довідковій частині статей, яка увиразнить «лексикографічний портрет» слова чи словосполучення в індивідуально-авторській та в національній мовній картині світу українців);
- за метою створення — дослідницький (як база для укладання нового словника лексичного ядра української мови, а також для подальшого вивчення ідіолектів виокремлених для пілотного проекту творчих особистостей і українських мовних особистостей загалом);
- за статусом (лексикографічною традицією) — академічний.

Реєстр СМТО має кілька особливостей.

У змістовому плані він зумовлений матеріалом оригінальних (прозових, поетичних) та перекладних текстів, а у формальному — власне лексикографічному — поданням окремих лексем, зокрема й абревіатур, власних назв та похідних від них, а також словосполучень, фразеологізмів і авторських афоризмів.

Прикметна ознака реєстру СМТО — наявність неологізмів, не засвідчених досі в тлумачних словниках, а також актуальної, але досі не зафіксованої з різних причин у нормативних словниках лексики та фразеології. Користувачі словника знайдуть у ньому, крім широко потрактованих неологізмів (створених автором або використаних ним): 1) варіанти слів (лексичні, словотвірні, граматичні, фонетичні, правописні та семантичні), не зафіксовані в словниках, або які набули нового значення чи відтінку значення; 2) нові або ще не фіксовані поширені форми слів; 3) засвідчені лексикографічно, але не витлумачені чи не проілюстровані одиниці; 4) розмовну та стилістично забарвлену лексику; 5) стійкі словосполучення і фразеологізми; 6) пасивний словниковий склад, представлений застарілими словами, зокрема історизмами, й авторськими новотворами, які мають відповідники в загальнонародній мові, а в авторській мові використані з певною прагматичною функцією (наприклад, *бронзолиций, високооплачуваний, вільшення, гільйотинний, диван-ліжка, донкіхотський, дорога духовного оновлення, з висот Вавилонської вежі, зоряна пора, ложкою не повернути, наче гарячого борщу вхопив, хоч викинь* тощо).

СМТО має всі складники метамови традиційних тлумачних словників (наголос в описуваних одиницях реєстру, граматичні та стилістичні ремарки, позначки варіантів слів і типів фразеологізмів), повні описові й відсилні формули тлумачення, зведення варіантів слів і стійких сполучень слів, відтворено образні та переносні значення, зафіксовано порівняльні звороти. Тлумачна частина словника не має відсилань до слів, відсутніх у реєстрі словника з розгорнутими поясненнями їхнього значення. СМТО має певні типологічні риси та принципи побудови статті як самостійної структурної одиниці авторського словника-довідника: опис слова відповідно до його наповнення в мові автора, що передбачає своєрідний поділ словникової статті (значення, відтінки значення, у складі фразеологізму, історико-культурний коментар, довідка про походження та особливості авторського вживання), ілюстрації для розкриття всіх різновидів слововживання. Іноді читачеві для розуміння значення певної одиниці — лексичної чи фразеологічної — необхідні фонові знання. Подання доконечної інформації у спеціальній додатковій частині статті становить особливість метамови СМТО. У цій частині читач знайде відомості про джерело походження одиниці, обставини створення, порівняння з іншими назвами цієї реалії, інформацію про історичні умови її появи та побутування. Наприклад: **апокаліптичний*** [грец. *ἀποκάλυψις*, *ἀποκάλυψις* — виявлення, викриття], -а, -е. Який віщує смерть, страшний, жорстокий, безнадійний; апокаліпсичний. *Вік страшних пошестей*

чуми і мору — вік XV — вважався апокаліптичним (Є. Сверстюк, Блудні сини України, 1993 (1990), 62). **Апокаліптичні випробування** див. **випробування**. — Від Апокаліпсис — назви однієї з книг християнської церковної літератури I ст. н. е. останньої книги Нового Заповіту, у якій зібрано пророчтва про кінець світу; пор. укр. відповідники Об'явлення, Одкровення св. Івана (Іоана) Богослова. — У СУМ і СУМД: прикм. до апокаліпсис; **кармелючок**, -а, ч., зменш.-пестл. Назва дитини, що протестує проти чого-небудь, не погоджується з чимось. *Миколаївна легенько погладила його блідю, в синіх прожилочках рукою по чорній стриженій голові й сказала: — Ну годі-бо, Зульфате, заспокойся... Кармелючок мій милий* (Гр. Тютюнник, Климово, 1984, 202). — Устим Якимович Кармалюк (Кармелюк) (1787—1835) — ватажок селянського руху на Поділлі в 1813—1835 рр., герой українського фольклору — шляхетний розбійник, заступник бідного люду.

За вимогами часу, з досвіду укладання вітчизняних і зарубіжних авторських словників передбачено створення словника в паперовому й електронному форматах. Зауважмо, що вже запроваджено як базу електронну лексичну картотеку для формування словника мови творчої особистості.

Укладаючи СМТО, лексикографи передбачали в рамках виконання планової теми «Теоретичні засади формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови» (2016—2020 рр.) таку основну мету — дослідження ресурсів лексичної та фразеологічної систем сучасної української літературної мови, досі не зафіксованих у словниках тлумачного типу, здійснення їх лексикографічного моделювання в контексті розпрацювання принципів розвитку української авторської лексикографії і створення комплексних лінгвістично-енциклопедичних словників. Виконання пілотного проекту забезпечило необхідні умови для укладання нових тлумачних словників української мови, насамперед тлумачного словника активного типу із середнім обсягом реєстру (80—100 тис. реєстрових одиниць), що подаватиме оновлене актуальне лексичне ядро сучасної української мови.

Практична робота колективу лексикографів поєднана з теоретичним опрацюванням основ авторських словників, що репрезентувала монографія «Теоретичні засади формування джерельної бази тлумачної лексикографії сучасної української літературної мови». У ній апробовано аналіз мовних портретів творчих особистостей, кожен з яких виявляє специфіку мовних смаків і уподобань, має власні структурно-семантичні, лексико-граматичні пріоритети. Окрему увагу зосереджено на трактуванні, концепції, обґрунтуванні феноменів «мова творчої особистості», «авторська мова», «ідіолект», «мовна палітра письменника», «мовний світ письменника», а також на огляді стану авторської лексикографії в Україні та у світі, на моделюванні авторських словників, типах реєстрів і критеріях добору реєстру подібних словників, на форматі статті словника, подаванні історичної та лінгвокультурологічної інформації, на особливостях ілюстрування словникового матеріалу, на ремарках в авторському словнику та пояснювальній частині.

Крім власне лексикографічних проєктів, у відділі впродовж останніх 20-ти років проведено кілька персонознавчих конференцій, матеріали яких опубліковані в серії «Не все сплива рікою часу...», що започаткована в Інституті української мови. Книга «Українська лексикографія в загальнослов'янському контексті: теорія, практика, типологія» (2011) містить матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої пам'яті фразеолога, професора Лариси Григорівни Скрипник (1921—2004). Видання «Українська і слов'янська лексикографія» (2014) впорядковано на пошанування лексикографа й лексиколога, професора Леоніда Сидоровича Паламарчука (1922—1995). Матеріали конференції до 90-річчя від дня народження лексикографа й лексиколога Галини Макарівни Гнатюк (1927—2016) об'єднала «Галактика Слова. Галині Макарівні Гнатюк» (2020). Спів-автори з усієї України та низки європейських країн актуалізували важливі питання української та слов'янської тлумачної, перекладної, сучасної та історичної лексикології і лексикографії, сучасної та історичної фразеології та фразеографії, наголосили на проблемах методології укладання словників різних типів.

Теоретико-практичний доробок відділу лексикології, лексикографії (а від грудня 2016 р. і структурно-математичної лінгвістики) за 1991—2021 рр. відображають і монографічні дослідження. Зокрема це праця Т.В. Цимбалюк-Скопненко «Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри “Дон Кіхот”» (1996), у якій здійснено зіставно-типологійний аналіз семантико-стилістичних особливостей, структурно-семантичних і функціональних модифікацій фразеологічних одиниць на матеріалі роману «Дон Кіхот» у перекладі Миколи Лукаша. Поетичну мову Є. Маланюка — одного з найяскравіших представників «Празької школи» — заналізовано в дослідженні О.М. Тищенко «Метафора Євгена Маланюка (семантико-функціональний аспект)» (2004). У монографії Л.І. Дідун «Фразеологізми із семантикою інтенсивності в сучасній українській літературній мові» (2019) виокремлено способи та засоби вербалізації категорії інтенсивності у фразеологізмах сучасної української літературної мови. Розробленню нових мовознавчих напрямків — лінгвістичній римології та римографії — присвячена книга Л.В. Мовчун «Українська рима в системі мови і в мовній практиці» (2020).

Праці лексикографів слугуватимуть теоретичним і практичним підґрунтям для подальшого розвитку лексикології, лексикографії, фразеології і фразеографії української мови.

Особливу увагу звертаємо на відновлення спеціалізованого академічного видання — щорічника «Лексикографічний бюлетень» (від 2004 року). Він знову побачив світ після тривалої перерви. Дев'ять його випусків вийшли друком у 1951—1963 рр. в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Це науково-практичне видання відбиває основні напрямки розвитку української лексикології та лексикографії. Рубрика «Лексикографія, лексикологія, фразеологія: теорія та практика» об'єднує матеріал, спрямований на розв'язання актуальних проблем лексикографії, лексикології,

фразеології, корпусної лінгвістики, комп'ютерної лексикографії та різноаспектного аналізу мовного матеріалу.

Започаткована з 14-го випуску збірника рубрика «Словникові матеріали» знайомить із лексикографічним доробком як науковців відділу, так і колег з України. У ній представлено матеріали до «Словника фразеологічних синонімів Миколи Лукаша», «Словника граматичного керування дієслів», «Словника граматичного керування прикметників», «Словника римового гнізда лексеми Україна», матеріали Архівної лексичної картотеки Інституту української мови НАН України тощо. Сторінки щорічника присвячуємо й апробації новітнього «Словника мови творчої особистості ХХ — початку ХХІ ст.».

Про видатних мовознавців, чий науковий здобуток є неоціненним внеском у розвиток української лексикографії, лексикології та фразеології, можна прочитати в рубриці «Персоналії». Вона об'єднала розвідки про теоретичні та практичні напрацювання П.Й. Горещького, Л.С. Паламарчука, В.С. Ільїна, С.І. Головашука, А.А. Бурячка, Л.С. Скрипник, Л.А. Юрчук, Л.О. Родніної, Г.М. Удовиченка, Г.М. Гнатюк, В.В. Жайворонка, В.О. Винника та ін.

У рубриці «Рецензії, анотації» вміщено відгуки дослідників на різні лексикографічні праці, як-от «Словник-довідник назв осіб за видом діяльності» (2009), «Український молодіжний сленг: сучасна картина світу» (2010), «Словотворчість незалежної України. 1991—2011: Словник» (2012), «Словник волинських фразеологізмів» (2013), «Лексико-словотвірні інновації. 2012—2013: Словник» (2014), «Мова — не калька: патріотичний словник гарної української мови “Говорімо гарно!”» (2014) тощо.

Інформацію про важливі події в науковому житті, зокрема конференції за участі колег відділу, що відбулися в Інституті, в університетах України чи за її межами, представляє рубрика «Хроніка».

«Лексикографічний бюлетень» презентує зацікавленій спільноті наукове життя відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, знайомить із лексикографічним доробком Інституту української мови НАН України, з актуальними питаннями теорії та практики сучасної лексикографії, виданнями нових словників та дослідженнями з різних проблем укладання словників, подіями в лексикографічному товаристві в Україні та за кордоном.

Одним із важливих напрямків роботи лексикографів є і проект зі створення комп'ютерної системи «Архівна картотека». Це — цифровий формат лексико-фразеологічних матеріалів Комісії для складання словника живої української мови Всеукраїнської Академії наук, створений у 2018 р. за підтримки Українського культурного фонду. Ідеться про картотеку «Російсько-українського словника» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова (1924—1933), яка є цінним історичним джерелом для подальшого вивчення. Осмислення матеріалів архівної картотеки свідчить про її незмінну актуальність. Необхідно також наголосити, що вона містить матеріали втраченого 4-го тому «Російсько-українського словника» (1924—1933).

Отже, за період незалежної України академічна лексикологія і лексикографія зробила поступ до укладання та видання нових тлумачних, перекладного, спеціалізованих, зведених словників. Лексикографи-науковці підготували та опублікували низку ґрунтовних монографічних теоретико-практичних праць. Ініційовано й проведено кілька наукових міжнародних форумів, які сприяли популяризації української лексикології та лексикографії поза межами України, поширенню практичного досвіду, методологічних пріоритетів українського словництва. Знаковим кроком є початок оцифрування матеріалів архівної картотеки, що фактично набула статусу історико-культурної пам'ятки, яка потребує особливого ставлення до неї та наукової оцінки. Реєстри укладених і опублікованих словників, поповнювана картотека опрацьованих текстів різних сфер уживання та функціонування української літературної мови слугуватимуть базою для створення тлумачного словника активного типу, над укладанням якого зараз зосереджені лексикографи відділу. Перспективи академічної лексикографії пов'язані із стабільно активним опрацюванням як історичних класичних, так і новітніх джерел української літературної практики для створення різножанрових довідкових лексикографічних моделей літературної практики, а також із відстеженням актуальних процесів кодифікації українського лексикону.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- НСЗ — *Нові й актуалізовані слова та значення: словникові матеріали (2002—2010)*. (2010). Київ.
- РУС — *Російсько-український словник: у 4 т.* (2011—2014). Київ.
- ССУМ — *Словник синонімів української мови: в 2 т.* (1999—2000). Київ.
- СУМД — *Словник української мови в 11 томах. Додатковий том: у 2-х кн.* (2017). Київ.
- СУМЖ — Жайворонок, В.В. (ред.). (2012). *Словник української мови*. Київ.
- СФУМ — Білоноженко, В.М., Гнатюк, І.С. (уклад.). (2003). *Словник фразеологізмів української мови*. Київ.
- УЛ — *Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т.* (2017). Київ.
- ФСУМ — Білоноженко, В.М., Винник, В.О. (уклад.). (1993). *Фразеологічний словник української мови*. Київ.

LEGEND

- НСЗ — Baloh, V., Lozova N., Tymenko, L., Tyshchenko, O. (2010). *Novi i aktualizovani slova ta znachennia: Slovnykovi materialy (2002—2010)*. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- РУС — Holovashchuk, S., Hnatiuk, I., Zhaivoronok, V. (Eds.). (2011—2014). *Rosiis'ko-Ukraïns'kyi slovnyk* (4 vols.). Kyiv: Znannia (in Ukrainian).
- ССУМ — *Slovnyk synonimiv Ukraïns'koï movy* (2 vols). (1999—2000). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМД — *Slovnyk Ukraïns'koï movy v 11 tomakh. Dodatkovyi tom* (2 vols). (2017). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- СУМЖ — Zhaivoronok, V.V. (Ed.). (2012). *Slovnyk Ukraïns'koï movy*. Kyiv: Vydavnychyi tsentr "Prosvita" (in Ukrainian).
- СФУМ — Bilonozhenko, V.M., Hnatiuk, I.S. (Eds.). (2003). *Slovnyk frazeologizmiv Ukraïns'koï movy*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

- УЛ — Hrytsenko, P.Iu., Horodens'ka K.H., Diundyk, O.A., Karpilovs'ka, Ie.A. (Eds.). (2017). *Ukraïns'kyi leksykon kintsia XVIII — pochatku XXI st.: Slovnyk-indeks* (3 vols.). Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- ФСУМ — Bilonozhenko, V.M., Vynnyk, V.O. (Eds.). (1993). *Frazeolohichnyi slovnyk Ukraïns'koï movy* (2 vols.). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Статтю отримано 17.06.2021

Lilia Didun, Candidate of Sciences in Philology, Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: lilia-didun@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5061-8138>

Zinaïda Kozyrieva, Candidate of Sciences in Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: zinaidakozyreva@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-6880-3067>

UKRAINIAN ACADEMIC LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS OF DEVELOPMENT

This paper offers an overview of dictionaries of Ukrainian compiled by lexicographers of the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine since the Institute's foundation; it is devoted to the Institute's thirtieth anniversary.

The article addresses a question as to whether modern Ukrainian academic lexicography is ready to meet the public life needs in independent Ukraine testifying to the devotion to tradition. The *Slovnyk Ukraïns'koï Movy* (*Ukrainian Dictionary*, 1970—1980) in 11 volumes served as the basis for both the *Slovnyk Ukraïns'koï Movy* (*Ukrainian Dictionary*, 2012) and *Slovnyk Ukraïns'koï Movy v 11 Tomakh: Dodatkovyi Tom* (*Ukrainian Dictionary in 11 Volumes: Additional Volume*, 2017) in 2 books, which reflects continuation of tradition of the academic explanatory lexicography. In 1999—2000, the academic edition of the *Slovnyk Synonimiv Ukraïns'koï Movy* (*Ukrainian Dictionary of Synonyms*) in 2 volumes was published. It became a valuable reference publication in the national monolingual lexicography. In phraseography, the latest achievements are represented notably by the *Frazeolohichnyi Slovnyk Ukraïns'koï Movy* in 2 volumes (*Ukrainian Phraseological Dictionary*, 1993) and the *Slovnyk Frazeolohizmiv Ukraïns'koï Movy* (*Ukrainian Dictionary of Phraseologisms*, 2003). The neographic direction is represented by dictionary materials *Novi i Aktualizovani Slova ta Znachennia* (*New and Updated Words and Meanings*, 2002-2010), whereas the *Rosiis'ko-Ukraïns'kyi Slovnyk* (*Russian-Ukrainian Dictionary*, 2011—2014) in 4 volumes covers the field of the translated academic lexicography. The two dictionaries are of great importance to the Ukrainian academic lexicography in general, namely the combined dictionary of the *Ukraïns'kyi Leksykon Kintsia XVIII — Pochatku XXI Stolittia* (*Ukrainian Lexicon of the Late 18th — Early 21st Century: Dictionary-Index*, 2017) in 3 volumes and *Slovnyk Movy Tvorchoï Osobystosti XX — pochatku XXI Stolittia* (*Dictionary of the Language of Creative Personality in 20th — early 21st Century*). The latter contains references significant for reflecting the lexical and phraseological structure of Standard Ukrainian. Finally, reestablished in 2003 the annual *Leksykohra-fichnyi Biuletyn'* (*Lexicographic Bulletin*) covers issues related to the history of lexicography, making of dictionaries of different types, and the Ukrainian vocabulary, lexicology, and phraseology.

Keywords: *explanatory lexicography, source basis of lexicography, synonym dictionary, phraseological dictionary, combined dictionary, author's lexicography, neography, linguoperonology.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.066>

УДК 811.161.2'366.573'367.4:27-23

С.О. ВЕРБИЧ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії української мови та ономастики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

ОНОМАСТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ІНСТИТУТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НАН УКРАЇНИ: ЗАРОДЖЕННЯ, СУЧАСНИЙ СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ *

У статті окреслено етапи розвитку ономастичних студій в Інституті української мови НАН України, починаючи з 50-х років ХХ ст. в межах Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (до 1991 р.) й до сьогодні; схарактеризовано основні напрями українського академічного назвознавства; розглянуто діяльність і здобутки відділу ономастики (тепер групи ономастики в межах відділу історії української мови та ономастики) Інституту української мови впродовж 1960—2020 рр. (Інститут української мови НАН України утворено в 1991 р. на базі кількох відділів та груп, які розпрацьовували наукові проблеми в галузі української лінгвістики, Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України); зацентовано увагу на перспективах академічних ономастичних досліджень.

Ключові слова: ономастика, ономастична картотека, назвознавчі дослідження, традиції порівняльно-історичного мовознавства, група ономастики відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України.

Становлення кожного наукового колективу відбувається в межах певної установи, яка також має свою історію. Напередодні відзначення 30-річного ювілею Інституту української мови НАН України, заснованого в 1991 році (як продовжувача традицій Інституту української наукової мови, що постав у 1921 р. на базі Правописно-термінологічної комісії при Історичному відділі ВУАН і Термінологічної комісії Українського наукового товариства в Києві), важливо проаналізувати попередній період розвитку наукових осередків цієї академічної інституції, зосередивши увагу

Цитування: Вербіч, С.О. (2021). Ономастичні дослідження в Інституті української мови НАН України: зародження, сучасний стан і перспективи. *Українська мова*, 3 (79), 66—76. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.066>

на їхній діяльності та здобутках, щоб, урахувавши досвід уже пройденого шляху, рухатися вперед із чіткою метою і вивіреном напрямом.

У пропонованій статті зацентровано на діяльності одного з таких наукових підрозділів Інституту української мови НАН України — відділу ономастики (тепер — група ономастики відділу історії української мови та ономастики) від початку його становлення в 50-х роках минулого століття в межах Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР. Для лінгвістів, а також представників наук історичного профілю сьогодні достеменно відомо, що ономастика, або назвознавство, — розділ мовознавства, який вивчає власні назви в різних аспектах: з погляду походження, динаміки, функціонування, правопису. Зауважмо, що для дослідження власне мовного матеріалу ономастика залучає широке коло відомостей із географії, історії, археології, етнографії, краєзнавства тощо, що дає підстави дослідникам-навознавцям «будувати свої конструкції» на надійному, широкому, фундаменті.

Українська ономастика, перш ніж стати академічною наукою, у своєму розвитку пройшла три основні етапи: 1) підготовчий (до середини ХІХ ст.) — позначений спробами укладання перших словників власних назв, зокрема особових; 2) переакадемічний (друга пол. ХІХ ст. — перша пол. ХХ ст.) — ознаменований появою ґрунтовніших праць із назвознавчої проблематики таких дослідників, як Я.Ф. Головацький, М.О. Максимович, О.М. Лазаревський, В.Ю. Охримович, М.Ф. Сумцов, І.Я. Франко, В.І. Сімович, Я.-Б.А. Рудницький, М.М. Кордуба та ін.; 3) академічний (друга пол. ХХ ст. — наш час) — окреслений інтердисциплінарним характером назвознавчих досліджень [3: 264], коли для тлумачення онімних фактів залучають інформацію інших наукових сфер — історії, географії тощо.

Становлення української академічної ономастики не могло відбутися без урахування досвіду роботи над онімним матеріалом у попередні періоди розвитку назвознавчої науки. Розпрацювання теоретичних засад ономастики як самостійної галузі мовознавства пов'язане з ім'ям К.К. Цілуйка, заступника директора Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (з 1957 р.), завідувача відділу історії мови (упродовж 1964—1977 рр.; у межах якого і сформувалася група ономастів), який протягом 1949—1965 рр. опублікував низку засадничих статей, зокрема: «До вивчення топоніміки Радянської України» (1949), «Про стан і завдання вивчення топоніміки УРСР» (1959), «Основні напрями та перспективи розвитку української топономастики» (1961), «Підсумки і перспективи розвитку радянської ономастики» (1962), «Принципы и методы регионального изучения топонимики» (1965) та ін. Завдяки його зусиллям у 1957 р. вийшов друком ХІV том «Наукових записок» Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР, присвячений топонімічній проблематиці. Як справедливо стверджують ономасти, «публікація зазначених матеріалів визначила кінець старого (стихійного) періоду в історії української ономастики й стала початком нового — систематичного вивчення різних галузей ономастики

з координуванням зусиль її досить численних дослідників» [2: 243]. Усвідомлюючи важливість для назвознавчих досліджень регіональних онімних картотек, К.К. Цілуйко готує спеціальні програми-питальники збирання пропріальної лексики, а саме: «Програму для збирання матеріалів по топоніміці Радянської України» (1950), «Коротку програму збирання матеріалів по топоніміці Української РСР» (1951), «Коротку програму збирання матеріалів для вивчення топоніміки (з інструктивними вказівками до записування матеріалів)» (1954), «Програму збирання матеріалів для вивчення топоніміки України» (1962). На базі накопичених онімів згодом почали формувати зведену ономастичну картотеку, доповнену різними власними назвами (мікротопонімами, гідронімами, антропонімами), зібраними експедиційним шляхом, а також виписаними з різних історичних джерел. Цінність цього збирання онімної лексики (на сьогодні ономастична картотека, яка функціонує в межах групи ономастики відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України, налічує близько мільйона одиниць антропонімів, мікротопонімів, гідронімів, ойконімів [2, 258]) для назвознавчих студій беззаперечна.

Центром ономастичних досліджень в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР став відділ історії української мови на чолі з К.К. Цілуйком. У 60-ті роки в групі ономастики цього відділу працювали: К.К. Цілуйко (завідувач), м. н. с. В.В. Німчук (до 1966 р.), м. н. с. О.С. Стрижак, м. н. с. Т.О. Марусенко (до 1963 р.), м. н. с. А.П. Непокупний, м. н. с. І.М. Железняк, референт А.П. Корепанова [2: 245—246], ст. лаборант Л.Т. Масенко (з 1964 р.). Основну увагу вони зосередили на структурно-семантичному описі й етимологізуванні різних класів топонімів, що було зумовлено розумінням особливої важливості цієї групи пропріальної лексики для розв'язання багатьох завдань порівняльно-історичного мовознавства, а також історичних студій (наприклад, дослідження проблем міграцій різних народів, які полишили свої сліди у власних географічних назвах).

Одним із важливих завдань київських ономастів у цей період було укладання «Гідронімічного атласу України» як частини майбутнього Українського ономастичного атласу і, на перспективу, складника Загальнослов'янського ономастичного атласу [1: 3]. На жаль, цю роботу не було завершено (опубліковано лише проспект атласу [1]). Водночас група ономастики відділу історії української мови (у співпраці з видавництвом «Українська радянська енциклопедія») була залучена до ще одного масштабного проекту — багатотомного видання «Історія міст і сіл Української РСР» (спершу — «Міста і села Української РСР» [5: 8]), на базі якого згодом можна було розпочинати дослідження регіональних ойконімів у межах окремих областей. Про науковий доробок ономастів відділу того часу свідчать такі монографії: «Назви річок Полтавщини» (1963), «Про що розповідають географічні назви» (1964), «Назви річок Запоріжжя і Херсонщини» (1967) О.С. Стрижака; «Словотворчі типи гідронімів Нижньої Десни» (1969) А.П. Корепанової; «Очерк сербохорватского антропонимического словообразования. Суффиксальная система сербохорватской

антропонимии XII—XV веков» (1969) І.М. Железняк; збірники наукових праць (за редакцією К.К. Цілуйка): «Питання топоніміки та ономастики (Матеріали I Республіканської наради з питань топоніміки та ономастики)» (1962), «Українська діалектологія та ономастика» (1964), «Питання ономастики (Матеріали II Республіканської наради з питань ономастики)» (1965), «Територіальні діалекти та власні назви» (1965), «Ономастика» (1966).

Активна наукова діяльність ономастів Інституту мовознавства стала поштовхом до зародження регіональних назвознавчих осередків: у Донецьку (Є.С. Отін), Львові (І.І. Ковалик, Л.Л. Гумецька, Є.М. Посацька-Черняхівська, Р.Й. Керста, О.Ф. Ріпецька, Ю.К. Редько, М.Л. Худаш), Ужгороді (К.Й. Галас, П.П. Чучка, М.І. Сюсько), Чернівцях (Д.Г. Бучко (1993—2014 рр. — у Тернополі), Л.В. Кракалія, Ю.О. Карпенко (з 1968 р. — в Одесі)) та в ін. містах.

У 70-ті роки зусиллями академічної групи ономастики (з 1971 р. — у складі відділу історії та діалектології української мови Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР) із залученням В.В. Німчука (на ту пору науковий співробітник групи видання пам'яток української мови того самого відділу) і Є.С. Отіна (Донецький університет) підготовано й видано «Словник гідронімів України» (1979; уклад.: І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, А.Т. Непокупний, В.В. Німчук, Є.С. Отін, О.С. Стрижак, К.К. Цілуйко) — найбільше на той час у слов'янському світі зібрання назв протічних водойм — 20 тисяч гідронімів і майже 24 тисячі гідронімних варіантів. Публікація цього докладного гідронімного реєстру стимулювала українських топонімістів розпочати системне вивчення гідронімії України, внаслідок чого з'явилася низка ґрунтовних гідронімічних досліджень: «Гідронімія Східного Поділля» (1979) Л.Т. Масенко, «Граматична будова українських гідронімів» (1979) З.Т. Франко (увійшла до групи ономастики в 1974 р. [2: 251]); колективні праці «Власні назви і відтопонімні утворення Інгуло-Бузького межиріччя» (1977; співавтор Л.Т. Масенко), «Гідронімія України в її міжмовних і міждіалектних зв'язках» (1981; співавтори І.М. Железняк, Л.Т. Масенко, А.П. Непокупний, О.С. Стрижак; за ред. О.С. Стрижака); «Рось і етнолінгвістичні процеси середньонаддніпряньського правобережжя» (1987) І.М. Железняк; «Назви річок Нижньої Правобережної Наддніпрянщини» (1989), «Гідронімікон Центрального Полісся» (2003) О.П. Карпенко (працює в групі ономастики з 1980 р.); «Гідронімія басейну Стиру» (1993), «Праслов'янський гідронімний фонд (Фрагмент реконструкції)» (1998) В.П. Шульгача (працює в секторі ономастики з 1989 р.); «Гідронімія басейну Верхнього Дністра. Етимологічний словник-довідник» (2007), «Гідронімія басейну Середнього Дністра. Етимологічний словник» (2009), «Гідронімія басейну Нижнього Дністра. Етимологічний словник» (2013), «Гідронімія басейну Дністра» (монографія) (2017) С.О. Вербича (працює у відділі ономастики вже Інституту української мови НАН України з 1997 р.). Нові праці українських гідронімістів актуалізують перспективну ідею створення

«Етимологічного словника гідронімів України», на якій наголошував іще в 70-х роках О.С. Стрижак [5: 14].

Новим етапом у діяльності групи ономастики відділу історії та діалектології української мови була праця впродовж 1976—1981 рр. над «Етимологічним словником літописних географічних назв Південної Русі» (тобто України; далі ЕСЛГНПР; співукладачі етимологічних статей: І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак; уклад. покажчика О.П. Карпенко) (керівником цієї планової теми було призначено О.С. Стрижака, який очолив також і групу ономастики — з 1977 р., коли К.К. Цілуйко вийшов на пенсію [2: 251]). Вихід словника в 1985 р. став важливою подією не лише у вітчизняному назвознавстві, але й у зарубіжному, адже подібних видань на той час не було (сьогодні ЕСЛГНПР — бібліографічна рідкість). Цю ґрунтовну працю було присвячено вивченню походження топонімів, датованих IX—XIII ст. і локалізованих у межах України. ЕСЛГНПР було задумано як першу частину «серії етимологічних словників, що мають за певними історичними періодами виявити, всебічно описати й сприяти вивченню походження на базі, насамперед, вітчизняної та ін. документації й наукової аргументації комплексу географічних назв УРСР від найдавніших часів до наших днів і стати, таким чином, органічним компонентом повного зводу топонімії Слов'янщини...» [4: 5].

Із середини 80-х років групу ономастики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР очолила к. філол. н. І.М. Железняк. У той період було розширено дослідницьку палітру київських назвознавців. Зокрема, важливе місце в ній, крім топонімії, посідає етнімія. Зауважимо, що етнімічний напрям ономастичних досліджень у межах АН УРСР було виокремлено з-поміж іншої проблематики наприкінці 60-х років, що підтверджують статті й монографічні дослідження того часу, наприклад: «Скіфи. Мова і етнос» (1968), «Етногенез слов'ян: джерела розвитку і проблематика» (1972) В.П. Петрова (член Української ономастичної комісії, ст. співробітник Інституту археології АН УРСР); «Тиверці (таємниче літописне плем'я)» (стаття в журналі «Мовознавство», № 2, 1969), «Сіверяни» (стаття в журналі «Мовознавство», № 1, 1973), «Етнімія Геродотової Скіфії» (1988), «Етнімія Птолемеєвої Сарматії» (1991) О.С. Стрижака; «Балто-севернославянские языковые связи» (1976; працю присвячено дослідженню балтійської етно- та антропонімії у Вісло-Дніпровському межиріччі) А.П. Непокупного.

У 1986 р. у зв'язку з реорганізаційними змінами в Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР було розформовано неструктурну групу діалектології та ономастики й утворено сектор діалектології та ономастики в межах відділу теорії та історії української мови [2: 254]. У цей період ономасти академічного Інституту мовознавства активно співпрацювали з назвознавчими осередками з-поза Академії наук. Це було зумовлено не лише розумінням важливості дослідження тих чи тих наукових проблем і подальшого їх монографічного опису, але й актуальною

потребою укладання різноманітних топонімних і антропонімних словників-довідників. Силами невеликого колективу фахівців-ономастів з Інституту мовознавства неможливо було виконати це завдання. Саме із цією метою було запроваджено таку форму обговорення нагальних ономастичних і дотичних до них історичних проблем, як міждисциплінарний науковий семінар. Перший такий семінар «Київське Полісся» відбувся в 1986 р. Його матеріали опубліковано в збірникові «Київське Полісся. Етнолінгвістичне дослідження» (1989). Другий — «Ономастика та язичництво» (1987). Третій — «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (1988), за матеріалами якого надруковано однойменний збірник наукових праць (1992). Четвертий — «Історична ономастика України» (доповіді, виголошені на семінарі, опубліковано в збірникові «Питання історичної ономастики України», 1994). П'ятий — «Ономастика Полісся» (1990), матеріали якого відображені в однойменному збірникові наукових праць (1999). Шостий — «Ономастика України та етногенез східних слов'ян» (1991). Матеріали семінару надруковано в однойменному збірникові наукових праць (1998). Наступні семінари вже мали характер суто ономастичних і відбувалися на базі відділу ономастики Інституту української мови НАН України, сформованого на основі сектору ономастики Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні АН УРСР (академічний колектив ономастів налічував на той час п'ять науковців: І.М. Железняк (завідувач), О.С. Стрижак (ст. н. с.), О.П. Карпенко (ст. н. с.), В.П. Шульгач (н. с.), Н.Ю. Шиян (м. н. с.)). За матеріалами цих семінарів опубліковано праці «Проблеми регіональної ономастики» (1994), «Реконструктивні можливості ономастики» (1995), «Ономастика східних слов'ян» (1996), «Проблеми ономастичного словотвору» (1997), «Українська ономастика: Матеріали наукового семінару, присвячені 90-річчю К.К. Цілуйка» (1998), «Українська пропріальна лексика» (2000), «Іншомовні елементи в ономастиці України» (2001).

Упродовж 80-х — на початку 90-х рр. ономасти академічного назвознавчого осередку підготували (із залученням мовознавців з інших науково-освітніх установ України та з-поза її меж) такі колективні й індивідуальні праці, присвячені дослідженню різних онімних класів: «Давньоруська ономастична спадщина в східно-слов'янських мовах» (ред. кол.: В.О. Горпинич, І.М. Железняк, О.П. Карпенко (секр.), В.В. Німчук (відп. ред.); 1986), «Ономастика України першого тисячоліття нашої ери» (відп. ред. І.М. Железняк; 1992), «Питання історичної ономастики України» (відп. ред. О.П. Карпенко; 1994), згадані вище монографії І.М. Железняк (1987), О.С. Стрижака (1988, 1991), О.П. Карпенко (1989), В.П. Шульгача (1993), «Українські імена і прізвища» Л.Т. Масенко (1990). Зазначені публікації становили вагомe підґрунтя для розвитку ономастичних досліджень в Україні в наступні періоди.

Важливу увагу у відділі ономастики (з кінця 90-х — початку 2000-х рр. унаслідок реорганізаційних змін — відділ термінології, лексикології та ономастики) Інституту української мови НАН України приділяли

поповненню академічного назвознавчого підрозділу новими дослідниками. Поширення ономастичних студій у різних регіонах України, авторитет київського центру назвознавства спонукав потенційних ономастів уступати до аспірантури профільного відділу Інституту української мови НАН України. Упродовж 1994—2006 рр. в аспірантурі відділу навчалися С.О. Вербіч (тема кандидатської дисертації «Гідронімія басейну Верхнього Дністра»), Н.А. Коваленко (тема кандидатської дисертації «Кіммерійська ономастика», на основі якої в 1998 р. опубліковано монографію «Кіммерійці: етнос та етніонім»), О.В. Іваненко (тема кандидатської дисертації «Походження назв населених пунктів Сумської області»), В.О. Яцій (тема кандидатської дисертації «Ойконімія Івано-Франківської області»), які після успішного захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук стали новими членами академічного відділу ономастики. Станом на кінець 90-х — початок 2000-х рр. відділ ономастики Інституту української мови НАН України налічував 9 науковців: І.М. Железняк (д. філол. н., завідувач), О.С. Стрижак (к. філол. н., ст. н. с.), О.П. Карпенко (д. філол. н., ст. н. с.), В.П. Шульгач (д. філол. н., ст. н. с.), Н.Ю. Шиян (м. н. с.), І.В. Єфименко (у відділі з 1991 р.; м. н. с., к. філол. н. з 2001 р.), С.О. Вербіч (н. с., к. філол. н.), Н.А. Коваленко (н. с., к. філол. н.), О.І. Гліаді (м. н. с., к. філол. н. з 2001 р.).

Як і в попередні періоди, ономастичні студії тепер уже в Інституті української мови НАН України спрямовано передусім на дослідження тих класів онімів, які безпосередньо пов'язані з історією — гідронімів, ойконімів, антропонімів, етніонімів і теонімів. З огляду на це науковці відділу ономастики основну увагу приділяють етимології конкретних власних особових, етнічних, географічних чи міфологічних назв, вивчаючи всі рівні зовнішньої структури оніма (онімів) — фонетичної, морфологічної, словотвірної, а також відновлюючи його (їхню) доонімну (апелятивну) семантику. Колектив працює над цікавими й актуальними для розвитку національного назвознавства темами «Формування східнослов'янської ономастичної системи в межах України», «Ономастична лексикографія», «Регіональна ономастика України», «Генезис українського ойконімікону», «Ойконімія України в історико-етимологічному аспекті». Важливо відзначити, що дослідницький підхід науковців відділу ономастики ґрунтується на традиціях порівняльно-історичного мовознавства, коли аналізують генетично споріднені лексичні форми, а не випадкові, зовнішньо співзвучні, факти. На жаль, у сучасній ономастиці (і не лише в українській) не завжди дотримуються такого підходу, що призводить до хибних висновків у діахронійних дослідженнях.

Із початку 2000-х рр. у відділі ономастики Інституту української мови НАН України дедалі більше уваги приділяли дослідженню ойконімікону України, адже на ту пору у вітчизняному назвознавстві монографічні описи цього онімного класу як у межах України в цілому, так і конкретних її регіонів поодинокі. Першою студією (у відділі) із цієї проблеми стала праця В.П. Шульгача «Ойконімія Волині: Етимологічний словник-довід-

ник» (2001). Згодом науковці відділу розпочали роботу над масштабним проектом «Історико-етимологічний словник ойконімів України», системно опрацьовуючи історію і походження назв поселень кожної адміністративної області України, укладання якого (словника) триває й сьогодні. У межах цього проекту вже вийшло кілька праць: «Ойконімія Івано-Франківської області: історико-етимологічний словник» (2015) В.О. Яція, «Назви поселень Сумщини. Історико-етимологічний словник» (2017) О.В. Іваненка, «Назви поселень Чернівеччини: історико-етимологічний словник» (2019) С.О. Вербича.

Ще одним напрямом наукової роботи відділу ономастики стали антропонімічні студії, що їх активно розвиває сьогодні В.П. Шульгач. Об'єктом його досліджень стали українські власні особові назви (прізвища) на широкому слов'янському тлі. Результат — реконструйовані праслов'янські архетипи антропонімного рівня, викладені в праці «Нариси з праслов'янської антропонімії». Видано шість частин цього дослідження: I ч. (2008), II ч. (2015), III ч. (2016), IV ч. (2017), V ч. (2018), VI ч. (2019).

Починаючи з 2000-х рр., науковці відділу ономастики активно публікують результати своїх досліджень, популяризуючи вітчизняну назвознавчу науку. Вийшли друком, крім згаданих уже праць С.О. Вербича, О.В. Іваненка, О.П. Карпенко, В.П. Шульгача, В.О. Яція, такі дослідження: «Українські прізвищеві назви XVI ст.» (2003) І.В. Єфименко; «Словник мікрогідронімів України. Волинь, Житомирщина, Запоріжжя, Київщина, Кіровоградщина, Полтавщина, Черкащина» (2004; І.М. Железняк, О.П. Карпенко, О.С. Стрижак, В.П. Шульгач за участю ономастів із Кіровоградського (тепер — Кропивницький) ономастичного осередку — В.В. Лучика і Т.І. Поляруш); «Слов'янська антропоніміка» (2011), «Київський топонімікон» (2014) І.М. Железняк.

Важливим напрямом діяльності ономастів Інституту української мови НАН України є підготовка та видання збірників наукових праць на пошану видатних представників українського (слов'янського) назвознавства. У доробку ономастичного колективу на сьогодні — 11 збірників: «Ономастика та етимологія: Зб. наук. праць на честь 65-річчя Ірини Михайлівни Железняк» (1997), «Українська ономастика: Матеріали наукового семінару, присв. 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка» (1998), «Slavica та Baltica в ономастиці України» (пам. В.П. Петрова; 1999), «Linguistica Slavica: Ювілейний збірник на пошану Ірини Михайлівни Железняк» (2002), «Актуальні питання антропоніміки: Зб. матеріалів наукових читань пам. Юліана Костьовича Редька» (2005), «Дослідження з ономастики: зб. наукових праць пам. Олексія Сильвестровича Стрижака» (2008), «Студії з ономастики та етимології. 2010» (на пошану Ольги Петрівни Карпенко; 2010), «Студії з ономастики та етимології. 2011—2012» (на пошану Ірини Михайлівни Железняк; 2012), «Студії з ономастики та етимології. 2013» (до ювілею Р.М. Козлової; 2013), «Студії з ономастики та етимології. 2015—2016» (пам. Романа Івановича Осташа; 2017), «Студії з ономастики та етимології. 2017—2018» (пам. Павла Павловича Чучки;

2018). Оприлюднення таких праць надзвичайно цінне для історії ономастики взагалі й української зокрема, оскільки, з одного боку, систематизує назвознавчу спадщину конкретного науковця, а з другого — є прикладом (для молодших поколінь ономастів) ушанування визначних представників цього мовознавчого напрямку, які зробили вагомий внесок у розвиток національного назвознавства в ширшому, світовому, контексті.

Важливе значення для розвитку вітчизняної ономастики має систематизація доробку науковців, які працюють у цій галузі, і створення на цій базі бібліографічного реєстру їхніх праць, звідки майбутні покоління дослідників-навознавців черпатимуть творчі ідеї. На початку 2000-х таку роботу було розпочато у відділі ономастики Інституту української мови НАН України, яка завершилася виходом ґрунтовної праці «Українська ономастика: бібліографічний покажчик» (2013; відп. ред. С.О. Вербич). У ній подано максимально доступний список ономастичних розвідок (статті, монографії, збірники наукових праць, словники, рецензії) із різних галузей назвознавства, починаючи від зародження ономастичних студій до 2000-го року. Сьогодні триває робота над підготовкою наступного випуску української ономастичної бібліографії, що продовжить огляд доробку вітчизняних назвознавців, доповнивши його працями нового покоління українських ономастів.

Варто згадати й про періодичне видання відділу ономастики Інституту української мови НАН України — «Студії з ономастики та етимології» (заплановане спершу як щорічник), яке почало виходити друком із 2002 р. (відповідальні редактори: І.В. Єфименко, О.П. Карпенко, В.П. Шульгач). На сьогодні опубліковано 14 випусків, три з яких спарені (Студії з ономастики та етимології. 2011—2012; Студії з ономастики та етимології. 2015—2016; Студії з ономастики та етимології. 2017—2018). У збірникові мають змогу опублікувати свої ономастичні й етимологічні розвідки, а також рецензії на назвознавчі праці, що вийшли в Україні та за її межами, не лише науковці профільного відділу академічного інституту, але й провідні ономасти з різних українських та зарубіжних університетів, що, з одного боку, сприяє науковому діалогу ономастів академічного центру з назвознавцями вітчизняних (регіональних) та закордонних ономастичних осередків, а з другого — зорієнтовує українських антропонімістів, топонімістів та дослідників інших онімних класів на дотримання високого наукового стандарту в дослідженнях апелятивної і пропріальної лексики.

Сьогодні, коли в науковому просторі України з'являються подекуди ономастичні праці з помилковими результатами досліджень, важливе значення для підготування майбутніх дослідників-навознавців має справжня фахова книга. Саме із цією метою у 2007 р. було започатковано серію «Бібліотека української ономастики» (автор ідеї та назви серії — В.П. Шульгач). До сьогодні в ній опубліковано 36 книжок — монографій, колективних праць, етимологічних словників, збірників. Видання цієї серії відомі й за межами України — у Білорусі, Болгарії, Польщі, Сербії, Словаччині,

Німеччині. З огляду на це можна констатувати, що популяризація наукових здобутків українських дослідників онімної лексики поміж європейськими мовознавцями сприятиме утвердженню авторитету національної назвознавчої школи у світовому контексті.

Нині науковці групи ономастики (д. філол. н. В.П. Шульгач (завідувач), д. філол. н. О.П. Карпенко, д. філол. н. С.О. Вербич, к. філол. н. І.Є. Єфименко, к. філол. н. О.В. Іваненко, к. філол. н. В.О. Яцій) у межах відділу історії української мови та ономастики Інституту української мови НАН України у своїх дослідженнях розвивають науково-теоретичні засади, закладені в попередні роки, вдосконалюючи методику опису й аналізу онімного матеріалу.

У 1-й чверті ХХІ ст. наукові співробітники академічного ономастичного підрозділу основну увагу зосереджують на дослідженні українського онімікону в його діахронії на засадах порівняльно-історичного мовознавства. Розуміючи, однак, багатоаспектність ономастичної науки, для розвитку вітчизняного назвознавства загалом й академічного зокрема важливо також, крім етимологічного підходу до вивчення власних назв, розвивати й інші напрями, наприклад, актуальний сьогодні функціональний, що пов'язаний безпосередньо з ономастичною практикою — правописом різних класів власних назв, нормативним творенням відтопонімних похідних тощо. Водночас для перспектив академічних ономастичних студій важливо: 1) досліджувати онімний матеріал, застосовуючи не лише методи його лінгвістичного аналізу, але й урахування інформацію інших наук (передусім природничого та історичного профілю), щоб уникнути хибних, однобоких, висновків щодо походження власних назв (насамперед топонімів, етніонімів); 2) поповнювати ономастичну картотеку, стимулюючи розвиток регіональних назвознавчих центрів, які надаватимуть допомогу в її комплектації; 3) активніше популяризувати результати своїх досліджень на сторінках як усеукраїнських (центральных і місцевих), так і закордонних видань, а також презентувати їх на наукових форумах як в Україні, так і за її межами, зміцнюючи авторитет національного назвознавства і всередині нашої держави, і у світовому ономастичному контексті; 4) розвивати ономастичні студії на принципах наукового (від характеристики окремого факту до формулювання концепції, а не навпаки) аналізу онімного матеріалу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Гідронімичний атлас України (проспект)*. (1967). Відп. ред. К.К. Цілуйко. Київ.
2. Єфименко, І.В. (2005). Ономастика. *Інституту мовознавства ім. О.О. Потебні НАН України — 75, 1930—2005: Матеріали до історії*. С. 243—260. Київ.
3. Зубко, А. (2007). Українська ономастика: здобутки та проблеми. *Спеціальні історичні дисципліни: питання історії та методики*, 15, 262—281.
4. Передмова. (1985). *Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. Відп. ред. О.С. Стрижак. С. 5—10. Київ.
5. Стрижак, О.С. (1998). К.К. Цілуйко як ономаст (короткі спогади і роздуми). *Українська ономастика: Матеріали наукового семінару, присвяченого 90-річчю Кирила Кузьмича Цілуйка*. С. 4—14. Київ.

REFERENCES

1. Tsiluiko, K.K. (Ed.). (1967). *Hidronimichnyi atlas Ukraïny (Prospekt)*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
2. Iefymenko, I.V. (2005). Onomastyka. In V.H. Skliarenko (Ed.). *Instytut movoznavstva im. O.O. Potebni NAN Ukraïny — 75, 1930—2005: Materialy do istorii* (pp. 243—260). Kyiv (in Ukrainian).
3. Zubko, A. (2007). Ukraïns'ka onomastyka: Zdobutky ta problemy. *Spetsial'ni Istorychni Dystypyny: Pytannia Istorii ta Metodyky*, 15, 262—281 (in Ukrainian).
4. Stryzhak, O.S. (1985). Peredmova. In O.S. Stryzhak (Ed.). *Etymolohichnyi slovnyk litopysnykh heohrafichnykh nazv Pivdennoï Rusi* (pp. 5—10). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
5. Stryzhak, O.S. (1998). K.K. Tsiluiko iak onomast (Korotki spohady i rozдумы). In I.M. Zhelezniak (Ed.). *Ukraïns'ka onomastyka: Materialy naukovoho seminaru, prysviachenoho 90-richchiu Kyryla Kuz'mycha Tsiluika* (pp. 4—14). Kyiv (in Ukrainian).

Статтю отримано 14.06.2021

Sviatoslav Verbych, Doctor of Sciences in Philology, Senior Researcher
in the Department of History of the Ukrainian Language and Onomastics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: sviatoverb@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4671-1898>

ONOMASTIC RESEARCH

IN THE INSTITUTE OF THE UKRAINIAN LANGUAGE OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE: ORIGIN, CURRENT STATE, AND PROSPECTS

This article analyses the basic stages of onomastic studies development at the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine since the 1950s till the present within the Potebnia Institute of Linguistics. The paper focuses on Institute's main directions and ideas, e.g., etymological research in hydronymics, anthroponimics, oikonimics, and ethnominics based on the traditions of comparative-historical approach. It also reveals important issues of contemporary studies as follows: 1) the etymology of proper nouns, i.e., personal, geographical and ethnic names, with respect to the systematic and historical approaches; 2) lexicographic studies on anthroponyms, hydronyms, and oikonyms; analysis of modern onimicon of Ukraine in accordance with current spelling norms of Standard Ukrainian; 3) systematization of the Ukrainian onomastic research and indexes. The achievements of the Ukrainian onomastics are reinterpreted through the lenses of numerous monographs, scientific collections, and historical and etymological dictionaries of hydronyms and oikonyms. A periodical Study of Onomastics and Etymology is viewed as a successful case of cooperation with the Ukrainian Language Institute of the National Academy of Sciences of Ukraine and regional onomastic centers to share the outcome of national onomastic research outside Ukraine. The article outlines main goals that the Ukrainian academic onomastics must achieve, such as the following: 1) to develop Ukrainian onomastic science on the basis of objective data analysis, e.g., from the characteristics of a single fact to the concept formulation; 2) to expand the empirical basis of onomastic research; 3) to promote outcomes of onomastic studies among students of national Ukrainian universities.

Keywords: *onomastics, onomastic card index, onomastic studies, traditions of comparative-historical linguistics, onomastics group in the Department of History of the Ukrainian Language and the Institute of the Ukrainian language of the National Academy of Sciences of Ukraine.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.077>

УДК 811.161.2'373

І.А. САМОЙЛОВА, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: iysamojlova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

ОПИС ІМЕННИКІВ З ПАРАМЕТРИЧНОЮ СЕМАНТИКОЮ В АКТИВНОМУ ТЛУМАЧНОМУ СЛОВНИКУ: ЛЕКСИКОГРАФІЧНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ

*У статті подано огляд словників активного типу в українській та зарубіжній лексикографії. Звернено увагу на особливості структури словникових статей у подібних працях, подання слів, що перебувають у парадигматичних зв'язках з реєстровими лексемами, відображення типових синтагматичних властивостей мовних одиниць, уживаної відмінкової парадигми. Проведено лексикографічний експеримент, що полягав у перевірці на текстах лінгвістичних корпусів семантичних парадигм слів **далекість** і **близькість**, які подано в словниках ХІХ—ХХ ст. Запропоновано процедуру перевірки, словникові та текстові фільтри. Змодельований опис мовних одиниць дає повніше уявлення, порівняно з опублікованими тлумачними словниками, про функціонування розглянутих слів у різножанрових текстах, їх семантичний потенціал, стилістику.*

Ключові слова: антропоцентрична лексикографія, словник активного типу, параметричний іменник, словникова стаття, корпус текстів.

Сучасна тенденція до антропоцентричних досліджень у лінгвістиці позначається і на лексикографічній діяльності. Неабиякого значення набуває створення словників активного типу, чиї автори ставлять за мету сприяти формуванню мовної компетенції читачів, навчати активного користування мовою. Вже не перше десятиріччя створення лексикографічних праць на матеріалі слов'янських, германських, романських мов зорієнтоване в напрямку активного типу, з увагою до подання найуживаніших лексем у типових, регулярно відтворюваних контекстах. В Інституті української мови НАН України колектив відділу лексикології, лексикографії та

Цитування: Самойлова, І.А. (2021). Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент. *Українська мова*, 3 (79), 77–96. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.077>

структурно-математичної лінгвістики розпочав опрацювання наукового дослідження з теми «Глумачний словник активного типу сучасної української мови» (керівник теми, завідувач відділу д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська). Зацікавлення та потреби користувачів полягають не лише в отриманні інформації про написання слів (напр., іменників у називному відмінку однини чи множини, прикметників у формі називного відмінка однини чоловічого, жіночого й середнього роду, дієслів у неозначеній формі, з відповідними граматичними формами, традиційними в словниках), про наголошування, значення, стилістичні властивості. Не завжди достатнім буває для читачів наведення кількох речень чи цитатних прикладів уживання слів, навіть із різностильових джерел. Опис у лексикографічних довідниках активного типу передбачає подання якомога повної інформації про функціонування одиниці в мові, синтагматичні властивості, відмінкову парадигму, рекомендації щодо вживання слів. Т.А. Космеда й Т.Ф. Осіпова так окреслюють основну функцію словників активного типу: «<...> сприяти синтезу мовлення, допомагати моделювати мовлення, будувати комунікацію відповідно до конкретних мовленнєвих жанрів, подій, ситуацій. Словники активного типу «готують» своїх користувачів до «живого», активного мовлення» [5: 9].

У словниках активного типу опису підлягає «жива» мова як форма спілкування людей, ті одиниці й конструкції, що функціонують у писемній та усній мові. Їх використання регламентують норми сучасної української літературної мови. Простежуємо певним чином співвіднесеність тези про врахування «живої» мови в лексикографічних довідниках активного типу з розумінням «Словника української мови» (1927—1928), що впорядкував Б. Грінченко, як «словника живої української мови». Ідеться про природну мову, невимущену, сповнену емоцій. А. Ніковський у «Вступному слові» до «Словника української мови» зазначав, що Грінченко «розробляв свій словник як певний матеріал, що мало не з фотографічною вірністю має задокументувати факт існування живої української мови у всіх її відмінах, варіантах, проявах та виглядах. <...> Цей словник обминає силу <...> книжних, церковних та правничих слів і висловів, обмежуючи себе в умовних рямах словника живої мови»¹ [9: X].

Значного досвіду у створенні словників активного спрямування набуто в європейській лексикографії. Ю.Д. Апресян у підрозділі «Короткий огляд активних словників» праці «Перспектив активних словників російської мови» називає датою народження активної лексикографії 1910 р., коли в Лейпцигу вийшло друком перше видання французького словника «Petit dictionnaire de style à l'usage des Allemands», укладеного директором Гімназії св. Миколая в Лейпцизі А. Роймом. 1931 р. опубліковано аналогічне перше видання англійського словника «A Dictionary of English Style» цього самого автора. Учений подає огляд словників: переробленої лексикографічної праці «Petit dictionnaire de style à l'usage des Allemands» (1953)

¹ Цитату подаємо, зберігаючи правопис оригіналу.

А. Ройма, «The Advanced Learner's Dictionary of Current English» (1948) А.С. Горнбі та ін., «Longman Dictionary of Contemporary English» (2003), «Le nouveau Petit Robert. Dictionnaire alphabétique et analogique de la langue française» (2006), «Wörterbuch. Deutsch als Fremdsprache» (2000) Г. Кемпке та ін. Головний принцип активного словника, наприклад А. Ройма, Ю.Д. Апресян вбачає в тому, щоб подати читачеві максимум інформації про контекстні умови вживання двох розрядів слів — іменників і дієслів для побудови літературно правильних речень та про їх семантичні зв'язки з іншими словами в словнику цієї мови. Для активного навчального словника «Le nouveau Petit Robert» стратегічні завдання полягали в поданні прозорих тлумачень, найуживаніших словосполучень, стійких зворотів, типових синтаксичних конструкцій, слів, парадигматично пов'язаних із реєстровим словом [2: 19—25].

Українські науковці О.Г. Томчаковський і Ю.О. Томчаковська в статті «Становлення англійської навчальної лексикографії» особливу увагу приділили навчальним словникам «Oxford Advanced Learner's Dictionary» (1948), «Longman Dictionary of Contemporary English» (1978), «Cobuild English Language Dictionary» (1987), «Cambridge International Dictionary» (1995), «Macmillan English Dictionary for Advanced Learners» (2002), підкреслюючи їх комунікативну особливість через адресованість неносіям англійської мови. Автори статті, покликаючись на англійських дослідників, зазначають, що в англійській мові виокремлюють навчальні шкільні словники, адресовані носіям мови, і навчальні словники, адресовані неносіям мови, тим, хто вивчає англійську мову. Словники для неносіїв мови вважають вищим досягненням лексикографічної практики в цій сфері. Їхню комунікативну своєрідність зумовлює не лише структура, але й прагматична спрямованість. О.Г. Томчаковський і Ю.О. Томчаковська підкреслюють тезу данського лексикографа С. Тарпа, що словники створюють передусім для задоволення попиту на певний матеріал. І їхня особливість у тому, що до них звертаються в пошуках не глобальної, а точкової інформації [10: 258].

В укладанні словників активного типу значний доробок належить російським лексикографам. Ю.Д. Апресян у вже згаданому підрозділі «Короткий огляд активних словників» аналізує «Навчальний словник сполучуваності слів російської мови» («Учебный словарь сочетаемости слов русского языка», 1978) П.М. Денисова, В.В. Морковкіна і «Тлумачно-комбінаторний словник російської мови. Спроби семантико-синтаксичного опису російської лексики» («Толково-комбинаторный словарь русского языка. Опыт семантико-синтаксического описания русской лексики», 1984) І.О. Мельчука, О.К. Жолковського. Називаючи їх активними, учений усе ж характеризує «Навчальний словник сполучуваності» як експериментальне видання, а «Тлумачно-комбінаторний словник» як пілотний проект [2: 25—29].

Свого часу Л.В. Щерба висловив міркування щодо вагомості подання в словниках лексем саме в контекстному оточенні для демонстрації конкретного значення в «Передмові [до Російсько-французького словника]»

(«Предисловие [к Русско-французскому словарю]») [13]. Ідеться про «Російсько-французький словник» («Русско-французский словарь», 1936) Л.В. Щерби, М.І. Матусевич, М.Ф. Дусс. Л.В. Щерба нагадав ті принципи, якими керувалися автори під час укладання «Російсько-французького словника», стосовно того, що, наприклад, переклад мав бути реальним і французька фраза повинна відповідати конкретній російській фразі (учений наголосив на тому, що автори послуговувалися фразами, а не словами); особливу увагу було звернено на керування слів і на точний переклад цього керування з тим, аби користувач словника знав, у якій формі йому належить поставити слова, залежні від реестрової одиниці [13: 308—309].

Відомими зразками словників активного типу в сучасній російській лексикографії є «Активний словник російської мови» («Активный словарь русского языка») (літери А—З), відповідальний редактор Ю.Д. Апресян (т. 1, 2, 2014; т. 3, 2017), «Новий пояснювальний словник синонімів російської мови» («Новый объяснительный словарь синонимов русского языка») за загальним керівництвом Ю.Д. Апресяна (1997), «Французько-російський словник активного типу» («Французско-русский словарь активного типа») за ред. В.Г. Гака і Ж. Тріомфа (1991).

Ю.Д. Апресян у Передмові до 2-го видання «Нового пояснювального словника синонімів російської мови» зазначає, що словник має містити за можливості вичерпну інформацію про кожну лексему, необхідну не тільки для її розуміння в довільному тексті, але й для її правильного використання в мові. Принцип активності вимагає принципового розширення мовної інформації в словнику. Типи характеристик, традиційні для тлумачного словника (про значення, сполучувальні й стилістичні властивості слів), суттєво розширюються [1: IX]. Додамо, коли Ю.Д. Апресян пише про інформацію стосовно кожної лексеми, він має на увазі лексико-семантичний варіант слова. У його термінологічному апараті фігурує поняття вокабули як одиниці словника із власною словниковою статтею. Одна з частин вокабули — це статті лексем [2: 57].

Т.А. Космеда й Т.Ф. Осіпова зараховують до праць активного спрямування в російській лексикографії також лінгвокультурологічні словники, словники конотонімів, словники дискурсивних слів, концептуальні словники [5: 9]. Розглядаючи словники конотонімів, вони беруть до уваги «Словник конотативних власних імен» («Словарь коннотативных собственных имен», 2004), укладений Є.С. Отіним на матеріалі конотонімів російської мови.

Ідею активного словника, як уважають деякі дослідники, у загальних рисах окреслено в праці «Проблеми й антиномії лексикографії» французьких лінгвістів А. Рея і С. Делесаль. Автори обрали такий епіграф до своєї статті: «Словник починає жити з того моменту, коли він звертається не до значення слів, а до їх “дії”» [7: 261]. Це вислів з роботи «Документи» французького філософа, соціолога, письменника Жоржа Батая.

Французькі лінгвісти вирізняють характерні для словника два типи опису: *лексичний компонент* лінгвістичної моделі, тобто елемент системи,

яку можна описати, принаймні, за допомогою чітких правил, і *лексика у вживанні* — об'єкт соціальний, історичний і культурний. Вказуючи на підходи до створення «словника літературної мови» («*dictionnaire culturel*»), вони стверджують, що такий словник не втілює в собі абстрактну й спрощену модель активного запасу лексики, а націлений на використання і відображення багатства та складності мовленнєвих творів [7: 265—266]. Дослідники підкреслюють значущість емпіричної бази для опису лексики. Та лінгвістична модель — емпірико-індуктивна модель, яку будує словник, має а) спиратися на найширший корпус текстів і б) словник повинен демонструвати всі типи допустимих висловлень [там само: 281]. Автори зазначають, що пріоритет *моделі вживання* інтуїтивно відчувався вже граматистами й лексикографами класичної епохи. Проте для них «узус» був нормативним обмеженням естетичної або етико-соціальної природи. Нині такий фільтр має дискретніший характер, але він (фільтр) продовжує бути посередником між безліччю текстів і моделлю [там само: 287].

В українській лексикографії концепцію словника активного спрямування втілено в опублікованих працях «Комунікативний кодекс українців у пареміях» (2010) Т.А. Космеди і Т.Ф. Осіпової, «Словник дієслівного керування» (2016) Л.М. Колібаби й В.М. Фурси, у розроблюваному активному російсько-українському словнику сполучуваності іменників В.М. Труба.

Т.А. Космеда і Т.Ф. Осіпова в згаданій вище статті презентують свою працю активного спрямування — паремійний тлумачний словник комунікативного призначення «Комунікативний кодекс українців у пареміях». Ідея створення, розроблення проекту, загальне керівництво роботою над укладанням словника, його редагуванням належить Т.А. Космеді, а добір й опрацювання паремійного матеріалу — Т.Ф. Осіповій. Визначаючи методологічне підґрунтя словника — лексикографічну концепцію І. Франка, його фундаментальні пареміологічні дослідження, Т.А. Космеда наголошує на застосованому поетом принципі комунікативно-прагматичного опису в тритомній праці «Галицько-руські народні приповідки» [5: 14]. Авторка наводить кілька прикладів з коментарями І. Франка, як-от: *Ні за-що у світі* — коментар І. Франка: *найсильніше заперечення; Якби здоров'я* — коментар І. Франка: *звичайна примовка матеріної або взагалі людської ласкавості* [там само]. Дослідниця вважає, що розроблена І. Франком пареміографічна концепція «розкодування» паремійного матеріалу в ракурсі сучасної прагматично зорієнтованої лінгвістики залишається новаторською до сьогодні [там само]. Т.А. Космеда висловлює жаль, що такий підхід мало популяризують і поширюють. Наведімо з «Комунікативного кодексу українців у пареміях» зразок викладу матеріалу в словниковій статті з паремією **якийсь дурень вигадав, а мудрий повторив** (паремію взято з II тому «Галицько-руських народних приповідок»): репрезентовано ситуацію, коли адресат, не замислюючись, відзеркалює комунікативну поведінку свого партнера, що свідчить про відсутність у нього власних стратегій спілкування через певні причини, наприклад, через збуджений емоційний стан (ейфорії або депресії), або

некомпетентність у відповідній сфері діяльності, зокрема через неповноту інформації та ін. Зазначені причини важливо враховувати під час оцінювання комунікативної поведінки адресата. Паремію можна використовувати як коментар або маркер відповідної комунікативної ситуації [там само: 16]. Як бачимо, автори для пояснення паремії широко послуговуються поняттями комунікативної лінгвістики, як-от: комунікативна поведінка адресата, комунікативна ситуація, стратегії спілкування.

Об'єктом опису академічного видання «Словник дієслівного керування» Л.М. Колібаби та В.М. Фурси стали найуживаніші дієслова сучасної української літературної мови, їхні сполучувальні властивості в тексті. У кожній статті цього нормативного тлумачного словника автори докладно й зрозуміло для користувачів різної освітньої підготовки й різних вікових груп викладають типові відмінкові та прийменниково-відмінкові форми вираження керованого слова — іменника, субстантивованого прикметника чи дієприкметника, займенника. Від реєстрової одиниці, у разі полісемічності дієслова — від його лексико-семантичного варіанта, поставлено запитання до керованого слова: кого? що? чого? до кого? до чого? чим? на чому? у/в кому? у/в чому? і под. Також указано відмінок, напр.: **допомагати** Кому? *Д. в.:* людині, громадяниніві, чоловікові, жінці, другові, хворому, мені, тобі, йому; **Чому?** *Д. в.:* народу, населенню, родині; **Чим?** *Ор. в.:* 1) *зі знач. знаряддя дії:* лопатою, рукою, чимсь; 2) *зі знач. засобу дії:* грішми, харчами, ліками, турботою; *У/в чому?* *У/в + М. в.:* у/в справі, в організації, у/в дослідженні; *Із чим?* *З/із + Ор. в.:* з/із роботою, з/із навчанням, з обстеженням [4: 217—218]. Уживання дієслів разом із керованими словами проілюстровано реченнями з різностильових джерел та змодельованими авторами конструкціями.

Теоретичні та практичні напрацювання з перекладної української активної лексикографії належать В.М. Трубу. Принципи укладання російсько-українського словника сполучуваності іменників, обґрунтування вибору об'єкта опису, зразки організації матеріалу репрезентовано автором у статті «Активний словник лексичної сполучуваності як засіб оптимізації оволодіння мовою» [11]. У словникових статтях із заголовковим іменником як ключовим словом до російських колокативних словосполучень різних синтаксичних типів наведено українські відповідники. У багатьох випадках члени колокацій супроводжені відмінковими і прийменниково-відмінковими формами їхніх валентностей, що позначені за допомогою питальних займенників *хто, що, кого, кому, скільки* і под. Напр., стаття з ключовим словом **успех (успіх)** містить колокації, як-от: *бешеный успех — шалений успіх; возьметь успех — домогтися успіху; ознаменоваться успехом — позначитися успіхом; успех приходит (к кому) — успіх приходить (до кого)* [11: 55—56].

Отже, з увагою до мовного функціонування ми спробували описати два іменники з параметричною семантикою *далекість* і *близькість*, що є похідними від твірних прикметників *далекий* і *близький*. Ці прикметники й, відповідно, іменники утворюють опозицію, у якій носій мови осмис-

лює ці поняття. Слова *далекість* і *близькість* залучено до реєстру «Словника української мови» в 11 т. (далі — СУМ). Згідно з системоцентричним підходом слово *далекість* у кожному з двох значень витлумачено за допомогою відсильної формули «Те саме, що...», слово *близькість* витлумачено за допомогою формули «Абстр. ім. до...». Це спонукало зробити лексикографічний експеримент із цими одиницями в аспекті антропоцентричного підходу. Відзначмо, що мовні одиниці на позначення фізичних параметрів — висоти, глибини, довжини, ширини, величини, обсягу тощо є універсальними. В українській лінгвістиці параметричні прикметники досліджували Ж.П. Соколовська, Т.Г. Линник, Н.Ф. Клименко, Т.А. Щєбликіна, О.В. Кардашук, О.Ч. Кшановський та ін. Зокрема, параметричним прикметникам української, російської та англійської мов присвячено монографію Т.Г. Линник «Параметричні прикметники і їх становлення» (1982), де дослідниця розглянула їх у синхронному й діахронному аспектах. Вона описала лексико-семантичні групи на позначення великого і малого загального розміру, великої і малої висоти, великої і малої товщини, великої і малої ширини, довжини, глибини [6].

Н.Ф. Клименко у статті «Словотвірна параметризація лексичної семантики слова» проаналізувала прикметникові композити з основами кількісних і порядкових числівників та з основами *багато-*, *мало-*, *високо-*, *низько-*, *верхньо-*, *нижньо-*, *широко-* тощо, зазначивши, що кожна основа по-своєму «моделює простір кількості та сукупні розміри предметів або розміри у висоту, довжину, ширину» [3: 207].

За джерело ілюстративного матеріалу в пропонованому лексикографічному експерименті слугував переважно Генеральний регіонально анований корпус української мови (далі — ГРАК, 11 версія, керівник проекту М.О. Шведова), а також Корпус текстів української мови на Лінгвістичному порталі Mova.info лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка (далі — КТУМ, керівник проекту Н.П. Дарчук), електронні версії шкільних підручників. Тут доцільно знову звернутися до А. Ніковського, який у «Вступному слові» до «Словника української мови» наголосив, що ілюстраційні приклади є найціннішим у словникові, бо конкретніше й органічно подають і зміст, і вживання слова [9: VII]. Корпусні ресурси, технології опрацювання мовного матеріалу дають змогу, наприклад, виокремити і типові, поширені, і індивідуально-авторські колокативні словосполучення, окреслити спектр значень слів, перевірити, які зміни сталися в семантичному обсязі, граматичній, стилістичній та ін. характеристиці мовних одиниць, зафіксованих в опублікованих тлумачних словниках попередніх часових проміжків. Варто зауважити, що корпуси, за словами Ю.Д. Апресяна, — це не панацея, оскільки наявність фактів у корпусах не означає, що це і факти мови, а відсутність фактів у корпусах не означає того, що їх немає в мові [2: 37].

Слова *далекість* і *близькість* описано за такою схемою: спочатку огляд фіксацій у словниках, потім наведено змодельовану словникову статтю.

Іменник *далекість* витлумачено в СУМ, як було зазначено вище, за допомогою відсильних формул: 1. Те саме, що *далечінь* 1; 2. рідко. Те саме, що *дальність* (СУМ II: 207). В СУМ слово *далечінь* у 1 значенні — «далекий простір»; *дальність* — «відстань між двома певними точками (напр., між точкою вильоту і точкою приземлення)» (там само: 209). Слово *далекість* зафіксовано в «Словарі української мови» (1907—1909) за ред. Б. Грінченка; у джерелах, розмічених на ресурсах «Російсько-українські словники», «Англійсько-українські словники» r2u.org.ua та e2u.org.ua [8]: «Словарь російсько-український» (1893—1898) М. Уманця й А. Спілки, «Російсько-український словник» (1924—1933) за ред. А. Кримського та С. Єфремова, «Російсько-український словник» (1930) О. Ізюмова, «Російсько-український фразеологічний словник» (1927) В. Підмогильного і Є. Плужника, «Російсько-український словник сталих виразів» (1959) І. Виргана і М. Пилинської, «Російсько-український словник технічної термінології» (1928) І. Шелудька і Т. Садовського, «Російсько-український словник ділової мови» (1930) М. Дорошенка, М. Станиславського і В. Страшкевича, «Російсько-український словник з інженерних технологій» (2013) М. Ганіткевич і Б. Кінаша, «Словник українсько-російський» (1927) А. Ніковського, «Українсько-англійський словник» (1955) К.-Г. Андрусишина і Дж.-Н. Кретта, «Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля» (2000) Т. Балабана, «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки). Частина I англійсько-українська. Частина II українсько-англійська» (2010) О. Кочерги і Є. Мейнаровича, «Новий українсько-англійський словник» (2016) Є. Гороть, С. Гончарук, Л. Малімон і О. Рогач; Великий електронний словник української мови.

Крім цих словників, за «Українським лексиконом кінця XVIII — початку XXI ст.: словником-індексом» [12] іменник *далекість* зафіксовано в орфографічних словниках 1975, 1994, 2009 рр. видання, «Орфоепічному словнику української мови» (2001—2003), «Малорусько-німецькому словарі» (1886) Є. Желеховського і С. Недільського, «Правописному словнику» (1994) Г. Голоскевича, «Українсько-німецькому словнику» (1943) З. Кузели і Я. Рудницького, «Українсько-російському словнику» в 6 т. (1953—1963).

На підставі 179 прикладів уживань у ГРАК, 23 прикладів у КТУМ спробували розширити обсяг інформації про іменник *далекість*, поданий у СУМ, з урахуванням традиційної мікроструктури та запропонованих керівником теми Є.А. Карпіловською для створюваного тлумачного словника активного типу зон словникової статті: реєстрове слово, граматична характеристика, описове тлумачення значення, синтаксичні конструкції, ілюстрації. Після власне дефініції в деяких лексико-семантичних варіантах наведено синоніми. Тлумачення значення слова, стійких словосполучень будували, орієнтуючись на СУМ, фразеологічні, синонімічні словники, відповідну фахову літературу. Ілюстративний матеріал для демонстрації відмінкової парадигми слова намагалися добирати

різний за часом видання творів, стилем. Коментарі, що не становлять структурної частини словникової статті, розміщено у квадратних дужках.

далекість, кості й кости, ж.

[Порівняно із СУМ граматичну інформацію доповнено за рахунок ще однієї форми родового відмінка однини відповідно до «Українського правопису» 2019 р. Значна кількість контекстів підтверджує варіативне закінчення **-и**, а також уживання цього слова в 1 значенні у формі множини].

1. *також мн. далекості*, тей. Далекий простір; далечінь, далечина, даль. *Безкрая (необмежена) далекість; Прозора далекість; Синя далекість; У величній далекості; З високих далекостей; Темінь далекостей; За тією далекістю; Простяглася далекість лук; Дивитися в далекість; Згасати (розпливатися) в далекості; Літати в далекостях*. Сидить турок у червоній чалмі, ..дивлячись на наймита смілими.. очима і наче об чімсь питаючи, у *далекості* киваючи (Марко Вовчок, Дев'ять братів і десята сестриця Галя, 1863); Тут [у полі] ще доходили тихі посвисти сухих билин, а над усім звисала важка, згущена темінь *далекостей* (М. Івченко, Робітні сили, 1928); Гнів виривається за межі, в яких можна пригасити розумною волею, а щось, мов голос птаха, що літає в *далекостях*, підказує серцю: треба бути сумирнішим, треба перебороти страх перед загибеллю (В. Барка, Рай, 1953); Аж то у змиг ока сталося. Із кухра щось тріснуло, зрушилося, да як злопотить поміж стіною і боденьками старими й мотлохом різним.. Урвалася світова гармонія, оно відлуння розляглося. Поза коморою у *далекості* мерехтливій і згасало, розчинилося (А. Кондратюк, Добром зігрите сонце. Спогади. Есеї. Новели, 2010).

[Щодо стилістичної характеристики цього лексико-семантичного варіанта варто зазначити, що на відміну від СУМ, де в словниковій статті немає стилістичного маркування, у «Словнику синонімів української мови» у 2 т. (1999—2000) компонент *далекість* у синонімічному ряду з домінантою *далечінь* зі значенням «далекий простір, край» супроводжено часовою позначкою *заст.* На сьогодні приклади вживання іменника з цим значенням у текстах не дають підстав маркувати його такою позначкою].

2. Відстань від однієї людини до іншої людини, якого-небудь об'єкта, предмета, а також між певними точками в просторі, на визначеній ділянці; дальність, віддаль, віддалення, дистанція. *Далекість лету (польоту, зв'язку); Завдана далекість огляду; Вимірювання далекості; Далекість пусків крилатих ракет; Далекість видимого горизонту (штучного бачення, зору людини); Змагання на рекордну далекість; Поза межами далекості артилерії; Визначити далекість; Залезати від далекості спостереження*. — І оце б то бачиш ти що-небудь на такій *далекості*? — спитав я (П. Куліш, Українського гайдамацтва передне словце, 1868); Тужним якимсь і неспокойним оком поглядає він на село, мірить *далекість* видом, рад би, здаєся [здається], соколом перелетіти теє поле, щоб лиш борше стати у мети (І. Франко, Іван Зубильник, 1874); Отже, друзі мої, ця відстань Нептуна від Сонця, це ще ніщо, коли ми її порівняємо з відстанями зір. Справді, щоб обчислити *далекість* цих світил, треба перейти на таке запаморочливе числення, де

найменше число має 9 цифр (Жуль Верн, Подорож на Місяць, перекл. А. Білецького, 1948); На такій місцевості багато командних висот з великою *далекістю* видимості і широким сектором огляду (С. Шмаль, Військова топографія, 2003).

[Щодо стилістичної характеристики зауважмо, якщо в СУМ іменник *далекість* у цьому значенні марковано позначкою *рідко* як слово з невисокою частотністю, то на сьогодні приклади вживання лексеми, термінологічних сполучень із компонентом *далекість* не дають підстав подавати таку позначку. Далі у цій структурній частині наведено як приклади два термінологічні словосполучення з метеорологічної і військової сфери, виокремлено відтінок значення і стійке словосполучення з подібною семантикою].

Далекість горизонтальної видимості, метеор. — відстань, на якій перестають розрізняти контури вибраних об'єктів. *Далекість горизонтальної видимості* при імлі змінюється у великих межах (Сайт «Авіаційна метеорологічна станція Рівне». <https://pogoda.rovno.ua>); **Далекість вогню, військ.** — відстань від вогневої точки до цілі пострілу. Ми розробляємо зразки [зброї] з *далекістю* ефективного *вогню* до 150 метрів, тобто не зовсім армійські (г. «День», 1998).

// Далеке, віддалене місцеперебування кого-, чого-небудь; даль, віддаленість. Адже він ось лежить серед степу, під бездонною темно-синьою банею, усіяною мерехтливими зірками, а бачить її, свою кохану, то чому б і вона десь на чужині, в безмірній *далекості*, не дивилася в цей час на небо і місяць, що котиться по ньому, і не думала про нього? (В. Малик, Чорний вершник, 1976); У тому тексті нічого особливого не було, а якщо й були інформації про якісь далекі від Америки, може, й необов'язково приємні міжнародні події (на Близькому Сході, в Північній Ірландії), то вони через свою *далекість* не псували Анатолеві спокійного відпочинкового настрою (В. Чапленко, На схилі мого віку, 1982); Гуртом тут проводили толоки, справляли колодки, клопотались на весіллях і на похоронах. Може цією *далекістю* від трас і доріг обернулись і пояснюються ті давні предківські звичаї, що вросли у теперішній час (С. Бабій, Голибіси, 2016); Він помер на туберкульозу, його ховали на харківському цвинтарі, і мене просили сказати промову. Я знав його тільки формально, але мене зворушила його молода смерть — перша в моєму досвіді, його *далекість* від рідної Білоруси (Ю. Шевельов, Я, мені, мене... (і довкруги), 1987).

По (з) далєких далєкосях — по далеких краях, з далеких країв; з дуже великої відстані. Я й гадки не мав, що в нашому місті стільки вченого люду, що воно славне *по далеких далєкосях* не тільки церковними казаннями, ..а й.. віршами, філософськими трактатами (Ю. Мушкетик, Гетьманський скарб, 1993); Головний біль, що мучив Довженка, від чого страждало його натружене серце, — це доля України після війни.. Запис у щоденнику ще 1942 року: «Чи зберуться наші люди знову на Вкраїні? Чи повернуться вони з усіх нетрів, *далєких далєкостей* нашого Союзу..?» (г. «День», 2002).

[Відзначмо, що це стійке словосполучення співвідносне з фразеологічними одиницями: з *далекого далека*, зафіксованого в СУМ зі значенням «з далекого краю; здалека»; з *далекого далека*, з *далекого даленя*, з *далекої далечі*, наведених у «Фразеологічному словнику української мови» у 2 кн. (1993) зі значенням «з дуже далекої відстані; з далеких країв, здалека».

Подана інформація про іменник *далекість* у двох значеннях розширює змістову частину статті *далекість*, уміщеної в СУМ. На підставі аналізу вживання іменника в текстах корпусів можна збільшити його семантичний потенціал].

3. Далекі, давні часи; давнина, минуле. *В безмірній далекості часу; Виринати із пам'яті й далекости*. І хоч те минуле його давно відійшло у *далекість*, жило, як пригасла гріховна легенда, і давно дядько Ягор.. був від того всього мовби реабілітований, але й далі згадувалось про те впівголоса (О. Гончар, Собор, 1967).

4. Відокремленість, ізольованість людини від світу, інших людей; відірваність, відособленість, самотність, усамітненість. Бо Олекса так здивовано глянув, і погляд той був таким ясним покажчиком *далекості*, усамітнення, пустельництва якогось, що Єлені стало ясно — де вже там пробитися через ту пустелю (Г. Хоткевич, Довбуш, 1938); Інколи посеред гри я раптово зупинявся і відчував уприуту невизначену *далекість*. Я переселявся в царство самоти (А. Кондратюк, Дорога до матері, 1967).

5. Обмеженість або відсутність спілкування, будь-яких інших стосунків між людьми, брак розуміння через розбіжності в поглядах, зацікавленнях; відчуженість, чужість, сторонність. *Через далекість душі (мислення); Відчуття далекости до них (нього, неї)*. Він зовсім одмінився: очі стали одухотворені, блищали.. У його крижаній душі проглянула синя проталина. Але в Нелі вона викликала подив і почуття *далекості* од цієї людини (Ю. Мушкетик, Біла тінь, 1977); Найтяжче витримати *далекість* того, хто був тобі близький. В історії серця є тільки два рухи: стискання та розтискання (В. Єрмоленко, Ловець океану, 2017); Оксана, почувавши усю *далекість* і чужість цієї родини угодовців і зрадників, усю свою самотність, продовжує грати комедію (Р. Задеснянський, Творчість Лесі Українки, 1965). // *від чого*. Відсутність зацікавлення, уваги до якої-небудь сфери життєдіяльності, явища тощо; байдужість, байдужність, індиферентність, відстороненість, віддаленість. *Далекість від життя (політики, істини); Повернути з далекости в гущу реального життя*. Ділянка естетики є найбільш занедбаною в радянській науці взагалі і в літературознавстві зокрема, хоч останнім часом на неї звернено посилену увагу. Одначе все, що досі надруковане, дивує повною беззмістовністю і *далекістю* від властивого предмету естетики (А. Трипільський, Про красу мистецтва, 1961); Неісторичний характер мають усі суди про культуру барокко [бароко], що виходили зі смаку інших епох, а такими були суди про бароккову [барокову] літературу старшого українського літературознавства, і вели ці суди до гострого засудження бароккової [барокової] культури за її «чужість інтересам народу», за її «далекість від життя», «мертвість» тощо

(Д. Чижевський, До проблем барокко [бароко], 1974); «Відмову від лікування у вітчизняній клініці ми, люди достатньо далекі від політичних інтриг та змагань, розцінюємо як недалекоглядність, нехтування своїм здоров'ям, як бажання перенести свою хворобу на інше поле, при цьому забуваючи, що орати на цьому полі, як то кажуть, перти плуга, може тільки здорова людина», — йдеться у зверненні. Саме оця хитромудра фраза про «далекість від політики» та «бажання перенести свою хворобу на інше поле».. видає справжніх авторів цього листа (інтернет-г. «Високий замок», 2012).

6. Відсутність чогось спільного за певною ознакою, точок дотику між об'єктами, предметами, явищами, станами людини тощо; відмінність, інакшість. Незадоволений станом сучасних дискусій, письменник [Ю. Андрухович] пропонує свої параметри, свою систему координат, в якій може здійснюватися інтерпретація Іншого, увиразнюватися культурна близькість і *далекість*, розкриватися символічний зміст локусів метагеографії (М. Шульгун, Метажанр подорожі в контексті перехідного художнього мислення (кінець ХХ — поч. ХХІ ст.), 2017); Весь останній час є певне протиріччя поміж театром [«Березіль»] та радянською суспільністю.. Театр і на сьогодні має напрямок, далекий від пролетарських мас, ..і ця *далекість*, ця відірваність є одна з найбільш характерних рис театру (ж. «Сучасність», 1979).

Звернімо увагу на тлумачний аспект деяких лексико-семантичних варіантів. Значення розгляданого іменника «далекі, давні часи» можна вивести, спираючись на його мотивованість зафіксованим у СУМ прикметником *далекий* зі значенням «віддалений великим проміжком часу; дуже давній» (СУМ II: 207), відтінок значення «відсутність зацікавлення, уваги до якої-небудь сфери життєдіяльності, явища тощо» — значенням цього самого прикметника «який не думає про що-небудь, не має наміру робити щось» (там само). Значення «обмеженість або відсутність спілкування, будь-яких інших стосунків між людьми, брак розуміння через розбіжності в поглядах, зацікавленнях» антонімізується зі значенням «стосунки, ґрунтовані на взаєморозумінні, почутті симпатії, дружби, спільності інтересів» іменника *близькість*, значення ж «відсутність чогось спільного за певною ознакою, точок дотику між об'єктами, предметами, явищами, станами людини тощо» антонімізується зі значенням «схожість, подібність людей між собою, об'єктів, предметів, явищ тощо на підставі певних ознак, рис» цього самого іменника.

Іменник *близькість* витлумачено в СУМ за допомогою формули «Абстр. ім. до *близький* 1—4, 6» (СУМ I: 198). Він зафіксований у «Словарі української мови» за ред. Б. Грінченка; у джерелах, розміщених на ресурсах «Російсько-українські словники», «Англійсько-українські словники» r2u.org.ua та e2u.org.ua: «Словарь російсько-український» М. Уманця й А. Спілки, «Російсько-український словник» за ред. А. Кримського та С. Єфремова, «Російсько-український словник» О. Ізюмова, «Російсько-український народний сучасний словник» (2009 —), «Російсько-україн-

ський фразеологічний словник» В. Підмогильного і Є. Плужника, «Правописний словник» (1929) Г. Голоскевича, «Російсько-український словник військової термінології» (1928) С. і О. Якубських, «Російсько-український словник ділової мови» М. Дорошенка, М. Станиславського і В. Страшкевича, «Російсько-український словник з інженерних технологій» М. Ганіткевич і Б. Кінаша, «Словник українсько-російський» А. Ніковського, «Українсько-англійський словник» К.-Г. Андрусишина і Дж.-Н. Кретта, «Англійсько-український словник-довідник інженерії доквілля» Т. Балабана, «Англійсько-французько-німецько-український словник термінології Європейського Союзу» (2007), «Англійсько-українсько-англійський словник наукової мови (фізика та споріднені науки). Частина I англійсько-українська. Частина II українсько-англійська» О. Кочерги і Є. Мейнаровича, «Загальний народний англійсько-український словник» (2010 —), «Англійсько-український словник з математики та інформатики» (2010) Є. Мейнаровича і М. Кратка, «Великий англо-український словник» (2011) Є. Гороть, Л. Коцюк, Л. Малімон і А. Павлюк, «Українсько-англійський словник ділової людини» Є. Гороть, О. Василенко, Н. Єфремової та ін., «Новий українсько-англійський словник» (2014) Є. Гороть, С. Гончарук, Л. Малімон і О. Рогач, Великий електронний словник української мови.

Крім цих словників, за «Українським лексиконом кінця XVIII — початку XXI ст.: словником-індексом» іменник *близькість* зафіксовано в орфографічних словниках 1975, 1994, 2009 рр. видання, «Орфоепічному словнику української мови», «Малорусько-німецькому словарі» Є. Желеховського і С. Недільського, «Українсько-німецькому словнику» З. Кузель і Я. Рудницького, «Українсько-російському словнику» в 6 т.

У ГРАК подано 7 906 прикладів уживання слова *близькість*, у КТУМ його використано в художній прозі, поетичній мові, публіцистиці, наукових і законодавчих текстах. Іменник утворено від основи прикметника *близький* і відповідно його значення мотивовано значеннями цього прикметника. У СУМ прикметник *близький* має значення: 1) який є або відбувається на невеликій відстані; 2) який незабаром настане, наблизиться, здійсниться і т. ін.; 3) який перебуває у прямих родинних стосунках з ким-небудь; 4) зв'язаний почуттям симпатії, дружби, спільністю ідей, інтересів; 5) добре знаний, відомий, зрозумілий; 6) дуже схожий, подібний до чого-небудь (СУМ I: 198). Іменник позначає і невелику відстань, і наближення чого-небудь, і взаємостосунки між людьми, і властивості об'єктів, предметів, явищ. Якщо в СУМ іменник відіслано до 1—4 і 6 значень прикметника, крім п'ятого, то, наприклад, подана нижче ілюстрація з твору А. Любченка «Образ» 1927 р. засвідчує вживання іменника *близькість* у значенні, мотивованому п'ятим значенням прикметника *близький*.

близькість, кості й кости, ж.

1. Перебування людини, об'єкта, предмета на невеликій відстані від чого-небудь; недалекість. *Територіальна (стратегічна) близькість; Завдяки*

більшій географічній близькості; Близькість станції метро (культурного закладу, кордону, роботи, крамниці); Ознака близькості людських осель; Небезпека від близькості легкозаймистих речовин; Близькість до лісу (степу, центру міста); Незважаючи на близькість садиби; Через близькість фронту (берега, ущелин); Зрадіти близькості рідного краю; Бути в безпосередній близькості від резиденції; Мотивувати близькістю до моря (річки, озера); Указувати на близькість родовищ (нафти); Не відчуваючи близькості землі. До цього часу стрічав наш мандрівник самі височини та взгір'я й тут уперше розкинувся перед ним степ у всій своїй дикій красі. Подекуди погорблений, всюди оздоблений він був хуторами, гаями та левадами. Усе вже це віщувало *близькість* Батьківщини (Вал. Злотополець, Син Батьківщини, 1919); Чернець поклався спати після далекої дороги.. Рішучо покрокував до стайні. Було темно і тихо, пахло *близькістю* худоби й домашньою птицею (Д. Ярославська, Повінь. Ч. 1. На крутій дорозі, 1964); Навіть *близькість* до центру воєнних дій не перешкоджала торговцям, до міста прибували задля якоїсь купівлі ординці, що кочували тоді поблизу (Ю. Мицик, Умань козацька і гайдамацька, 2002); Уночі я блукав містом. Я спав, притулившись до стіни, ховаючись од вітру. Я мріяв про місто Танжер, *близькість* якого та слава кубла лиходіїв манили мене (Ж. Жене, переклад О. Жупанського, Щоденник злодія, 2004); Ми відчуваємо *близькість*, далину, висоту предметів, шлях і швидкість їхнього руху (О. Киричук, Психологія, 2006); Якщо потерпілий перебуває в безпосередній *близькості* від води, перемістіть його на суху ділянку (М. Гнатюк, Захист Вітчизни: підруч. для 11 кл., 2019). // Перебування людини на невеликій, короткій відстані від іншої людини (людей). *Сусідська (рятівна) близькість; Близькість один до одного; Свідомість близькості; З огляду на близькість товариша (суперника); Перебувати в безпосередній (небезпечній, погрозливій) близькості; Відчуття за собою чийось близькості; Зникнути від надмірної близькості.* Сам воєвода відкинув остаточно непридатний задля *близькості* лук і топорном торощив шоломи та щити нападаючих (Ю. Опільський, Сумерк, 1922); *Близькість* людей, їхні голоси прогнали страх, який притискав хлопців до насипу. Всі, крім Яке, рвучко підхопилися й помчали до поїзда (Пааво Рінтала, переклад Д. Андрухів, Хлопці, 1973); Люди в натовпі розміщуються дуже щільно на невеликій місцині, тобто перебувають у безпосередній просторовій *близькості*, що дає їм змогу підтримувати між собою зоровий і слуховий контакт, постійно одержуючи з його допомогою інформацію про реакції одне одного на зовнішні стимули, на слова оратора, який виступає на мітингу (ж. «Наука і суспільство», 1990, № 9); // *жарт.* Про мою *близькість* до народу і відкритість для людей переконливо свідчило декілька гнилих жердин, що відгороджували садибу од вулиці (В. Дрозд, Музей живого письменника, 1994).

2. *чого, до чого.* Наближення, настання чого-небудь; недовге, короткотривале очікування чогось; наближеність. *Близькість передвиборчої кампанії; Близькість бурі (дощу, весни, літа, осені, зими); Близькість ночівлі (спочинку, імовірної зустрічі); У передчутті близькості до розплати (небез-*

пеки, епохальної події); День близькості до визволення (перемоги, свята). Вернувшись до каюти, вже не спав: боявся пропустити ті нові вражіння, що давав мені другий день етапу — день близькості до волі (Д. Бузько, Етап, 1930); Ось вона, розгадка, близькість якої весь час відчувалася. Я насилу стримував хвилювання й радість (В. Смірнов, Тривожний місяць вересень, 1971); Чомусь ніхто не сумнівався у прихильності долі, у близькості перемоги (М. Гримич, Варфоломієва ніч, 2002); Я дивлюся на дороговкази через плече, ..і знову втуплююся очима поперед себе, звідки напливає дорога, звідки рано чи пізно вирине й те, що відтепер стане мені за довічну в'язницю. Близькість розлуки робить і нас ближчими (Б. Дмитрова, переклад І. Білика, Дорога в об'їзд, 1970).

3. Прямі родинні стосунки, а також духовна спільність, взаєморозуміння між рідними, родичами; спорідненість. *Родинна близькість; Маминна (татова, бабусина, дідуся) близькість до дітей (онуків); На підставі права близькості; Радіти зі своєї близькості до родини (сім'ї)*. Адже кожна жінка така близька й така рідна кожному чоловікові, — це пережиток дитинства, це є почуття близькості матері, її тіла, її пахощів (Г. Шкурупій, Місяць із рушницею, 1930); Священик [священник] діставав на утримання звичайно цілий лан землі.. Духовні становища вважалися спадщинними: після батька парафію одержував син, а як родина вимирала, парафії домагалися родичі на основі права близькості (І. Крип'якевич, Історія України, 1990); Як пише автор, «здавалося, батько завжди або йшов на роботу, або вертався з роботи і тоді спав». Але навіть те, що хлопчикові рідко доводилося бути з батьком, не порушувало їхньої глибокої внутрішньої близькості (Г. Анджарідзе, Англійський робітничий роман — «Нова хвиля», 1971); Проблему залежності одного існування від другого в путях самотності висвітлює письменник [М. Коцюбинський] в оповіданні «Що записано в книгу життя». Близькість між сином і матір'ю усувають не тільки голод і нужда, але теж безоглядна байдужість, що дихає атавізмом предків. Людина і природа живуть однаковим інстинктом неподоланості жорстокого закону (О. Черненко, Михайло Коцюбинський — імпресіоніст (IV), 1973); Рембрандт із великою майстерністю зміг розкрити біблійний жанр живопису. У своїх творах він реалістично передавав найтонші відтінки людських переживань, почуття душевної та родинної близькості («Давид та Йонатан», «Святе сімейство») (Л. Климова, Художня культура: підруч. для 11 кл., 2011).

4. Стосунки, ґрунтовані на взаєморозумінні, почутті симпатії, дружби, спільності інтересів; приязність, товарицькість, панібратство. *Особиста (довірча, психологічна, справжня, демонстраційна) близькість; Від духовної близькості; Із сердечної близькості; Розуміння й близькість; Тепла атмосфера близькості; Потреба в емоційній близькості з оточенням; Ступінь близькості контактів; Відчувати зростання довірчої близькості; Огорнений почуттям товарицької близькості; Пов'язаний фамільярною близькістю*. Дуже шкодую, що не запам'ятав обсади ролів, бо виконували їх переважно не відомі мені артисти, але їх виконання робило на нас добре

враження. Воно збільшувалося ще й настроєм, атмосферою, *близькістю* дорогих людей, якими завжди були для мене чарівники і чарівниці сцени (У. Самчук, *На білому коні*, 1965); Василь — як тут вродився, вже стояв поруч, простягаючи Андріянові Яковичу молоток і потрібний цвях. Від хлопчика віяло теплом життєлюбства. *Близькість* з ним була Андріянові Яковичу приємна (І. Сенченко, *Савка*, 1973); Окрім ділових знайомих, я мало з ким бачився, знехотя підтримував два-три осоружні зв'язки. Траплялося навіть, що я віддавав вечори чисто дружній *близькості* (А. Камю, переклад А. Перепаді, *Падіння*, 1991); Але це усамітнення аж ніяк не є джерелом замкнутості, індивідуалізму, воно — сильний поштовх до дієвого пошуку внутрішньої гармонії та гармонії зі світом, основа настроєвості, душевності, загостреного почуття *близькості*, приязні, взаєморозуміння, родинності зв'язку з іншими людьми, громадою, звичаями духовного, історичного та суспільного життя (О. Вертій, *Народні джерела національної самобутності української літератури 70—90-х років XIX століття*, 2004).

5. Тісний зв'язок з людьми певного кола, середовища, сфери діяльності; можливість вільного доступу до когось, чогось, куди-небудь; наближеність, причетність. *Близькість до Кабінету Міністрів (уряду, офісу Президента, вищих ешелонів влади); Близькість до вертикалі виконавчої влади; Попри особливу близькість; Завдяки близькості до влади (засобів масової інформації)*. Насамперед графиня познайомила його з професором Візинським, своїм близьким другом. Професор Візинський мав посаду в секретаріаті князя Чарторийського, навколо якого кублилось аристократичне праве крило поляків-емігрантів. Марію дивувала *близькість* графині з цим професором, але ж, може, це була посада просто для грошей, щоб мати на що жити? (О. Іваненко, *Марія*, 1973); Проте в цих словах не було звичайної щирої приязні, якою він чарував людей. Тома Хейгена трохи вразила така холодність. Але він вирішив не звертати уваги. Це ж бо неминуча відплата за таку *близькість* до дона (Маріо П'юзо, переклад В. Батюка, О. Овсяка, *Хрещений батько*, 1973); Він чоловік Романовичів, який живе інтересами їх та їх двору, от що могли ми сказати. Персональної *близькості* до котрого-небудь з князів за ним не помітно (М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 3, 1923); Олігарх — це не просто багата людина, що інвестує свої кошти у виробництво, а людина, що має свої багатства виключно або головним чином завдяки *близькості* до влади та владних можливостей (г. «День», 2001).

6. Подібність людей між собою, об'єктів, предметів, явищ тощо на підставі певних ознак, рис; схожість, суміжність. *Етнокультурна (політична, економічна) близькість; Близькість текстів (формулювання думок, мотивів лірики); Попри близькість віри; Близькість наукових пошуків до запитів практики; Стосовно близькості поглядів; За ідейною близькістю; Як творчий наслідок близькості митців*. Але застається у нас факт *близькості* сих двох сфер — агіографічної повісті і політичного твору, що обробляли паралельно ті самі теми (М. Грушевський, *Історія української літератури*, т. 3, 1923); *Близькість* Косинки до Стефаніка, тематична, ідейна і

стилістична, аж ніяк не означає, що Косинка є спадкоємцем чи.. наслідувачем покутського новеліста.. Причина їх *близькості*, на нашу думку, не в ремісничому наслідуванні чи впливі одного письменника на другого, вона в тому, що їх творчість випливала з одного і того самого джерела, виростала з ідентичного мистецького ґрунту (Ю. Клиновий, Поет скривавленого села, 1970); Такі ТПС [територіально-політичні системи — І.С.] формуються на основі спільних довготривалих політичних та економічних інтересів, наявності великої політичної проблеми, культурної, етнічної, расової, мовної *близькості* (С. Кобернік, Р. Коваленко, Географія: підруч. для 11 кл., 2019).

7. Сексуальні стосунки між людьми; секс, інтим. *Подружжя (статева, інтимна) близькість; Фізична близькість із жінкою (чоловіком); Відмова від близькості з жінкою (чоловіком); Прагнути близькості зі своєю дружиною (своїм чоловіком); Піддатися спокусі випадкової близькості.* — А ви вже робили такі... експерименти? — чудно питає Шапочка, дивлячись на мене зпід-лоба [спідлоба].. — Та-ак... Власне, так, як треба — ні. Бувала закоханість, близькість, але жити разом, пізнавати в життю, творити це життя, ще не довелось (В. Винниченко, Записки Кирпатого Мефістофеля, 1917); Лишившись у хаті, на свою радість, наодинці, молоді якийсь час мовчазно і стримано голубилися й милувалися, заглядаючи одне одному в очі, а відтак перейшли в малу Петрову кімнату, відкрили вікно і, злігши поряд на його поплінну подушку та стіснівшись, ..вслухалися в загадковий шепіт казкових для них яворів над лавицею їх кохання, насолоджуючись уже для них подружньою *близькістю* (А. Химко, У пазурах вампіра. II. По відродженні, 1957); Невдалий шлюб, брак внутрішньої відповідності. Не було навіть поверхової симпатії: покірливо виконуючи подружній обов'язок, терпіла дружина його *близькість* (С. Чеккбріні, переклад К. Бочарникової, М. Лук'янчикової, Каміння на всіх дорогах, 1970).

8. Про що-небудь добре знане, зрозуміле, відоме. *Розпізнати органічну близькість; Споріднений напівтаємничою близькістю до природи.* Він посилався на свою *близькість* до культурних справ ще з юнацьких років, свою колишню приналежність до кваліфікованих аматорських гуртків (А. Любченко, Образа, 1927); Водночас деяку частину суспільства захоплювала пропонована Хрущовим комуністична утопія, яка манила простотою і *близькістю* (М. Мудрий, О. Аркуша, Історія: Україна і світ: підруч. для 11 кл., 2019).

Поданий опис іменників з параметричною семантикою, звісно, не претендує на довершеність чи досконалість, це лексикографічний експеримент. Опрацьовувана тема щодо створення словника активного типу сучасної української мови вимагає подальшого комплексного вивчення наукової літератури, укладених лексикографічних праць активного спрямування, їхньої зонної структури, попереду вироблення і метамови майбутнього словника, і порядку подання ілюстративного матеріалу, і різного типу синтаксичних конструкцій та інших складників мікроструктури словника, будови його словникової статті. Розгляд функціонування слів

далекість і близькість у творах художньої літератури українських письменників, перекладних художніх творах, наукових текстах, у журналах і газетах, діаспорній українській літературі, вміщених у доступних корпусах української мови, а також у шкільних підручниках дозволив збільшити інформацію про вживання розгляданих слів, доповнити їхню характеристику порівняно із СУМ. Їхнє використання засвідчують тексти, починаючи вже з 80-х рр. XIX ст. і до сьогодні.

Отже, словник активного типу визначає поліінформативна характеристика мовних одиниць. Він передбачає опис граматичних, семантичних, стилістичних, парадигматичних, синтагматичних властивостей слів на підставі конкретного контекстного матеріалу різних стилів і жанрів. Орієнтований на запити користувачів, довідник такого типу дає їм змогу поповнювати лексичні засоби для мовної мети, уточнювати можливі варіанти висловлень у конкретних ситуаціях, розширювати свої фонові знання як основу національно-культурного володіння мовою.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ГРАК — Шведова, Марія та ін. (2017—2021). *Генеральний регіонально анотований корпус української мови*. URL: uacorus.org. (дата звернення: 11.03.2021).

КТУМ — Дарчук, Наталія та ін. *Корпус текстів української мови на Лінгвістичному порталі Mova.info лабораторії комп'ютерної лінгвістики Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <http://www.mova.info> (дата звернення: 10.03.2021).

СУМ I — *Словник української мови: в 11 т.* (1970). Т. I. Київ.

СУМ II — *Словник української мови: в 11 т.* (1971). Т. II. Київ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян, Юрий и др. (авт.) (2003). *Новый объяснительный словарь синонимов русского языка*. Москва. URL: <http://www.klex.ru> (дата звернення: 12.02.2021).
2. Апресян, Юрий и др. (2010). *Перспектив активнаго словаря русского языка*. Москва. URL: <http://www.klex.ru> (дата звернення: 05.02.2021).
3. Клименко, Н.Ф. (2014). Словотвірна параметризація лексичної семантики слова. Є.А. Карпіловська та ін. (упор.). *Вибрані праці*, 207—214.
4. Колібаба, Л.М., Фурса, В.М. (2016). *Словник дієслівного керування*. Київ.
5. Космеда, Т.А., Осіпова, Т.Ф. (2010). Тлумачний словник комунікативного призначення як породження сучасної прагматично зорієнтованої наукової парадигми. *Лексикографічний бюлетень*, 19, 7—24.
6. Линник, Т.Г. (1982). *Параметричні прикметники і їх становлення*. Київ.
7. Рей, А., Делесаль, С. (1983). Проблемы и антиномии лексикографии. Городецкий Б.Ю. (ред.). *Новое в зарубежной лингвистике, XIV*, 261—300.
8. Рисін, А. та ін. (упор.) (2007—2020). *Російсько-українські словники*. URL: <http://www.g2u.org.ua> (дата звернення: 15.03.2021).
9. *Словник української мови: у 3-х т.* (2017). Т. 1. А—Г. С. Єфремов, А. Ніковський (ред.). Б. Грінченко (упоряд.). 8. XLIV. 428 с. Репринт з вид. 1927 р. (Серія «Словникова спадщина України»). Київ.
10. Томчаковський, О.Г., Томчаковська, Ю.О. (2019). Становлення англійської навчальної лексикографії. *Записки з романо-германської філології*, 2, 252—260. URL: <http://www.irbis-nbuv.gov.ua> (дата звернення: 16.03.2021).
11. Труб, В.М. (2021). Активний словник лексичної сполучуваності як засіб оптимізації оволодіння мовою. *Українська мова*, 1, 50—60.
12. *Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3-х т.* (2017). Т. 1. Київ.

13. Щерба, Л.В. (1974). Предисловие [к Русско-французскому словарю]. *Языковая система и речевая деятельность*, 304—312.

LEGEND

- ГПАК — Shvedova, M., Waldenfels, R. von, Iaryhin, S., Rysin, A., Starko, V., Vozniak, M., Kruk, M. (2017—2021). *General'nyi rehional'no anotovanyi korpus ukrains'koï movy*. Kyiv, Lviv, Jena. Retrieved from uacorporus.org (in Ukrainian).
- КТУМ — Darchuk, N.P., Sorokin V.M., Siruk, O.B., Khodakivs'ka, Ia.V., Cheilytko, N.H., Lanhenbakh, M.O. *Korpus tekstiv ukrains'koï movy na linhvistychnomu portali MOVA.info laboratorii komp'uternoi linhvistyky Kyivs'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. Retrieved from <http://www.mova.info> (in Ukrainian).
- СУМ I — Horets'kyi, P.I., Buriachok, A.A., Hnatiuk H.M., Shvydka, N.I. (1970). *Slovyk ukrains'koï movy* (Vol. 1: A—V). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМ II — Biloshtan, A.P., Boiko, M.F., Hradova, V.P., Kolesnyk, H.M., Petrovs'ka, O.P., Iurchuk, L.A., Dotsenko, P.P. (Eds.). (1971). *Slovyk ukrains'koï movy* (Vol. 2: H—ZH). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

REFERENCES

1. Apresian, V., Apresian, Iu., Babaieva, E., Boguslavskaja, O., Galaktionova, I., Glovinskaia, M. ... Uryson, E. (Eds.). (2003). *Novyy obiasnite'lnyi slovar' sinonimov russkogo iazyka*. Moscow: Shkola "Iazyki slavianskoi kul'tury." <http://www.klex.ru> (in Russian).
2. Apresian, V., Apresian, Iu., Babaieva, E., Boguslavskaja, O., Galaktionova, I., Glovinskaia, M. ... Uryson, E. (2010). *Prospekt aktivnogo slovaria russkogo iazyka*. Moscow: Iazyki slavianskikh kultur. klex.ru (in Russian).
3. Klymenko, N.F. (2014). Slovtvorna parametryzatsiia leksychnoi semantyky slova. In Ie.A. Karpilovs'ka, O.D. Ponomariv, A.O. Savenko (Eds.). *Vybrani pratsi* (pp. 207—214). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
4. Kolibaba, L.M., Fursa, V.M. (2016). *Slovyk diieslivnoho keruvannia*. Kyiv: Lybid' (in Ukrainian).
5. Kosmeda, T.A., Osipova, T.F. (2010). Plumachnyi slovyk komunikatyvnoho pryznachennia iak porodzhennia suchasnoi prahmatychno zoriietovanoi naukovoï paradyhmy. *Leksykohrafichni Biuletyni*, 19, 7—24 (in Ukrainian).
6. Lynnyk, T.H. (1982). *Parametrychni prykmetnyky i ikh stanovlennia*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
7. Rei, A., Delesal, S. (1983). Problemy i antinomii leksikografii. In B.Iu. Gorodetskii (Ed.). *Novoie v zarubezhnoi lingvistike* (Vol. 14, pp. 261—300). Moscow: Progress (in Russian).
8. Rysin, A. et al. (Eds.) (2007—2020). *Rosiis'ko-Ukrains'ki slovnyky*. <https://r2u.org.ua> (in Ukrainian).
9. *Slovyk ukrains'koï movy: U 3 t.* (2017). (S. Iefremov, A. Nikovskiy, Eds., B. Hrinchenko, Comp., Vol. 1: A—G). Reprint of 1927 ed. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
10. Tomchakovs'kyi, O.H., Tomchakovs'ka, Iu.O. (2019). Stanovlennia anhliis'koï navchal'noi leksykohrafiï. *Zapysky z Romano-Hermans'koï Filolohii*, 2, 252—260. <https://irbis-nbuv.gov.ua> (in Russian).
11. Trub, V.M. (2021). Aktyvnyi slovyk leksychnoi spoluchuvanosti iak zasib optymizatsii ovo-lodinnia movoiu. *Ukrains'ka Mova*, 1, 50—60 (in Ukrainian).
12. Hrytsenko, P.Iu. (Ed.). (2017). *Ukrains'kyi leksykon kintsia XVIII — pochatku XXI stolittia: Slovyk-indeks* (Vol. 1). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
13. Shcherba, L.V. (1974). Predislovie [K rusko-francuzskomu slovari]. In L.R. Zinder, M.I. Matusevich (Eds.). *Iazykovaia sistema i rechevaia deiatel'nost'* (pp. 304—312). Leningrad: Nauka (in Russian).

Статтю отримано 04.06.2021

Iryna Samoilova, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Lexicology,
Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language
of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: irysamojlova@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-4253-0080>

DESCRIPTION OF NOUNS WITH PARAMETRIC SEMANTICS
IN AN ACTIVE EXPLANATORY DICTIONARY: THE LEXICOGRAPHIC EXPERIMENT

This article provides an overview of an active type dictionaries in Ukrainian and foreign lexicography. It examines the peculiarities of the structural organization of dictionary articles, presenting of words in a paradigmatic relationship with registry units, displaying the typical syntagmatic properties of units, and case forms.

Relying on a wide range of texts in the Ukrainian language corps, the paper describes the words with parametric semantics *dalekist'* (*farness*) and *blyz'kist'* (*closeness*) with respect to the anthropocentric approach. The applied lexicographic experiment is a practical part of studying the topic of compiling an active type explanatory dictionary of the Ukrainian language. This lexicographic experiment was verified on the texts of the corps of semantic paradigms of words presented in the dictionaries of the 20th–21st centuries. It offers checking procedures and vocabulary and text filters. In contrast to the published explanatory dictionaries, the modeled description of language units provides a more complete picture about the functioning of the examined words in texts of different genres, their semantic potential, and stylistics.

Keywords: *anthropocentric lexicography, active type of dictionary, parametric noun, dictionary entry, text corpus.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.097>

УДК 811.161.2'38

Т.А. КОЦЬ, доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу стилістики, культури мови та соціолінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

МОВНА АГРЕСІЯ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ: МІЖ СТИЛЬОВОЮ НОРМОЮ І ДЕСТРУКЦІЄЮ

---

*У статті визначено теоретичні проблеми і функціонально-стилістичні вияви мовної агресії в інформаційному просторі. Проаналізовано філософсько-оцінну парадигму засобів негативної аксіології на позначення актуальних в умовах сьогодення України ядерних понять **держава, влада, війна**. Простежено динаміку вираження мовної агресії упродовж ХХ — початку ХХІ ст. Особливу увагу звернено на реалізацію в ЗМК сьогодення функціонально-стилістичного потенціалу мови для вираження соціально-політичного і філософського протистояння ворожих сторін у контексті поділу цінностей на свої і чужі. Проаналізовано лексику, прецедентні одиниці, метафори, епітети, що є показовими для сучасних текстів і які є виразниками лінгвософії загальнолюдської і національної суспільної свідомості.*

Ключові слова: мовна агресія, оцінність, негативнооцінні засоби, семантика, семантико-стилістична функція, синоніми.

Сучасний інформаційний простір — це відкрита, динамічна сфера функціонування мови, яка є виразником часових, ціннісних, ідеологічних, естетичних орієнтирів доби та пріоритетів суспільно-політичного життя народу. Такий простір формують публіцистичні тексти, створені з урахуванням відповідних сфер комунікативної діяльності соціуму, комунікативних ситуацій та динаміки екстралінгвальних чинників. У самій природі мовних одиниць засобів масової комунікації (ЗМК) закладено можливість моделювання не лише дійсності, а й потрібних для утвердження ідеологічних принципів, що визначають спосіб суспільного мислення. Французький філософ М. Фуко публіцистику тлумачить як соціальну інформацію, соціально зумовлену систему мови і дій [13: 35]. Соціальна детермінованість

Цитування: Коць, Т.А. (2021). Мовна агресія в інформаційному просторі: між стильовою нормою і деструкцією. *Українська мова*, 3 (79), 97—107. <https://doi.org/10.15407/ukrmova.2021.03.097>

сучасних публіцистичних текстів і загальні тенденції демократизації впливають на їхнє змістове наповнення, динамічні семантичні процеси, пошуки нових форм мовного вираження тощо.

В умовах сьогодення актуальною є проблема мовної агресії в інформаційному просторі, яку важливо дослідити в лінгвостилістичному аспекті з урахуванням психолінгвістичних чинників деструкції агресивної мовної поведінки, що полягає у свідомому виборі адресантом суб'єктно-об'єктної форми спілкування. Завданням статті є дослідження мовних засобів вираження негативного ставлення до адресата або референта висловлювання з метою виявлення динаміки стильової норми публіцистичного стилю, з'ясування сучасних тенденцій мовної практики.

Дослідники наголошують, що сучасний інформаційний простір вирізняє комунікативно-прагматична спрямованість, яка виявляється в реалізації соціально-психологічного впливу на читацьку аудиторію через переконання, навіювання, емоційне «втягування» [14: 17]. ЗМК впливають на свідомість людей, посідаючи важливе місце у формуванні нової системи цінностей, а мова ЗМК є особливим інструментом, за допомогою якого традицію оновлюють, актуалізують, інтерпретують відповідно до історико-соціального буття нації [4: 12].

Функцію впливу на масову свідомість уможливорює оцінність (стильова категорія, яка охоплює різнорівневі мовні одиниці з оцінною семантикою і передає позитивне або негативне ставлення мовця до названого предмета, явища, поняття). Оцінність — це механізм стильової норми ЗМК, яка мотивує вживання найбільш доцільних для відповідного комунікативного різновиду правил реалізації стилістичних можливостей мови, регулює співвідношення загальноновживаних і спеціальних, образних і нейтральних мовних засобів.

Публіцистичні тексти, що цілком природно, є сферою обміну інформацією, раціонального й емоційного оцінювання понять, явищ світу, вираження ціннісних орієнтирів суспільства. Негативна (так само як і позитивна) оцінність закладена в свідомості мовців і є частиною загальнолюдського та національного досвіду. У глобалізаційних умовах негативних реалій стає більше, що, на думку філософів, пов'язано не з людською природою, а з суспільним устроєм [10: 124]. Відповідно ЗМК постійно поповнюють передусім раціональний негативнооцінний словник. Наприклад, низку загальноновживаних назв базових онтологічних понять *несправедливість, неправда, жорстокість, зло, війна, ворожість, лихо* та ін., внаслідок системного вживання у ЗМК, поповнили іменники *тоталітаризм, тероризм, геноцид, голодомор, агресія*. Переважання негативних реалій суспільно-політичного, культурного, економічного життя визначає формування раціональних негативнооцінних парадигм навколо ядерних понять сучасних публіцистичних текстів (*державна — тоталітарна, антигуманна, залежна; народ — несвідомий, некультурний; влада — безвідповідальна, бездіяльна, антидержавницька, розкоординована, корумпована*). Якщо вичерпується словник раціональної негативної оцінки (прямого природного механізму стильової норми ЗМК), то його доповнює низка емоційно-

оцінних синонімів (*народ* — багатотраждальний, заляканий, понівечений, пригнічений, забитий, затоптаний, зрусифікований, обкрадений, зайвий, суржиковий, краплений, мічений, безсилий, безликий знедуховлений; *влада* — знахабніла, безлика, ненаситна), яка, як засвідчує історія літературної мови, постійно доповнюється та оновлюється. Уживання стилістично забарвлених, експресивнооцінних слів посилюють читацьку увагу до найважливішого в тексті та уможливають прагматичний вплив на реципієнтів [9: 162]. Негативна емоційна оцінка є, з одного боку, виразною ознакою полеміки, критичного аналізу суспільно-політичних, економічних, культурних процесів, показником динаміки стильової норми, а з другого — рухом у напрямі породження мовної агресії.

У філософії послугуються терміном *мова війни*. Проте основною функцією *мови війни* визначають не вербальну агресію, як прийнято вважати, а функцію ідентифікації власної позиції [8: 470]. Як синонім функціонує вислів *мова ворожнечі*. Мовознавці надають перевагу поняттю мовна агресія, що називає деструктивне використання мовних засобів з метою вираження зневаги, неприязні, ворожості, погроз до адресата. Це явище досліджують як явище лінгвопсихологічне (спосіб висловлення, пов'язаний з ситуативною мовною поведінкою) і лінгвоетичне (передбачає стилістичний, соціолінгвістичний, лінгвоекологічний, праволінгвістичний аспекти аналізу мовної агресії), які між собою тісно пов'язані [2].

У тексті варто розрізняти пряму і непряму мовну агресію. Пряма агресія як феномен соціальної дискредитації суб'єкта через адресований йому текст, а також усталений вислів, що сприймають у тій чи в тій культурній традиції як образливий для адресата, містить погрози, образи, звинувачення, створення негативного образу об'єкта. Непряма мовна агресія обмежується насмішками, іронією, докорами, обуренням тощо [1: 32]. Чи це нове явище для сучасного інформаційного простору? Ні, воно існує ще з часів зародження преси.

Вибір об'єктів агресії адресанта залежить від екстралінгвальних чинників: ідеології, політики, економіки, культурної ситуації у суспільстві.

На початку ХХ ст. об'єктом негативної оцінки й мовної агресії була імперська політика Росії щодо України. Автори публіцистичних текстів зверталися переважно до емоційної оцінності змісту стилістичних засобів (метафор, антитез, порівнянь), цитат мовою оригіналу тощо, напр.: *Нахабна Росія роззявила свою пащеку на нашу національність. І щоб доконтати свого діла і виготовити нам гріб смерті, вона почала сю страшну війну і причинила сей величезний пролив крові* (Буковина, 21.04.1916); *Не видатну зовсім ролю грає, «ця сьома держава», а часто й густо є тим «вовчим м'ясом» у живому українському організмові, яке зовсім не спричиняється до розвитку краю й народу* (Маяк, 13.03.1912); *Хвиля повстання проти чужерідного імперіялізму північних «насаждателів» з кожною хвилиною все більш та більш починає захоплювати ті місцевості, де лише вчора панували свавільство і кайдани. Визвольний рух — це шлях до волі, національного розвою і побудови власної держави* (Гасло, 07.06.1919).

В одному реченні часто функціонували і стилістичні, і лексичні (емоційні дієслова з семантикою знищення) одиниці мовної агресії: *Гайдамако! Борись за волю свою і рідних своїх, бо як сотні літ тому, так і тепер тільки ти боротися можеш. Як сотні літ тому, так і тепер твоя палка душа не бачить, що на твоїх могутніх грудях вкублилась люта змія і наплодила гадів, що тепер пожирають рідних твоїх... Дави, души, ріж, коли і загладу неси гадам цим!* (Громада, 07.06.1919).

У 30—50-х рр. ХХ ст. тексти аналітичних та художньо-публіцистичних жанрів із модальністю повчання, підпорядкування, диктату були виразником прямої мовної агресії влади до суспільства. Засобами вираження ворожості були «класові ярлики» (*куркуль, буржуазний націоналіст, ворог народу, класовий ворог, дрібнобуржуазні елементи*) [7: 12], напр.: **Вороги народу, буржуазно-націоналістичні наймити фашизму** намагалися подати Котляревського лише, як «дворянсько-поміщицького письменника», заперечували зв'язки творчості Котляревського з народом (Радянська освіта, 09.06.1954); **Класові вороги — троцькісти і буржуазні націоналісти** намагалися відірвати трудящі маси від культурної спадщини, всіляко компрометуючи класиків літератури, наклеюючи їм ярлики «дворян», «буржуїв» і одбивали охоту читати їх творчість (Більшовицька правда, 18.10.1938).

Функцію впливу на масову свідомість виконували експресивно виразні слова з семантикою знищення (*репресії, розстріл, винищувати, вбивати, ліквідувати, топтати*), напр.: *Вкрай доб'ємо саботаж куркулів та їх агентів* (Більшовицька правда, 10.12.1932); *Били, б'єм, і будем бити! Червона армія непереможна!* (Більшовицька правда, 06.10.1938). Об'єктом мовної агресії були національні історичні постаті, негативно оцінену парадигму яких формували експресивні одиниці *головорізи, недобитки, держиморди, вбивці, банда, глитаї, націоналістична наволоч*, напр.: **Троцькістсько-бухарська банда і націоналістична наволоч хотіла розчленувати Радянський союз. Як хижі звіри ділять здобич, так і вони в уяві своїй краjali на шматки карту СРСР, торгували нашою батьківщиною на міжнародному ярмарку, готуючи імперіалістське фашистське ярмо трудящим країни рад. Але не вдалась підла і жалюгідна мрія! Радянська розвідка, очолювана сталінським парткомом товаришем Єжовим, зупинила бандитську руку цих скажених собак. З усіх кінців нашої планети несеться великий народний клич: — Знищити ворогів народу, смерть ворогам! (Більшовицька правда, 20.10.1938). Мовно-ідеологічна негативізація національної пам'яті, як засвідчують історичні реалії, провокує приховані та відкриті соціальні конфлікти.**

У 60—80-х рр. ХХ ст. об'єктом прямої мовної агресії були країни західної Європи і США, узагальнювальною назвою яких був експресивний негативно маркований перифраз *буржуазний світ*, який порівнювали з *винищувальним смерчем*, називали *догниваючим мотлохом, буржуазним беззаконням, диким свавіллям*. Мовну агресію посилювали метафоричні конструкції, фразеологізми, що стали ідеологічними маркерами того часу (*заокеанські палії з короткими руками, повітря з буржуазною отрутою, пінять від безсилля вовчу жовч*), напр.: *Може і хотіли б заокеанські*

палії нав'язати нам війну, та тільки пінять від безсилля вовчу жовч. Руки короткі! (Молодь України, 01.01.1961). Л.Т. Масенко зазначає, що «марксистській теорії поділу світу на два антагоністичні табори у новомові відповідав чіткий дихотомічний поділ на “своє” і “чуже”, “нове” і “старє”, “прогресивне” і “відсталє” тощо» [7: 19].

У 90-х рр. ХХ ст. розширюється жанрова специфіка вживання засобів мовної агресії (від художньо-публіцистичних до інформаційних), змінюється статус учасників комунікації: журналіста і читача. Модальність повинності ЗМК тепер звернена до процесів і явищ усередині держави, зокрема до влади [12: 7]. Прагнення знизити соціальний статус адресата, нанести моральну шкоду, або досягнути змін у поведінці формують негативний образ влади, засобами вираження якого є експресивні синонімічні ряди та перифрази з прямим вираженням мовної агресії (*українофоби, антинародники, політичні аферисти, перебіжчики, зрадники, тушки, кровопивці, доларові опозиціонери, підстаркуваті демократи, п'ята колона, політикани-словоблуди*). Прямую мовну агресію посилюють публіцистичні епітети влади: *олігархічна, кланово-олігархічна, бандитська, антиукраїнська, корумпована, деструктивна, зденаціоналізована*, напр.: *Я за віком мав би вже сидіти на пенсії, але нині державою керують антиукраїнські сили, кланово-олігархічна влада, яка дбає лише про власні інтереси* (Літературна Україна, 07.02.2013).

Публіцистичним засобом вираження негативної оцінки, яка переходить у мовну агресію, є десемантизація термінології, зокрема для називання різних станів та процесів, пов'язаних із політичним життям країни: *амнезія, колапс, імпотенція, дефолт, протекціонізм*, напр.: *А коли настав час заповнювати декларацію, пані Сюмар «автомобільна» амнезія замучила* (Високий Замок, 06.05.2015); *Державознищувальний колапс чи комунальна революція?* (Демократична Україна, 10.06.2016); *Грецькі «ліві»: продажність чи інтелектуальна імпотенція* [про страйки під час показів документального кіно в Греції] (День, 18.05.2016).

Засади інформаційних жанрів руйнує вживання розмовних одиниць з переносним значенням для номінації негативних економічних станів та процесів (*втеча, з'їдати, обвалюватися, пожирати* тощо), напр.: *«Нафтогаз» і далі «пожиратиме» все здорове, що є на ринку* (День, 19.02.2015).

Непряма мовна агресія — це, як правило, іронічний вияв негативної оцінки. Явище показове для рідкісних, як на сьогодні, художньо-публіцистичних жанрів, зокрема фейлетону. Її одиницями є іронічні трансформовані народнорозмовні фразеологізми (*Ач, як нас гаряче закликають до відкритості й прозорості! Ті що сховалися за високими парканами і броньованими дверима! Тут відізвалася Швайчиха: «Добре, що заклики не стосуються громадських нужників!»; — Пощастило партії влади! / — А як саме? / — А так. Перед виборами гарно вродили і хліба, і городина! / Тут відізвалася Швайчиха: «Логічно. Чим більший урожай пшениці, тим більше локшини на вуха»* (Перець, 2018, № 1, с. 2); фольклорні й літературні прецедентні феномени (*Теперішні порівняння без проблем укладаються в мініцитату з*

нев'янучого одеського фольклору: **дві великі різниці**. І не лише тому, що сучасні очільники носять замість гаптованих золотом камзолів не дешевші костюми від Бріоні, з аксесуарів надають перевагу раритетним швейцарським годинникам і пересуваються не в архаїчних скрипучих каретах із фамільними гербами, а в гордовитих лімузинах останніх моделей, зареєстрованих здебільшого на близьких чи далеких родичів. Статки ж тримають **за морями-океанами** у потаємних офшорних засіках, про які й гадки не мали наші теж небідні предки, сидьма сидячи на своїх кованих скринях з готівкою. Схожі хіба що розмахом і пишнотою — палаци, резиденції та земельні маєтки. Тут ні додати ні відняти (Перець, 2018, №1, с. 2); стилістичні фігури, зокрема антитези (*В тих, хто краде в нас мільйони / Принципи — незмінні / Відпочити — за кордоном, / Лікуватись — за кордоном, / Дітей вчити — за кордоном. / Красти — в Україні* (Перець, 2018, № 5, с. 4); *В чинів завжди погорда влади. / Що не обличчя — то крадій. / Могили риють казнокради моїй країні молодій* (Л. Куций. Перець, 2018, № 10, с. 5).

Непрямим засобом вираження мовної агресії є національне гумористичне осмислення бездіяльності української влади (*Найпоширенішим і найулюбленішим народним прислів'ям у нашого найвищого, середнього і найнижчого керівництва є: «Іван киває на Петра». І до того вже наживалися, що кінці з кінцями не можемо звести. Куди не кинь — то клин* (Перець, 2018, № 5, с. 4).

У сучасній філософії тезу Ж.-Ж. Руссо про соціальний устрій як причину агресії заступає твердження про людину як агресивну та жорстоку істоту. Її схильність до руйнування та знищення представлено як принцип пову життєву настанову та засадничий культурний чинник. Підстави для таких висновків: світові війни, мілітаризм, геноцид, голокост, голодомор, тероризм, злочинність тощо. «Суть насильства полягає в тому, щоб змусити конкретну людину або спільноту людей до дій, які суперечать їхнім власним інтересам» [11: 378].

В інформаційному просторі сьогодення головною причиною поширення зовнішньої мовної агресії у світових масштабах є війни.

У 2015 р. у журналі «Культура слова» К.Д. Глуховцева звернула увагу на системну мовну агресію в окупованому Луганську як технологію «ведення сучасної інформаційної війни, яка спрямована на викривлення дійсності, на маніпулювання свідомістю людини, цілеспрямоване пониження її честі і гідності [3: 85]. Її поширення в тогочасному інформаційному просторі пов'язане з 1) появою новотворів з виразною негативнооцінною конотацією (*укроп, кіборг, нацик, недораса*), 2) актуалізацією слів з ідеологічно зміненою негативною семантикою (*бандерівець*), 3) поляризованою зміною позитивнооцінних лексем-символів на негативнооцінні (*вишиванки* як образлива вторинна назва українців). 2014 рік став точкою відліку в поширенні й використуванні ЗМК зовнішньої мовної агресії, пов'язаної з початком гібридної війни з боку Росії, важливим елементом якої була війна інформаційна.

Філософи й історики наголошують, що ніщо не породжує так мовну агресію як війна, яка в свідомості суспільства завжди асоціюється з агре-

сивністю: «своїм» чи «чужим» [8: 456]. Усталена низка негативнооцінних синонімічних назв війни з погляду загальнолюдських цінностей (*землетрус, руйнування, хвороба, чума, пекло, лихо, зло, смерть*) в українському національному вимірі початку ХХІ ст. поповнюється словами *анексія, сепаратизм, імперський шовінізм* і обростає новими оцінними парадигмами мовних засобів.

Українські ЗМК протистоять інформаційній війні переважно через вживання раціональних негативнооцінних синонімів для називання ворожої сторони: *ворог, окупант, завойовник, агресор, терорист, сепаратист, мародер*, напр.: *Можливі реванші в сфері мовної політики. Я безкомпромісний тільки з абсолютно ворожими силами, ворогами, тими людьми, які не готові говорити про Україну як державу* (УР-І, Герої, 13.06.2019); *За своїх побратимів став на боротьбу з окупантом* (УР-І, Герої, 09.05.2020); *ФСБ навіть трирічного онука внесла в списки терористів* (УР-І, Герої, 03.04.2020).

Як вияв мовної агресії є вживання жаргонізмів з військової сфери комунікації: *вклепати, рвати, роздерти*, які розхитують традиційно усталену інформаційну жанрову специфіку ЗМК, напр.: *Дмитро має поранення, яке не дає можливості вклепати з двох рук, щоб мало не показалось...* (Новинарня, 03.12.2017); *Щодо офіцерського складу, то вони переважно добре ставляться до своїх підлеглих (у нас діюча бойова частина) і готові «рвати» будь-кого за них* (Україна молода, 22.02.2017).

Г.М. Яворська наголошує, що «основною функцією уживання номінацій зі словника ворожнечі є функція ідентифікації власної позиції. Адже у ситуації конфлікту, тим більше збройного, завдання швидко визначити, маєш ти справу зі «своїм» чи «чужим», стає життєво важливим [8: 456].

У діалектичному поділі на своїх і чужих чужою є країна-агресор Росія (синоніми: *країна-терорист, російська терористична сторона, кремлівське плем'я, імперське плем'я*) з відповідними негативнооцінними емоційними означеннями: *підступна, брехлива, ненажерлива, хитра, хижа, жорстока, антигуманна, антиукраїнська, імперсько-шовіністична*, напр.: *Кров пролита задля великої мети не засихає. Ми знаємо, що очікувати від Росії — підступна, брехлива, країна-терорист, вірити якій не можна* (<https://vuborypravda.com.ua/articles/2019/10/12/7150082/>); *У серпні чотирнадцятого наші війська потрапили під багатогодинні ураганні обстріли з російської терористичної сторони* (УР-І, Герої, 01.05.2020); *Хоча потрібно зауважити, що російські ліберально-демократичні кола, які грають в опозиції проти Путіна, миттєво займають імперсько-шовіністичну позицію, коли йдеться про поневолення України* (<https://www.umoloda.kiev.ua/number/3505/>); *Поруч з нами хитра, хижа, жорстока, антигуманна, антиукраїнська імперія. Завдання України — розвалити її* (Країна, 17.04.2014).

Для мови сучасної преси характерне вживання в одному реченні кількох негативнооцінних семантичних рядів дієслівних синонімів з семантикою знищення, що забезпечує у виразненні аксіологічного наповнення всього контексту: *За понад 360 років від часів Богдана Хмельницького*

українців ніхто (ні турки, ні поляки, ні навіть німці) так масштабно й безжалісно **не нищив, не принижував, не манкуртизував**, як **оте агресивне, ментально імперське плем'я**, що й назву у нас украло, історію нашу привласнило і всі ці століття прагне душу нашу споганити, розтоптати, знищити (Літературна Україна, 10.04.2014). Ставлення Росії до України преса оцінює як **вороже, агресивне, ненависницьке, антигуманне**, пор.: *На Донбасі відбулася війна цінностей, світоглядних орієнтирів. Росія показала своє справжнє ставлення до України — агресивно-вороже, ненависницьке. І в цьому конструктив цієї війни. Для українців вона — певний момент істини* (Україна молода, 24.06.2014).

Негативнооцінну семантику лексичних, стилістичних засобів посилюють одиниці експресивного синтаксису (парцельовані речення з причиново-наслідковими зв'язками, називне речення уявлення тощо): *Цю фейкову ідеологію придумала для Донбасу Росія і дуже активно її експлуатує. А уражений алкоголем, наркотиками безробітний Донбас, розчавлений соціально-економічними проблемами, напрочуд легко її сприймає: зі зброєю в руках криміналізований люмпен чувається вершителем долі, що досі був ніким, а став усім* (Україна молода, 24.06.2014); *Очищення, люстрація. Люстрація дасть змогу обірвати ці підводні «внутрішньо системні» зв'язки з імперським плем'ям. І встановити інші, відкриті — поміж громадянським суспільством* (Україна молода, 08.04.2014).

Негативну емоційність посилюють фразеологізми (*Не дарма в народі кажуть, що війна людей їсть, а кров'ю запиває*) (Прямий, Ситуація, 09.02.2021); метафори та антитези (*Донеччанин Анатолій Адамовський пішов звільняти рідні терени від окупантської нечисті та воювати до перемоги* (УР-І, Герої, 13.04.2019) тощо).

Низку емоційних негативнооцінних назв ворога поповнюють деструктивні одиниці — сленгізми, жаргонізми, okazіоналізми, ідеологізми як одиниці градаційного вияву семантики ворожості з виразними ознаками мовної агресії: *московити, махачі, сепаратня, рашизня, путлери, кримнаші, ущемльонний, подельник, апалченець*, напр: *Московити далеко? Двісті — чотириста метрів* (УР-І, Герої, 14.02.2020); *Спочатку сепаратня, а потім російські війська* (УР-І, Герої, 30.08.2019).

Частовживаними є експресивні негативнооцінні перифрази на позначення проросійських політичних партій: *російська п'ята колона, аген-тура КДБ, кремлівський окупаційний блок*. В одному контексті можлива ампліфікація перифраз ворожої сторони (політичних партій і очільника Росії), напр.: *Агентура КДБ УРСР-КДБ СРСР-ФСБ РФ продовжує виконувати свою «чорну» справу, направлену проти незалежності України і перетворення її на сателіт Російської Федерації. Сьогодні ключову роль у цьому відіграє «російська п'ята колона» в Україні, так званий «кремлівський окупаційний блок» у Верховній Раді України «За життя» на чолі з агентами КДБ Віктором Медведчуком (псевдонім «Соколовський», кум Путіна) і Вадимом Рабіновичем (псевдонім «Жолудь») та іншою московською агентурою політичного впливу, завдання якої — не допустити вступу України в НАТО*

і ЄС і примусити Україну підписати «мирну угоду» — капітуляцію на умовах «*кривавого карлика*», *воєнного злочинця Путіна*, за так званою «формулою Штайнмаєра», прозваною в народі путінською «Швайн-маєр» (<https://www.umoloda.kiev.ua/number/3517/188/138294/>).

Війна стає причиною явища мовної агресії світових масштабів. Щоб запобігти розпалюванню ворожнечі, у багатьох країнах Європи існують редакційні інструкції щодо вживання тих або інших номінацій (які є одним із різновидів внутрішньокорпоративної політики), зокрема у світових медіа, які прагнуть дотримуватися відповідних стандартів. Мовні засоби ворожнечі та вияви вербальної агресії (грубі вислови, агресивний тон, дискримінаційні терміни тощо), як правило, не допускають, або обмежують у вживанні. В *Editorial Guidelines BBC* навіть є список слів, можливість використання яких має бути узгоджена з редактором випуску та головним радником з редакційної політики. Принцип свободи слова залишається незмінним, проте заборона на вживання засобів мовної агресії діє відповідно до прийнятих редакцією стандартів [8]. Лінгвісти наголошують: якщо в мові як засобі спілкування панує агресія, то людина сучасного світу згодом втратить будь-які цінності й перестане бути людиною [15: 7].

Історія і сучасність засвідчують, що негативна аксіологія ЗМК у своїй природі відповідає онтологічним засадам загальнолюдської шкали цінностей. Це невід’ємний складник стильової норми аналітичних і художньо-публіцистичних жанрів, що уможливило одну з їхніх основних функцій — впливу на масову свідомість та протидію інформаційним війнам. Мовна агресія як форма найвищого вияву негативної оцінності поділяє світ на «свій» і «чужий», визначає вибір об’єктів аксіології відповідного історичного періоду. Її деструктивність виявляється в руйнуванні 1) жанрової природи ЗМК, зокрема в поширенні сленгізмів, жаргонізмів; 2) естетичного критерію літературної норми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богдан, С.К. (2004). Мовна поведінка українських тележурналістів: агресія чи толерантність. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*, 34, 31—38.
2. Гуз, О.П. (2010). Особливості вираження вербальної агресії у масмедійному дискурсі. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*, 13, 154—159.
3. Глуховцева, К. (2015). Вас переїхати чи ви мене пропустите (мовна і соціокультурна агресія в міському просторі Луганщини). *Культура слова*, 83, 85—89.
4. Завальнюк, І.Я. (2009). *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI ст.: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти*. Вінниця.
5. Качмар, О.В. (2014). Агресія як соціальний феномен. *Нова парадигма*, 125, 197—205.
6. Лазуткіна, Е.М. (2008). *Публицистический стиль: новые черты*. Москва.
7. Масенко, Л.Т. (2017). *Мова радянського тоталітаризму*. Київ.
8. Парахонський, Б., Яворська, Г. (2019). *Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл*. Київ.
9. Рацбургская, Л.В. (2015). Изучение языковой специфики медийных текстов при подготовке филологов и журналистов. *Российский гуманитарный журнал*, 4(2), 160—164.
10. Руссо, Жан-Жак. (2001). *Про суспільну угоду, або принципи політичного права*. Укр. пер. з фр. та ком. О. Хома. Київ.

11. Смазнова, І.С. (2019). *Агресія і толерантність: філософсько-правовий дискурс*. Одеса.
12. Степаненко, М. (2018). *Публіцистично-політичні перифрази в українській мові*. Полтава.
13. Фуко, М. (1996). *Археологія знання*. Київ.
14. Худолій, А.О. (2004). *Динаміка функціональних змін у мові американської публіцистики кінця ХХ — початку ХХІ ст.* (автореф. дис. канд. філол. наук.). Київ.
15. Svetanovich, I., Radovich, V. (2017). Language and style in the time of global mass media. *Home*, 4(12), 3–7.

REFERENCES

1. Bohdan, S.K. (2004). Movna povedinka ukraїns'kykh telezhurnalistiv: Ahresiiia chy tolerantnist'. *Naukovi Zapysky NaUKMA. Filolohichni Nauky*, 34, 31–38 (in Ukrainian).
2. Huz, O.P. (2010). Osoblyvosti vyrazhennia verbal'noi ahresii u masmediinomu dyskursi. *Naukovi Zapysky Natsional'noho Universytetu "Ostroz'ka Akademiia."* Seriiia "Filolohichna," 13, 154–159 (in Ukrainian).
3. Hlukhovtseva, K. (2015). Vas pereikhaty chy vy mene propustyte (Movna i sotsiokul'turna ahresiiia v mis'komu prostori Luhanshchyny). *Kul'tura Slova*, 83, 85–89 (in Ukrainian).
4. Zaval'niuk, I.Ia. (2009). *Syntaktychni odyntsi v movi ukraїns'koї presy pochatku ХХІ st.: Funktsional'nyi i prahmalinhvistychnyi aspekty*. Vinnytsia (in Ukrainian).
5. Kachmar, O.V. (2014). Ahresiiia iak sotsial'nyi fenomen. *Nova Paradyhma*, 125, 19–205 (in Ukrainian).
6. Lazutkina, E.M. (2008). *Publitsisticheskii stil': Novye cherty*. Moscow: OOO Izdatel'stvo "ELPIS" (in Russian).
7. Masenko, L.T. (2017). *Mova radians'koho totalitaryzmu*. Kyiv: Klio (in Ukrainian).
8. Parakhons'kyi, B., Iavors'ka, H. (2019). *Ontolohiia viiny i myru: Bezpeka, stratehiia, smysl*. Kyiv: NISS (in Ukrainian).
9. Ratsiburskaia, L.V. (2015). Izuchenie iazykovoї spetsyfiki mediinykh tekstov pri podgotovke filologov i zhurnalistov. *Rossiiskii Gumanitarnyi Zhurnal*, 4(2), 160–164 (in Russian).
10. Russo, Zhan-Zhak. (2001). *Pro suspil'nu uhodu, abo pryntsyipy politychnoho prava* (O. Khoma, Trans.). Kyiv: Port-Royal (in Ukrainian).
11. Smaznova, I.S. (2019). *Ahresiiia i tolerantnist': Filosofs'ko-Pravovyi dyskurs*. Odessa: Feniks (in Ukrainian).
12. Stepanenko, M. (2018). *Publitsystychno-Politychni peryfrazy v ukraїns'kii movi*. Poltava: Dyvo-svit (in Ukrainian).
13. Fuko, M. (1996). *Arkheologiia znaniia* (S. Mitin, D. Stasov, Trans.). Kyiv: Nika-Tsentr (in Russian).
14. Khudolii, A.O. (2004). *Dynamika funktsional'nykh zmin u movi amerykans'koї publitsystyky kintsia ХХ — pochatku ХХІ st.* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Kyiv National Linguistic University]. Kyiv (in Ukrainian).
15. Svetanovich, I., Radovich, V. (2017). Language and style in the time of global mass media. *Home*, 4(12), 3–7 (in English).

Статтю отримано: 22.06.2021

Tetiana Kots', Doctor of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Stylistics, Language Culture, and Sociolinguistics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tetyana_kots@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0003-4622-9559>

LANGUAGE AGGRESSION IN THE INFORMATION SPACE: BETWEEN STYLE NORM AND DESTRUCTION

This article investigates theoretical issues as well as functional and stylistic manifestations of language aggression in the information space. A genus-species connection is established between the terms 'evaluation' and 'language aggression'. The term 'evaluation' refers to the critical analysis of socio-political, economic, and cultural processes and indicates the dynamics of

stylistic norms and language aggression which affects genre and style of mass media, aesthetic criterion of standard language norms, and a universal and national values scale.

The author analyzes a philosophical and evaluative paradigm of the means of negative axiology to denote the concepts of 'state,' 'power', and 'war' relevant to the conditions of today's Ukraine. The article concentrates, in particular, on the dynamics of the language aggression expression in the 20th — early 21st century, namely on expanding the role of genre in using the language aggression in which a status of communication participants is shifted to a journalist and its reader. In this sense, the modality of the mass media's duty is addressed to the processes and phenomena within the state, in particular to the authorities and external challenges of the Russian-Ukrainian war. A special emphasis is placed on the implementation in the mass media of the current functional and stylistic potential of language to express the socio-political and philosophical confrontation of hostile parties in the context of the division of values into their own and others. The paper examines vocabulary, phraseology, metaphors, epithets, means of expressive syntax, the phenomenon of desymantization of terminology, and formation of new synonymous series, which are indicative in modern texts and express linguosophy of universal and national social consciousness.

Keywords: *language aggression, evaluation, negative evaluative language means, semantics, semantic and stylistic function, synonyms.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.108>

УДК 811.161.2'272

Т.О. ФУДЕРЕР, доктор філологічних наук, професор кафедри української мови і літератури, факультет гуманітарних і суспільствознавчих наук, Загребський університет вул. Івана Лучича, 3, м. Загреб, 10000, Республіка Хорватія
E-mail: tetyana.fuderer.tf@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3288-909X>

СОЦІОЛІНГВІСТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОГО КОНФЛІКТУ В УКРАЇНІ

---

*У статті проаналізовано сучасні підходи в дослідженнях конфліктної мовної взаємодії та на-
прями термінологізації поняття «мовний конфлікт» в українській соціолінгвістиці. Обгрун-
товано, що соціальні практики, пов'язані із застосуванням мов в Україні, доречно аналізу-
вати крізь призму поняття «соціальна напруженість», проявом якої є непоодинокі побутові
конфлікти через мову, а також приклади маніпулювання мовним питанням у медійному дис-
курсі. Мовний конфлікт варто вважати одним із параметрів мовних ситуацій. За деструк-
тивної мовної політики мовний конфлікт може набувати ознак соціального конфлікту. Озна-
ками мовного конфлікту в Україні є деформації мовної ситуації, що зумовлюють невідповід-
ність реального стану української мови її статусу державної.*

Ключові слова: мовний конфлікт, мовна ситуація, мовна політика, державна мова, меншинні мови, мовні права.

Аналіз мовної взаємодії в різних соціально-політичних утвореннях у сучасному світі зумовлює дедалі ширше використання поняття «мовний конфлікт», яке витлумачують як зіткнення або протистояння мовних спільнот через проблеми, пов'язані з мововжитком. Побутує думка, що в білінгвальних суспільствах, а такими в умовах глобалізації стає дедалі більша кількість соціумів, мовний конфлікт є природним процесом, пов'язаним із впливом офіційної або домінуючої у функційному аспекті мови країни на мови меншин. Загострення уваги до мовних питань супроводжуються наполегливі пошуки нових національних ідентичностей. Такий погляд на проблему поєднує в одному контексті поняття «мовний» і «соціальний».

Цитування: Фудерер, Т.О. (2021). Соціолінгвістичні аспекти дослідження мовного конфлікту в Україні. *Українська мова*, 3 (79), 108–120. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.108>

Мета пропонованої статті — проаналізувати підходи до вивчення мовного конфлікту в українській соціолінгвістиці, з'ясувати підстави, через які цей вияв мовної взаємодії витлумачують крізь призму соціальних конфліктів, виявити суперечливі факти в підходах соціологів і соціолінгвістів, проаналізувати тенденції в термінологізації поняття «мовний конфлікт», запропонувати дефініцію, яка враховує соціолінгвістичні та соціальні аспекти явищ, що їх розглядають крізь призму мовних конфліктів. Таке дослідницьке завдання передбачає аналіз соціолінгвістичних та соціологічних праць з проблеми мовних конфліктів, інтерпретацію даних соціолінгвістичних та соціологічних опитувань, результати яких становлять емпіричну базу цих праць, спостереження за фактами мовної взаємодії в Україні. Розгляд проблеми конфліктної взаємодії крізь призму соціології та соціолінгвістики зумовлює міждисциплінарний характер статті й визначає її наукову новизну та практичне значення.

Як відомо, будь-які прояви зв'язку «мова — суспільство» належать до предметного поля соціолінгвістики. Тож логічним видається віднесення поняття «мовний конфлікт» до поняттєвого апарату соціолінгвістики: що це справді так, свідчать відповідні тематичні матеріали в термінологічних довідкових виданнях та підручниках із соціолінгвістики. У словниках соціолінгвістичних термінів, тематичних виданнях на зразок «Мова і суспільство» поняттю «мовний конфлікт» присвячено окремі статті. Проте, робити висновок про усталення терміна «мовний конфлікт» у соціолінгвістиці завчасно. Ідеться радше про залучення поняття із суміжних галузей соціально-гуманітарного знання до інтерпретаційних моделей, які пояснюють факти соціальної напруги, пов'язані з використанням мов. У межах окресленого підходу наприкінці ХХ ст. виникла й формується нова галузь соціолінгвістичних досліджень — лінгвістична конфліктологія, яка досліджує різнотипні мовні конфлікти, причини їх виникнення, шляхи подолання та нейтралізації. Варто наголосити, що до наукового дослідження феномену соціального регулювання мовної дійсності, проявом якого є, безперечно, факти, які надаються для аналізу в межах поняття «мовний конфлікт», мовознавці вдавалися принагідно, вважаючи його за такий, що виходить за межі наукової лінгвістики. Г.М. Яворська, зокрема, констатує, що «мовні конфлікти, як правило, не виокремлюються як спеціальна проблема для соціолінгвістичного дослідження» [16: 25]. Водночас різні прояви мовного конфлікту в Україні заторкнуто в працях Б.М. Ажнюка, П.Ю. Гриценка, Л.Т. Масенко, Г.П. Мацюк, С.О. Соколової, О.О. Тараненка, О.Б. Ткаченка, Ю.В. Шевельова, Л.І. Шевченко, Г.М. Яворської та інших дослідників.

У соціальній філософії поняття «конфлікт» визначають як один з основних елементів соціальної реальності, що є безпосереднім джерелом і механізмом її змін [3: 32]. Філософське осмислення соціального конфлікту ґрунтується на загальномовному значенні слова «конфлікт», яке в Словнику української мови витлумачено так: «**КОНФЛІКТ**, у, чол. Зіткнення протилежних інтересів, думок, поглядів; серйозні розбіжності; гостра

суперечка. *По селах де-де почали прориватися різні місцеві конфлікти* (Іван Франко, VIII, 1952, 70); *В душі я нишком радію, що конфлікт розв'язався для мене щасливо* (Михайло Коцюбинський, II, 1955, 235)» [9: 274].

Широке тлумачення поняття «конфлікт» у соціальній філософії та конфліктології охоплює різні за силою вияву соціальні явища — від державних переворотів до культурної травми. Тому через таке розуміння соціальних конфліктів в історії філософської думки склалися різні підходи до їх пояснення.

Основні положення теорії конфлікту, що актуальні й сьогодні, викладено у працях Р. Дарендорфа, Л. Козера, Дж. Тьорнера, Дж. Рекса, П. Коена, Р. Коллінза та інших соціологів. Загальна теорія конфлікту визначає соціальний конфлікт як один з різновидів соціальних відносин: стан протистояння, боротьби між окремими індивідами чи групами людей, що охоплює всі сфери суспільних відносин та діяльності людей.

В історичній ретроспективі виокремлюють два засадничі підходи, відповідно до яких «соціальний конфлікт» витлумачують або як негативний вияв соціальної практики, який потрібно усувати (ідеалістичний, чи ідеологічно зумовлений, напрям), або як постійний і неусувний компонент соціального життя, основу для соціальної співпраці та пружину суспільного розвитку (реалістичний, чи конструктивний, напрям). Теоретичне розпрацювання в межах обох підходів супроводжувалося формуванням окремих соціологічних шкіл, яке завершилося утвердженням у західній соціологічній думці реалістичного напрямку, що зумовило пошук дослідницького інтересу до питань про форми соціального конфлікту, фази його розвитку та засоби, до яких удаються його учасники задля досягнення власних інтересів.

Дотичним до поняття «конфлікт» у сучасній соціології є поняття «соціальна напруженість», яке так само вживають у гранично широкому, радше публіцистичному, ніж науковому значенні, розмиваючи його семантичні межі. Це призводить до сплутування близьких, але не тотожних з погляду сучасної соціології термінів «конфлікт», «аномія», «депривація», «передконфліктна ситуація». Розмежовуючи перелічені терміни, соціологи пропонують уживати поняття «соціальна напруженість» для окреслення такого соціального явища, що «відображає стан соціальних відносин, а не просто фіксує певне протистояння тих чи тих акторів у період кризового розвитку суспільства», тож соціальною напруженістю називають «якісний стан відносин між соціальними акторами, що [...] зумовлений повною або частковою несумісністю їхніх намірів, уявлень, очікувань, цінностей, інтересів і потенційно здатний спричинити конфлікт на поведінковому рівні» [4: 115—116]. Для соціологічних теорій конфлікту соціальна напруженість слугує концептуальною підставою для пояснення суперечностей, що продукують розвиток соціальних систем [11: 147—148]. Відповідно до цього підходу соціальна напруженість є передумовою переходу соціальних конфліктів у фазу відкритих протистоянь [11: 5]. Що ж до критеріїв розмежування соціальних конфліктів та соціальної напруженості,

то такими вважають активність соціальних акторів, їхню готовність до зладжених протестних дій.

Якщо ці критерії застосувати до аналізу мовної ситуації в Україні, то стає очевидним, що суперечності в поглядах на застосування мов у нашій державі та реалізацію мовних прав представників різних соціальних груп немає підстав розглядати в координатах соціального конфлікту. Наприклад, за результатами соціологічного опитування «Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи і невдачі», проведеного Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з Центром політичної соціології протягом 16—27 лютого 2021 р., тільки 5% громадян переконані, що використання різних мов в Україні є однією з найгостріших проблем держави; 28% поділяють думку, що мовне питання досить серйозне, але є й більш актуальні проблеми; 27% українців не вважають мовні питання гострими за окремими винятками, а для 32% ця проблема взагалі є надуманою [8]. Ці дані засвідчують, що в масовій свідомості мовне питання хоч і є дразливим, таким, з яким пов'язана певна соціальна напруга, проте воно не стає приводом для активних протестних дій. Тому видається доцільним аналізувати його крізь призму явищ, що підпадають під поняття «соціальна напруженість».

Складність соціологічного аналізу феномену соціальної напруженості зумовлена низкою особливостей сприйняття та оцінювання цього стану в масовій свідомості. Зокрема, не сприяє об'єктивації рівня соціальної напруженості в суспільстві той факт, що, як зауважують соціологи, оцінка респондентами рівня напруженості в суспільстві не корелює із жодним з об'єктивних показників. «Ще складніше зафіксувати процес перетворення суб'єктивної напруженості в реальні дії. Емпірично не складно переконатися в тому, — наголошують автори праці «Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціальнопсихологічний аналіз», — що на суб'єктивному рівні соціальна напруженість може тривалий час залишатися в латентному стані. З високим ступенем вірогідності можна припустити: що довше вона накопичується, то більшою є ймовірність того, що це призведе до інституціалізації напруженості в колективну дію, зокрема, у соціальний рух чи іншу громадську активність. Інтрига виникає тоді, коли соціологи намагаються знайти чіткі індикатори, які б сигналізували про загрозу соціального вибуху напередодні самого вибуху. На жаль, і дотепер таких індикаторів бракує. Зокрема, виявилось, що реальна участь респондентів в акціях протесту не корелює ані з загальною оцінкою ними напруженості в суспільстві, ані з індексом соціального самопочуття, ані з фактичними показниками доходів, ані з рівнем довіри до інститутів» [11: 79]. Тож соціальну напруженість витлумачують як передумову соціального конфлікту, а механізм переходу від одного стану до іншого потрактовують як соціально-психологічний. «Спочатку формується незадоволеність ситуацією, що склалася в тій чи тій життєво важливій сфері суспільного життя. Як наслідок посилюються негативні очікування, різного роду страхи, що спричиняється до поширення всіляких чуток і фейкової інформації, наростання

песимізму, невпевненості в майбутньому, розчарування в авторитетах, втраті довіри до органів державного і місцевого управління, ЗМІ. Відбувається згушення атмосфери масового занепокоєння та емоційного збудження, що знаходить вихід у стихійних масових діях, масових міграціях в інші регіони й за межі країни, різних формах масової непокори та протесту» [11: 146]. Важливо додати, що рівень напруженості не залежить винятково від задоволеності / незадоволеності індивідуальних чи групових потреб. У зв'язку з цим соціологи наголошують на стохастичному характері явища соціальної напруженості: причиново-наслідковий зв'язок спрацьовує в ньому як тенденція, але не як жорстка детермінація.

Різні погляди на сутність кризових соціальних явищ позначилися і на тлумаченні поняття «мовний конфлікт». Наводячи приклади мовної взаємодії, які здебільшого аналізують крізь призму поняття «мовний конфлікт», дослідники згадують про суспільні суперечки, пов'язані з вибором основного діалекту на етапі формування літературного стандарту, зміною правопису, запровадженням нової графіки тощо. Такі конфлікти визначають як внутрішньоетнічні.

Як мовний конфлікт характеризують і протистояння різномовних спільнот через розподіл сфер функціонування їхніх мов. Для подібних ситуацій конфлікти визначають як міжетнічні.

Отже, на думку представників соціолінгвістичного напрямку в мовознавстві, і внутрішньоетнічні, і міжетнічні мовні конфлікти — це завжди зіткнення або протистояння спільнот мовців, тобто вони є виявом соціальної взаємодії. Такий підхід, безперечно, має тривалу традицію, що засвідчують праці Л.В. Щерби. Зокрема, у статті «Про потрійний аспект мовних явищ та про експеримент у мовознавстві» лінгвіст висловив припущення, що ланкою, яка єднає мовні явища з екстралінгвальними, варто вважати мовленнєву діяльність, оскільки будь-які мовні зміни насамперед відбиваються в мовленні індивідуальному та мовленні соціальної групи. «І найменші зміни в змісті, тобто в умовах існування певної соціальної групи, як-от: інші форми праці, переселення та відповідно інше оточення тощо, — наголошував дослідник, — негайно втілюються в змінах мовленнєвої діяльності групи і, що важливо, однаково, оскільки нові умови стосуються всіх членів групи» [15: 28].

Розглядаючи мовний конфлікт як соціальну взаємодію, дослідники зараховують його до сфери мовної політики держави, одним із найважливіших завдань якої є контроль за конфліктогенним потенціалом стосунків між мовними спільнотами [1: 10—11]. Г.М. Яворська виокремлює кілька підходів до витлумачення мовного конфлікту, а саме: 1) мовний конфлікт як конфлікт політичний під мовними гаслами; 2) мовний конфлікт як конфлікт розуміння, тобто порушення комунікації; 3) мовний конфлікт як конфлікт інтересів і цінностей мовних спільнот, що перебувають у ситуації контакту; 4) мовний конфлікт як конфлікт ідентичностей. «Більшість дослідників схильні розглядати мовні конфлікти крізь призму етнічних, релігійних, територіальних суперечок», — зауважує Г.М. Яворська,

наголошуючи, що «мову рідко розглядають як безпосередню причину політичних зіткнень» [16: 25]. Такі уявлення про мовний конфлікт дають підстави вважати дотичними до нього ситуації багатомовності, функціонування мов меншин, інтерпретації соціолінгвістичних результатів міграційних процесів, умов передавання мови від покоління до покоління, співвідношення етнічних і мовних кордонів, втрати мови й переходу на іншу. Розв'язання цих проблем відбувається в річищі соціальних процесів, оскільки його пов'язують із забезпеченням прав і свобод людини. Саме так аналізує конфліктогенні чинники мовної ситуації в Україні Л.І. Шевченко [14: 60—61]. Ті дослідники, які розглядають мовний конфлікт в контексті соціальних процесів, виокремлюють серед мовних спільнот домінантну в мовному плані групу та групи соціальних меншин, між якими й виникає соціальна напруга.

Досліджуючи міжетнічний мовний конфлікт у контексті поведінки представників домінантної мовної групи та мовних груп меншин, соціолінгвісти моделюють можливу реакцію на нього представників кожної з груп. Представники меншинної групи чи груп можуть або відмовлятися користуватися мовою домінантної групи, виявляючи пасивний спротив, або активно протестувати, відмовляючись вивчати мову домінантної групи, або випрацьовувати збалансовану стратегію білінгвальної поведінки. Що ж до реакції представників домінантної групи, то вона виявляється або у відмові визнавати наявність мовного конфлікту, або в применшенні його значення, або в пошукові шляхів його розв'язання.

Утім, далі уможлиженого опису семантичного поля, окресленого поняттям «мовний конфлікт», представники окресленого підходу не просунулися. Ба більше: ніяк теоретично не опрацьовано уявлення про те, що будь-яка мовна взаємодія у ситуації дво- та багатомовності є конфліктною априорі щодо розподілу сфер функціонування мов, оскільки в реальному житті паритетне вживання мов у всіх сферах одночасно і в мовній практиці всіх мовців є утопією. Насправді комунікативна потужність мов та їхня функційна повнота є змінною характеристикою, залежною в кінцевому результаті від функційного розподілу мов у щоденних мовних практиках носіїв мови. У слушності цього припущення переконують емпіричні дані. Зокрема, С.О. Соколова, аналізуючи за результатами опитування мовну поведінку киян, дійшла висновку, що менше половини тих, хто оцінив свою мовну компетенцію як *вільне володіння* і українською, і російською мовами (72,34%), почуваються в обох мовах однаково комфортно, а решта респондентів віддають перевагу одній із мов (27,21% — українській, 27,94% — російській), тобто білінгвізм у них не є гармонійним [10: 45].

О.Б. Каченко, не вживаючи термін «мовний конфлікт», аналізує в діахронному аспекті прояви і причини конфліктної взаємодії української та російської мов в Україні та її наслідки, що позначилися на стані української мови. Свою концепцію соціолінгвістичного аналізу мовної ситуації в Україні дослідник обґрунтовує поняттям неповноти нації, яку витлумачує

як нестачу провідних верств, що тягне за собою неповноту культури та мови. Нація, приречена на неповноту, стає мимоволі збідненою, неповною щодо твореної нею культури, «недорікуватою» у своїй мові. Дослідник зазначає, що такий напрям аналізу мовної ситуації обстоював свого часу і Ю.В. Шевельов.

Міркування О.Б. Ткаченка спонукають до пошуку проявів конфліктної мовної взаємодії у стані мов, що уможлиблює розгляд мовного конфлікту крізь призму мовних явищ незалежно від сприйняття цих явищ мовцями. За такого підходу у фокус досліджень мовного конфлікту в Україні потрапляють явища соціальної стратифікації української мови (зокрема, нерівномірність поширення української мови серед соціальних груп), побутування мішаних форм розмовної мови (суржику), низька вітальність сленгових та жаргонних кодів тощо.

Про незавершеність процесу термінологізації поняття «мовний конфлікт» у соціолінгвістиці свідчить фрагмент дефініції, запропонованої Г.П. Мацюк, а саме: «Мовний конфлікт — це [...] особливо складні стосунки мов, які, виконуючи різні функції, контактують у суспільстві» [6: 206]. Дослідниця наголошує на мовній взаємодії, так би мовити, в чистому вияві, актуалізуючи надважливе завдання сучасної соціолінгвістики: з'ясувати й дослідити об'єктивні параметри, за якими взаємодію певних мов у конкретній мовній ситуації можна оцінити як мовний конфлікт — незалежно від того, чи усвідомлюють факт конфлікту пересічні мовці. Актуальність проблеми об'єктивації параметрів мовних конфліктів підтверджують приклади з української мовної ситуації. Узятий відокремлено наведений нижче факт свідчить про конфлікт *через мову* в буденній міській комунікації, проте не надається для об'єктивного витлумачення, бо, не знаючи особливостей української мовної ситуації, неможливо навіть розподілити учасників як представників домінантної чи меншинної спільнот (а саме між цими спільнотами, у теорії, тільки й може виникати соціальна напруга щодо мов), пор.: *До порожньої торговельної зали «Аптеки низьких цін» у старому районі Києва зайшли дві відвідувачки — очевидно, матір і дочка. Жодного працівника у залі немає. Відвідувачки мовчки чекають хвилину-другу. Нарешті із внутрішніх приміщень виходить аптекарка, жінка 50—60 років із флакончиками ліків у руках і якимсь папірцем. Працівниця аптеки підходить до однієї з кас, починає щось шукати в системі, не звертаючи уваги на відвідувачок, які теж не кваплять її, чекаючи, коли вона до них звернеться. Нарешті провізор звертається до відвідувачок. За цей час у залі аптеки вишиковується невелика черга, безпосередньо за жінками стоїть подружня пара середнього віку. «Будь ласка, ренорм подивіться», — звертається українською мовою старша жінка до аптекарки. «Что? Ренорм?» — перепитує аптекарка російською. «Так, ренорм, рослинний концентрат “Екоме-ду”», — уточнює відвідувачка українською. Після того як аптекарка перевірила наявність препарату, жінка замовляє два флакони, і провізорка йде у службове приміщення шукати. Людей в аптеці більшає, до кас виходить ще одна аптекарка й починає обслуговувати інших покупців, однак сімейна пара,*

яка увійшла до аптеки за жінками, ще чекає. Обслуговуючи жінок, аптекарка ставить іще кілька уточнювальних запитань російською: «Дисконтная картка есть?», «Расчет наличными или банковской картой?». На кожне з цих запитань жінка відповідає українською. Насамкінець, завершивши розрахунок і забираючи ліки, вона запитує: «А чому ви мене обслуговували російською мовою?». Аптекарка на мить замислюється, обмірковуючи відповідь. У цей час жінка з подружньої пари голосно коментує ситуацію чоловікові: «Ты видел, какая цаца...». Аптекарка реагує миттєво: «Я начала вас обслуживать по-украински. Вы просто не услышали». Жінка, забираючи придбані ліки, зауважує: «Ні, ви жодного слова не промовили українською, хоч мали би це зробити відповідно до норми закону, яка діє уже майже місяць¹, тим більше, що я з вами говорила українською. Утім, ви не виявили належної пошани до нас як до покупців і в іншому — не надто квапилися нас обслуговувати, змусивши чекати і зібравши чергу». Ці слова жінка кидає, уже відходячи від віконця каси. У цей момент супутниця жінки, дівчина років двадцяти, звертається до жінки з черги, яка оцінила претензію через обслуговування російською ремаркою «цаца»: «У вас проблеми?». Чоловік, який разом з жінкою стояв у черзі, відповів замість своєї супутниці з неприхованою агресією: «У нас проблем нет. А вот у вас они сейчас начнутся, националистки гр***ные» (Зі спостережень; Київ, лютий 2021 р.).

Описана ситуація свідчить про порушення мовного законодавства України. Проте рівень теоретичного розпрацювання параметрів конфліктогенності мовних ситуацій у сучасній соціолінгвістиці не дає об'єктивних підстав класифікувати її як прояв мовного конфлікту в парадигмі соціальних конфліктів, оскільки вона має локальний характер. Для стороннього спостерігача, у якого на підставі побаченого / почутого може скластися враження, що домінантною в описаній ситуації є російськомовна спільнота, а меншиною, чиї права упосліджені, українськомовна, адже факт агресії спрямований саме проти українськомовних. Для характеристики «особливо складних стосунків мов» в Україні має значення ще й таке питання: чи потрапила б ця ситуація у реєстр конфліктних, якби норму закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» не набула чинності? Чи кваліфікували б подібну суперечку на мовному ґрунті як конфлікт для тих періодів, коли згаданий закон іще не було ухвалено? Ці запитання за поверхового аналізу скеровують думку в напрямку, що сам закон і став причиною конфлікту: мовляв, закон спричинив загострення мовної ситуації. Власне, подібна політична реакція і не забарилася: її озвучили одразу після набуття чинності згаданої норми представники проросійських політичних сил, пор.: «Ці норми закону повинні бути скасовані. Вони, на жаль, тільки дискредитують українську мову і ставлення

¹ Норма закону «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (25.04.2019), яка зобов'язує використовувати українську у сфері обслуговування споживачів (ст. 30), набула чинності 16 січня 2021 р., що супроводжувалося значним суспільним резонансом.

людей до української мови. Вони, на жаль, створюють конфлікт всередині країни. На жаль, цей закон, який був прийнятий в рамках передвиборної кампанії одного з кандидатів в президенти, став проблемою для розвитку Української держави», — вважає депутат Юрій Павленко («ОПЗЖ») [12]. Однак парадокс у тому, що подібні ситуації в Україні виникали віддавна, щоправда, стосовно прав українськомовних осіб їх трактували як міжособистісні непорозуміння, зумовлені браком освіти і невмінням толерувати, — і подібні переконання стали стереотипними, про що свідчать численні приклади, якими діляться мовці в мережевому спілкуванні пор.: *Питаю в касирки в магазині, чи знає та українську мову, і після ствердної відповіді прошу її обслужити мене українською. Та вперто ігнорує моє законне право. Якби вона спілкувалася з друзями — хай би говорила, якою хоче. Але в даний момент обслуговує мене, українку, в Україні за мої гроші і відмовляє мені в отриманні обслуговування українською мовою. Наполегливо залишаюся ввічливою. Прошу чотири рази. Чемно прошу останній раз — касирка затято ігнорує. Змітаю у відповідь здачу з прилавка їй під ноги. До яких пір мене утискатимуть за українську мову?* [7].

Слушні міркування щодо цього висловила О.М. Данилевська, яка зауважує, що за винесеними на опитування в соціологічних моніторингах запитаннями про двомовність можна простежити тенденції в мовній політиці в період української незалежності, особливо якщо зважити на зміст коментарів оприлюднених результатів провідними ЗМІ. Дослідниця висловлює думку, що реальна мовна політика в незалежній Україні за своїм спрямуванням була продовженням декларативної офіційної політики УРСР, утіленої в тезі про «гармонійну російсько-українську двомовність». Тож тезу про «гармонійну російсько-українську двомовність», яка з партійних програм і масмедійного дискурсу потрапила навіть до низки законопроектів, варто сприймати як ідеологему, запозичену з радянської риторики тими політичними силами, які й досі експлуатують настрої ностальгії за СРСР у певній частині населення [2: 110—117].

Саме живучістю стереотипів, породжених радянською пропагандою, пояснює позитивне («безконфліктне») ставлення до українсько-російської двомовності, характерне для істотної кількості мешканців України (за даними масового опитування, 55% респондентів, відповідаючи на запитання про рівень конфліктності стосунків різномовних громад, обрали варіант «Мирно співіснують», 25% — «Частково конкурують» і лише 8,2% — «Протистоять одна одній») Л.Т. Масенко. Ці стереотипи, на її думку, підживлюють процеси «інерційного розвитку білінгвізму, успадкованого з радянського періоду» [5: 29], що, безперечно, поглиблює мовний конфлікт у державі. З огляду на зазначене дослідниця вважає промовистим факт поширення на провідних телеканалах країни і білбордах від 2014 р. двомовного логотипу «Єдина країна. Единая страна»: це гасло — своєрідна політична декларація влади «на збереження двомовного стану країни зі сподіванням, що така політика сприятиме безконфліктному співіснуванню двох мов і консолідації населення» [5: 29]. Однак утопічність декларації

стала очевидною на тлі загострення мовного питання у зв'язку з набуттям чинності Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної»: тільки-но норми закону зміцнили позиції державної мови у сферах, де раніше, за інерцією, мала перевагу російська (наприклад, сфера обслуговування споживачів), як інформаційний простір збурили повідомлення про утиски російськомовних.

Тож проєкція сподівання на «безконфліктне співіснування двох мов і консолідації населення» на українську мовну ситуацію є типовим прикладом соціальної утопії, бо ці сподівання не мають об'єктивних підстав, оскільки не враховують колоніального походження українсько-російського білінгвізму. За такого характеру, переконаний О.Б. Ткаченко, білінгвізм є похідним від бісоціальності та бікультурності, які виникають унаслідок «експансії іноземної держави на країну, піддану мовно-національній і відтак культурній асиміляції», що «призводить до розколу цієї країни на два мовно й культурно взаємовідчужені соціуми» [13: 413]. Закономірно, що відносини між цими двома соціумами є конкурентними.

Такі спостереження спонукають до зміщення акцентів у тлумаченні поняття «мовний конфлікт» із соціальних та психологічних параметрів до соціолінгвістичних та власне мовних. З огляду на зазначене важливими завданнями сучасної соціолінгвістики є такі:

- 1) теоретично обґрунтувати параметральні ознаки конфліктної мовної взаємодії;
- 2) проаналізувати мовну ситуацію в Україні крізь призму мовного конфлікту за кількісними параметрами, що дало б змогу об'єктивізувати її;
- 3) дослідити, як мовний конфлікт впливає на розподіл функційних сфер мови в соціумі загалом і в мовних практиках конкретних мовців;
- 4) визначити ознаки конфліктного функційного співвідношення мов;
- 5) з'ясувати, як виявляється конфліктна мовна взаємодія в щоденних мовних практиках.

Отже, поняття «мовний конфлікт» у сучасній українській соціолінгвістиці витлумачують у двох аспектах — соціальному, який переважає, та власне мовному, прояви чого варто шукати в конфігурації мовної ситуації в Україні та стані української мови.

Соціальні аспекти мовного конфлікту спрямовують до досліджень соціальних практик у двомовних та багатомовних соціумах у зв'язку з нерівномірністю розподілу сфер використання мов, уживаних у цих суспільствах. При цьому сфери функціонування мов не є абстрактними категоріями, оскільки безпосередньо реалізуються в мовній поведінці людей, тож проєктуються на їхні мовні права, звички, мовну свідомість та мовну поведінку. Мовні ситуації, для яких характерний мовний конфлікт, є складником міжетнічних відносин, і тому їх розглядають здебільшого в контексті забезпечення прав національних меншин. В Україні, де мова етнічної меншини набула такого самого поширення, що й державна мова, а державна є на певних територіях мовою меншості населення, мовний конфлікт має своєрідний вимір соціальної взаємодії, оскільки йдеться

передусім про забезпечення права осіб повноцінно користуватися державною мовою. Соціальний аспект дослідження мовного конфлікту є пріоритетним і у зв'язку з так званим мовним питанням, коли проблема мововжитку набуває політичного забарвлення в ідеологічних системах представників різних політичних сил, які змагаються за владу.

Водночас виявом мовного конфлікту в Україні є явища, що перебувають за межею усвідомлення соціальних акторів. Ідеться передусім про неоднорідність мовної ситуації за кількома параметрами, а саме: 1) у регіональному вимірі; 2) за типом поселення; 3) за комунікативними сферами; 4) за страфікаційною ознакою; 5) за генераційною (поколінневою) ознакою. Крім того, мовний конфлікт позначився і на стані української мови.

Аналіз підходів у дослідженнях мовних конфліктів у соціолінгвістиці, зіставлення теоретичних засад з емпіричними даними, зокрема результатами соціологічних та соціолінгвістичних опитувань про мовну ситуацію, дає підстави розмежовувати поняття «мовний конфлікт» та «конфлікт через мову», численні приклади яких свідчать про соціальну напруженість щодо мовної взаємодії в Україні. Конфлікти через мову, безперечно, є виявом мовного конфлікту, однак його як прикмету особливого типу мовної взаємодії не можна зводити лише до побутових суперечок через мову, так само як відсутність останніх не є підставою не розглядати певні мовні ситуації крізь призму мовного конфлікту. Мовний конфлікт варто вважати одним із параметрів мовних ситуацій, визначальною рисою яких є перерозподіл функційних сфер мов на певній території, у певному соціально-політичному утворенні або в певній сфері мововжитку, зміна демографічної потужності мов, що супроводжується змінами в законодавчому забезпеченні функціонування мов або в умисному зволіканні з ухваленням відповідних законів. Мовний конфлікт за неадекватної мовної політики може набувати ознак соціального конфлікту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ажнюк, Б.М. (2021). *Мовна політика: Україна і світ*. Київ.
2. Данилевська, О.М. (2019). *Українська мова в українській школі на початку XXI століття: соціолінгвістичні нариси*. Київ.
3. Денисенко, І.Д. (2013). Сучасна теорія конфлікту: проблеми експлікації, демаркації, класифікації. *Український соціум*, 3 (46), 32—43.
4. Мартинюк, І. (2017). Уявлення населення України про чинники соціальної напруженості. *Українське суспільство 1992—2016. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг*. С. 115—121. Київ.
5. Масенко, Л. (2018). Мовний конфлікт в Україні: шляхи розв'язання. *Українська мова*, 2, 20—35.
6. Мащук, Г. (2009). *Прикладна соціолінгвістика. Питання мовної політики: Навч. посіб.* Львів.
7. *Особисті історії*. Портал мовної політики. URL: <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/> (дата звернення: 01.05.2021).
8. *Підсумки двох років дії закону про мову: успіхи і невдачі*. Фонд демократичних ініціатив імені Ілька Кучеріва. URL: <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-promovu-uspikhi-ta-nevdachi> (дата звернення: 01.05.2021).
9. *Словник української мови: в 11 томах*. Том 4. (1973). С. 274. URL: <http://sum.in.ua/p/4/274/1> (дата звернення: 01.05.2021).

10. Соколова, С.О. (2013). Основні типи мовної поведінки киян (за даними анкетування). *Українська мова*, 2, 38—55.
11. *Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз*. (2019). Київ.
12. Тільки мова, тільки хардкор: як Мережа реагує на перехід сфери послуг на українську мову. Фокус. URL: <https://focus.ua/uk/politics/471919-tolko-mova-tolko-hardkor-kak-set-reagiruet-na-perehod-sfery-uslug-na-ukrainskij-yazyk> (дата звернення: 01.05.2021).
13. Ткаченко, О.Б. (2014). *Українська мова: сьогодення й історична перспектива*. Київ.
14. Шевченко, Л. (2014). Конституційна норма в суспільній дискусії щодо мовних прав в Україні. *Мовні права в сучасному світі. Збірник наукових праць*, 58—63. Ужгород.
15. Щерба, Л.В. (1974). О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании. *Языковая система и речевая деятельность*, 24—39. Ленинград.
16. Яворська, Г.М. (2017). Мовні наративи та їхня роль у русинському питанні. *Стратегічні пріоритети*, 1(42), 24—30.

REFERENCES

1. Azhniuk, B.M. (2021). *Movna polityka: Ukraïna i svit*. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
2. Danylevs'ka, O.M. (2019). *Ukraïns'ka mova v Ukraïns'kii shkoli na pochatku XXI stolittia: Sotsiolinhvistychni narysy*. Kyiv: Vydavnychi dim "Kyievo-Mohylians'ka akademiia" (in Ukrainian).
3. Denysenko, I.D. (2013). Suchasna teoriia konfliktu: Problemy eksplikatsii, demarkatsii, klasyfikatsii. *Ukraïns'kyi Sotsium*, 3(46), 32—43 (in Ukrainian).
4. Martyniuk, I. (2017). Ujavlennia naseleння Ukraïny pro chynnyky sotsial'noï napruzhenosti. In V. Vorona, M. Shul'ha (Eds.). *Ukraïns'ke suspil'stvo 1992—2016. Stan ta dynamika zmin. Sotsiolohichni monitorynh* (pp. 115—121) (in Ukrainian).
5. Masenko, L. (2018). Movnyi konflikt v Ukraïni: Shliakhy rozv'iazannia. *Ukraïns'ka Mova*, 2, 20—35 (in Ukrainian).
6. Masiuk, H. (2009). *Prykladna sotsiolinhvistyka. Pytannia movnoï polityky*. Lviv: Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka (in Ukrainian).
7. Nitsoi, L. (2017). Osobysti istorii. *Portal movnoï polityky*. Retrieved from <https://language-policy.info/2017/01/osobysti-istoriji-4/>.
8. Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Il'ka Kucheriva. (2021). *Pidsumky dvokh rokiv diï zakonu pro movu: Uspikhy i nevdachi*. Retrieved from <https://dif.org.ua/article/pidsumki-dvokh-rokiv-dii-zakonu-pro-movu-uspikhy-ta-nevdachi>.
9. Bilodid, I.K., Buriachok, A.A., Dotsenko, P.P. (1973). *Slovnyk Ukraïns'koï movy* (Vol. 4: I—M, p. 274). Retrieved from <http://sum.in.ua/p/4/274/1>.
10. Sokolova, S.O. (2013). Osnovni typy movnoï povedinky kyan (Za danymy anketuvannia). *Ukraïns'ka Mova*, 2, 38—55 (in Ukrainian).
11. Zlobina, O.H., Shul'ha M.O., Bevzenko, L.D., Boiko, N.L., Kukhta, M.P., Martyniuk, I.O. ... Sobolieva, N.V. (2019). *Sotsial'na napruzhenist' u kryzovomu sotsiumi: Sotsial'no-Psykholohichni analiz*. Kyiv: Instytut sotsiolohii NAN Ukraïny (in Ukrainian).
12. Til'ky mova, til'ky hardkor: Iak Merezha reahuie na perekhid sfery posluh na Ukraïns'ku movu. *Fokus*. <https://focus.ua/uk/politics/471919-tolko-mova-tolko-hardkor-kak-set-reagiruet-na-perehod-sfery-uslug-na-ukrainskij-yazyk>.
13. Tkachenko, O.B. (2014). *Ukraïns'ka mova: S'ohodennia i istorychna perspektyva*. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
14. Shevchenko, L. (2014). Konstytutsiina norma v suspil'nii dyskusii shchodo movnykh prav v Ukraïni. In B.M. Azhniuk (Ed.). *Movni prava v suchasnomu sviti* (pp. 58—63). Uzhhorod (in Ukrainian).
15. Shcherba, L.V. (1974). O troiakom aspekte iazykovykh iavlennii i ob eksperimente v iazykoznanii. In L.V. Shcherba. *Iazykovaia sistema i rechevaia deiatel'nost'* (pp. 24—39). Leningrad (in Russian).
16. Iavors'ka, H.M. (2017). Movni naratyvy ta ikhnia rol' u rusyns'komu pytanni. *Stratehichni Priorytety*, 1(42), 24—30 (in Ukrainian).

Статтю отримано 18.05.2021

Tetiana Fuderer, Doctor of Science in Philology, Professor,
Department of the Ukrainian Language and Literature, Faculty of Humanities
and Social Sciences, University of Zagreb
3 Ivan Lučić St., Zagreb 10000, the Republic of Croatia
E-mail: tetyana.fuderer.tf@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-3288-909X>

SOCIOLINGUISTIC ASPECTS OF THE LANGUAGE CONFLICT RESEARCH IN UKRAINE

Terminological trends towards a concept of “language conflict” are to some extent underexplored in Ukrainian sociolinguistics and sociology. This article looks into modern approaches to the language conflict research and ways of terminologization of the “language conflict” concept. The data collected from a recent sociological survey show that there are no grounds for the analysis of the phenomenon of social interaction regarding the use of languages in Ukraine, as seen through the prism of “social conflict”. However, by confirming that in the collective consciousness, the language is treated as an annoying issue associated with a certain social tension, the findings show that social practices related to the language use in Ukraine are appropriate to be investigated with respect to the concept of “social tension”, that is, frequent domestic disputes about languages and examples of manipulation of the language issue in mass media.

In this paper, language conflict is described as one of the parameters of language situations, out of which the defining features are as: 1) redistribution of functional spheres of languages in a certain territory and in various socio-political formations or spheres of language use; 2) a change in the demographic power of languages accompanied by changes in the legislative support of the language functioning or in the deliberate delay of relevant laws adoption. Yet with a destructive language policy, language conflict can acquire the features of a social conflict. The features of language conflict in Ukraine are deformations of language situations leading to the discrepancy between the real state of Ukrainian and its status as the official language. This prevents balanced interaction between Ukrainian and other languages used in Ukraine needed for ensuring the language rights of all citizens.

Keywords: *language conflict, language situation, language policy, official language, minority languages, language rights.*

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.121>
УДК 811.161.2 (81'37)

Ю.О. ЦИГВІНЦЕВА, аспірантка відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: julivoznuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>

РЕСУРСИ ТА СПОСОБИ НЕОСЕМАНТИЗАЦІЇ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛЕКСИКИ

Стаття присвячена процесу неосемантизації в сучасній українській літературній мові. На матеріалі текстів різних стилів проаналізовано три способи неосемантизації слів: семантичну деривацію, приховане запозичування та повторення моделі словотворення. У дослідженні показано механізми дії основних видів семантичної деривації лексики. Схарактеризовано визначальні групи сучасних прихованих запозичень та ресурси, на основі яких відбувається процес засвоєння таких одиниць. Розглянуто явище повторення словотвірної моделі та утворення нових омонімів як способу оновлення семантики слова. Запропоновано класифікацію неосемантизмів не лише за способом неосемантизації, а й за лексичними та словотвірними типами, типами багатозначності тощо.

Ключові слова: неосемантизм, семантична деривація, багатозначність, приховане запозичування, повторення словотвірної моделі, новий омонім.

Кінець ХХ — початок ХХІ ст. — це період помітних суспільних перетворень, у зв'язку з якими до сучасного українського лексикону входить значний масив нових слів. Саме тому питання про постійне й змінне повсякчас перебуває в полі пильної уваги мовознавців.

Учення про динамічність значення та його сутність, різні аспекти оновлення семантики слова ґрунтовно досліджували українські вчені: І.І. Ковалик, А.О. Білецький, М.А. Жовтобрюх, Ж.П. Соколовська, В.Т. Коломієць, Л.А. Лисиченко, М.П. Кочерган, Л.М. Полюга, О.Г. Муромцева, В.М. Русанівський, В.В. Німчук, О.О. Тараненко, Л.О. Кудрявцева та ін. Теоретичною основою семантичної дериватології стали також праці закордонних лінгвістів: Г. Пауля, С. Ульмана, Л.В. Щерби, В.В. Виноградова,

---

Цитування: Цигвінцева, Ю.О. (2021). Ресурси та способи неосемантизації сучасної української лексики. *Українська мова*, 3 (79), 121–136. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.121>

Д.М. Шмельова, В.А. Звєгінцева, М.М. Шанського, Г.А. Уфімцевої, Н.З. Котелової, Ю.Д. Апресяна та ін.

Сучасні мовознавчі розвідки зосереджені на різних динамічних аспектах розвитку лексико-семантичної системи, а саме:

— змінах у мові української преси (О.А. Стишов [18], М.І. Навальна [17]);

— функціональному характері лексичної норми (Л.В. Струганець [20], Т.А. Коць [14]);

— семантичній структурі слова та семантичній деривації як способі її розвитку (Н.П. Тропіна [24], Н.В. Стратулат [19]);

— динаміці мови художніх творів та творчих особистостей (Г.М. Сютя [21], Т.А. Космеда [12] та ін.);

— інноваційних мовних процесах (Д.В. Мазурик [16], Н.Ф. Клименко [7; 9; 10; 11], Є.А. Карпіловська [4; 5; 7; 10], А.А. Таран [22], О.О. Тараненко [23] та ін.).

Викликають інтерес нові наукові праці, присвячені неосемантизації в різних слов'янських мовах, російських [15], білоруських [25], чеських [27], польських [26; 28] лінгвістів.

Наше дослідження спрямоване на виявлення ролі внутрішніх ресурсів української мови в оновленні її лексикону, на з'ясування здатності мови змінюватися, пристосовуватися до вимог часу, зберігаючи своє «національне обличчя». Важливим з такого погляду видається аналіз ресурсів та способів оновлення семантики слова, класифікування оновлених одиниць та прогнозування їхнього комунікативного потенціалу, усталення в системі мови.

Джерельною базою дослідження стали академічні словники та словники нових слів, тексти мережових засобів масової інформації, спеціалізованих професійних сайтів, українська публіцистика, дописи користувачів мережі «Фейсбук». Вони засвідчують, що в сучасній українській мовній практиці пізнавальна діяльність мовців породжує нові значення відомих слів різних частин мови. Деякі з них уже ввійшли до нових словників, а тому набули дефініцій, якими ми користуємося в нашій праці. До прикладів, не зафіксованих у лексикографічних джерелах, подаємо власні тлумачення, спираючись на вживання таких слів у текстах.

Погоджуємося з думкою Є.А. Карпіловської, яка зазначає, що слово як основна одиниця української номінації стоїть у центрі всіх інноваційних процесів — воно відкриває перспективи для виявлення нового у формі, значенні й уживанні слів і словосполук [5: 7]. Відома класифікація лексичних інновацій цієї дослідниці. Йдучи за нею, серед неологізмів виокремлюємо новотвори, або нові похідні слова, новозапозичення, неосемантизми, або нові значення наявних слів, та неографізми, або нові написання відомих слів.

Зауважимо, що термін *неосемантизм* у лексикологічній традиції східнослов'янських мов усталився на початку ХХІ століття. Н.З. Котелова для найменування нових значень слів послуговувалася терміном *неологізми-*

значення і вважала, що вони виникають як результат «внутрішньослівної семантичної деривації на основі метафори та інших переносів найменування, «позаслівної деривації», якщо семантичний неологізм утворюється морфологічно» [13: 331]. О.О. Тараненко у своїх дослідженнях використовує поняття *семантичний неологізм* [23]. *Новими вторинними найменуваннями* називає нові значення наявних у мові слів О.А. Стишов [18]. Є.А. Карпіловська в низці статей та монографій вживає поняття *семантична інновація* [4: 96]. Представники західнослов'янської лінгвістичної традиції, зокрема польські дослідники А. Марковський та К. Ващакова, не тільки широко використовують термін *неосемантизм*, а й у його межах виділяють різні типи неосемантизмів за джерелом походження та способом творення. Наприклад, А. Марковський виокремлює нові значення слів, що з'явилися внаслідок запозичування значення словом з уже відомою формою, і називає їх *прихованими запозиченнями* (пол. *ukryte zapozyczenie*) — *чужосемантизмами* (пол. *obcusemantyzm*). Оскільки джерелом таких інновацій у слов'янських мовах є здебільшого англійська, то дослідник пропонує кваліфікувати такі запозичення як *англосемантизми* (пол. *anglosemantyzm*) [26: 102].

У пропонованому дослідженні для позначення семантичних інновацій використовуємо термін *неосемантизм*. До неосемантизмів уналежнюємо «лексеми, зафіксовані у словниках, які стали вживатися з новим значенням чи то внаслідок вживання термінологічної лексики в іншій терміносфері або в загальноповиваній лексиці; чи внаслідок набуття ними певних експресивно-оцінних значень або метафоричного вживання» [11: 241].

Якщо порівняти слова, що їх неологічні словники кваліфікують як неосемантизми (позначають астериском), то побачимо, що вони набули своїх нових значень по-різному. Завдяки процедурі визначення функціонального потенціалу інновацій, запропонованій Є.А.Карпіловською і реалізованій в ідеографічному словнику нової лексики «Активні ресурси сучасної української номінації» (АРСУН) колективу авторів відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, можемо встановити ступінь входження лексеми в систему мови, її вагу для сучасної комунікації, а також визначити, яким чином відбувався процес набуття наявними словами нового значення. Услід за авторами монографії «Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі», виокремлюємо 3 типи неосемантизмів залежно від способу їхнього творення: 1) семантичні деривати, які з'явилися в мові внаслідок семантичного словотворення в межах уже відомого слова; 2) приховані новозапозичення, що становлять нове значення раніше адаптованого іншомовного слова, запозичене у тій же формі, від того ж або й іншого прототипу з тієї ж або з іншої мови-джерела або ті, що становлять семантичну кальку в парадигмі питомого слова; 3) новотвори, які постали завдяки повторному використанню тієї самої словотвірної моделі для позначення нового поняття (повторне створення вже наявної форми для нового значення) [11].

Матеріал сучасних текстів різних стилів, словників нової української лексики засвідчує, що найпродуктивнішими типом неосемантизації є семантична деривація. У широкому розумінні семантичну (лексико-семантичну) деривацію дослідники трактують як сукупність усіх способів вторинної номінації, а у вузькому — як здатність слів набувати нових значень, що призводить до їхньої багатозначності. Науковці зауважують, що основою для семантичних змін слугують відношення між поняттями та здатність мовця по-іншому перегруповувати явища, змінювати межі поняття, виділяючи нові їхні ознаки. Найвищу словотворчу активність у такому напрямі виявляють іменники, дієслова, прикметники.

Серед способів формування змісту вторинних найменувань вагоме місце посідає метафора. Найважливішим механізмом метафоризації є процедура порівняння, закладена в ній, на основі схожості за формою, функцією, розміром, поведінкою, розташуванням, антропоморфними характеристиками тощо. Метафорі притаманна прозора мотивація — за різних семантичних змін якась ознака початкового поняття залишається, тому її легко сприймають та запам'ятовують мовці. Нове лексичне значення, зокрема, засвідчує іменник *транзит* 'перенесення, зміна чогонебудь', пор. з первісним тлумаченням цього слова 'перевезення вантажів або пасажирів з однієї держави до іншої або з одного населеного пункту до іншого через проміжні пункти; перевезення вантажів без перевантажування або зупинки на проміжних пунктах; перегін транспорту без зупинки на проміжних пунктах' (СУМ Х: 229): *транзит влади, транзит суспільних інститутів, культурний транзит*. Нового метафоричного значення набув астіонім *Чорнобиль* 'катастрофа, знищення, трагічна подія з тяжкими наслідками': *Чорнобиль радянської системи, новий Чорнобиль*.

Метафоричне перенесення за функцією спостерігаємо на прикладі дієслів *генерувати* 'висувати ідеї, створювати щось (позитивне або негативне)' (*генерувати ідею, генерувати смисли, генерувати хибну картину світу*), *педалювати* 'прискорювати, форсувати події, звертати надмірну увагу на щось' (*педалювати ситуацію, педалювати тему*), *протезувати* 'здійснювати заміну чогось' (*протезувати форми участі солідарності, протезувати шари масової свідомості*). Домінування в семантичній структурі іменника та дієслова нових сем свідчить про належність слів, які позначають категорії предметності та процесовості, до ядра мовної системи.

Мовці також переосмислюють непроцесову (статичну) ознаку предмета, виражену прикметником. Прикладами метафоричного осмислення кольору можна вважати нові значення прикметників-коловративів *сірий* 'схожий на законний, неофіційний, неявний, неоформлений згідно із законодавством, тінювий, прихований, фальшивий, підроблений, фіктивний, підпільний' (*сірий ринок, сірий дефіцит, сірий дилер, сіра зарплата, сірий імпорт, сірий піар*); *зелений* 'екологічний, чистий, який стосується охорони навколишнього середовища' (*зелений бізнес, зелене підприємство, зелений тариф, зелений туризм, зелений спосіб життя, зелений ВВП*). Рідше неосемантизуються відносні прикметники. Наприклад, прикметник

тіньовий, окрім зафіксованих раніше значень ‘який є тінню’, ‘від якого утворюється густа тінь’, ‘який знаходиться в тіні, не освітлений сонцем’, ‘який добре росте, розвивається в затінених місцях’, ‘який не любить сонця’ (СУМ Х: 144) набув семи ‘неофіційний, підпільний, альтернативний традиційному, загальноприйнятому’ (*тіньова економіка, тіньовий бізнес, тіньовий ринок, тіньові розрахунки, тіньові схеми*) тощо.

Неосемантизми серед прислівників здебільшого виникають як похідні від прикметників, демонструючи відображене, успадковане від них нове значення: *по-білому* ‘законно’ (*працювати по-білому*), *по-чорному* ‘незаконно’ (*вести справи по-чорному*).

Оновлення семантики слів відбувається і завдяки метонімічному перенесенню уже наявних їхніх значень. Метонімію на основі просторової суміжності ілюструє іменник *майдан* (*Майдан*). Нове значення лексеми зафіксовано в словниках нових слів як ‘акція протесту, виступ проти влади, режиму (від назви *Майдан Незалежності* в Києві як символу подій Помаранчевої революції в листопаді 2004 р., пов’язаних з нею ідеалів демократії, громадянських свобод, прогресивних суспільних перетворень)’ (АРСУН: 172), ‘2. Масові національно-патріотичні протестні акції в Україні (за назвою Майдану Незалежності в Києві; // Масові акції проти влади в інших країнах; // Протестні акції, які зумовлені конкретними соціально-економічними причинами і в яких бере участь значна кількість людей. *Мовний майдан; Податковий майдан; Тарифний майдан; // Будь-яке місце, де відбуваються протестні акції; // перен. Учасники таких акцій*’ (СУМД II: 8). У семантичній структурі іменника спостерігаємо різні типи переходів: місце — дія в ньому, дія — учасники дії, що відповідає ланцюговому типу багатозначності за класифікацією Ю.Д. Апресяна [1: 182]. Сучасний мовний матеріал переконливо ілюструє ці значення поряд зі старим значенням місця: *В Україні відбулося три майдани. А що зараз? В річницю початку Майдана прийнято говорити про минуле, співставляти свої сподівання тоді та реальність зараз* (Д, 21.11.19); *Майдан був багатомовним, полікультурним, проєвропейським і навіть космополітичним* (ДТ, 19.06.17). Часто нове значення вирізняє написання лексеми з великої літери.

Поряд із перенесеннями значення в процесі зміни слів діють дві протилежні тенденції його розвитку: розширення та звуження. Розширення значення здійснюється внаслідок збільшення кількості контекстів його вживання в різних стилях і комунікативних ситуаціях. Цей різновид семантичних змін демонструють слова різних лексичних і словотвірних категорій. Найрізноманітнішу за своїм складом групу оновлених у такий спосіб лексем становлять абстрактні іменники, які розподіляємо за такими категоріями на основі їхніх нових значень:

а) назви суспільних явищ: *код* ‘ознаки, які вирізняють щось, є його неповторним образом, ідентифікують його або виокремлюють щось з-поміж інших’, пор. з первісним значенням ‘система умовних знаків або сигналів для передавання відомостей’ (СУМ IV: 207): *код генетичний, код естетичний, код етнокультурний, код комунікативний, код культурний, код епохи /*

доби; *архітектура* ‘устрій, організація, структура чого-небудь’, пор. з первісним значенням ‘мистецтво проектування, спорудження та художнього оздоблення будов; будівельне мистецтво; характер, стиль будови’ (СУМ I: 65): *суспільно-політична архітектура; архітектура безпеки, архітектура державного управління, архітектура глобалістики, архітектура світу; вимір* ‘аспект розгляду, сприйняття, вияву когось-чогось’ (АРСУН: 72), пор. з первісним значенням ‘1. Визначення якої-небудь величини чогось. 2. *мат.* Величина, що вимірюється’ (СУМ I: 431): *безпековий вимір співробітництва, демократичний вимір, вимір фестивального руху;*

б) назви сукупностей: *синдром* ‘сукупність ознак якого-н., перев. негативного, суспільного явища; комплекс реакцій суспільства на таке явище’ (СУМД II: 392), пор. з первісним ‘*мед.* Комплекс характерних для певного захворювання симптомів’ (СУМ IX: 181): *держпланівський синдром усе контролювати, пострадянський синдром, синдром раба, синдром Януковича;*

в) назви дій, процесів: *демонтаж* ‘руйнування, знищення чого-небудь’, пор. з первісним ‘*техн.* Розбирання на окремі частини машин, апаратів, споруд і т. ін., а також зняття їх з фундаменту’ (СУМ II: 240): *демонтаж дискурсу, демонтаж добросусідства, демонтаж культосвітньої та спортивної інфраструктури; дрейф* ‘повільна зміна, відхилення чого-небудь від початкового стану / курсу, рух у бік чого-небудь’, пор. з первісним ‘*мор.* 1. Пасивний рух плаваючого тіла під дією течії, вітру, хвиль. 2. Відхилення судна або літака від взятого курсу під дією чого-небудь’ (СУМ II: 410): *дрейф країни, євроатлантичний дрейф, політичний дрейф, церковно-політичний дрейф, дрейф вправо / вліво, дрейф від Європи, дрейф у бік Союзу / Америки.*

Іменники з такими новими значеннями можуть виявляти словотворчу активність. Їхні похідні успадковують і розвивають значення базового слова. Рідше демонструють неосемантизацію внаслідок розширення своїх базових значень дієслова та прикметники.

Протилежним до розширення значення є процес його звуження — спеціалізація, деталізація характеру значення. Широке й вузьке (часом спеціальне, термінологічне) поняття співіснують у семантиці слова й реалізуються в сучасній мовній практиці залежно від контексту. Спеціалізацію значення спостерігаємо в семантичній парадигмі іменника *риторика*, який прийшов в українську мову з грецької та зафіксований у СУМ з кількома значеннями: 1. Наука красномовства, ораторське мистецтво; // Навчальний предмет, в якому викладена теорія красномовства, ораторського мистецтва; // *рідко.* Підручник з цього предмета; 2. *перен.* Зовнішньо красиве, але позбавлене змісту красномовство; 3. *заст.* Назва молодшого класу духовної семінарії (СУМ VIII: 544). Мовна практика сьогодні засвідчує нове значення іменника *риторика* ‘викладення певних думок, концепцій, програми дій, які покликані здеморалізувати, заплутати, дезорієнтувати аудиторію’. Лексема *риторика* в такому новому спеціалізованому значенні закріплена за суспільно-політичною сферою, а саме це

значення має негативні оцінні конотації. Наприклад: *Риторика*, що створювала Росії образ захисниці «всіх православних» на Балканах, була ідеологічним підґрунтям її втручання в європейські справи (Я: 100); Такі вистраждані слова Павла Беспощадного гостро контрастували з *риторикою поетичної комсомолії* (Дз: 54). Корпус текстів української мови на лінгвістичному порталі MOVA.info подає різні контексти вживання цього іменника в сполученні з широким спектром іменників та прикметників: *риторика донкіхотська (ліберальна, мілітаристсько-політична, опозиційна, патріотична, передвиборча, проросійська, рабська, радикальна, традиційна, ультранаціоналістична); риторика влади (Кремля, лідерів, міністра, Трампа, уряду, фінських правил, щодо України)* тощо (М).

Неодмінною ознакою розвитку будь-якої мови, носії якої перебувають у вирі міжнародних зв'язків, є засвоєння нових слів з інших мов. Унаслідок глобалізації не лише збільшується кількість неозапозичень, а й активно з'являються в українській мові одиниці, які стають результатом повторного запозичування. Появу таких вторинних запозичень А.О. Білецький пов'язував з процесами калькування слів (їхнього перевдягання) і вважав, що кальки свідчать про життєву силу мови-реципієнта, а словотворчість виявляється в спроможності зробити чуже слово своїм [2: 201—202]. Н.Ф. Клименко зауважувала, що взаємовпливи мов «знаходять свій прояв насамперед у лексиці — у запозиченнях, формуванні спільного фонду лексики і фразеології, отже, інтернаціоналізмів, у прихованих (перифрастичних) формах засвоєння семантики» [10: 93—94].

Опрацьовані приклади дають підстави виділити два способи засвоєння прихованих запозичень: 1) калькування форми та семантики (*артикуляція* (англ. *articulatio*), *контекст* (англ. *context*), *пакет* (нім. *paket*), *тендер* (англ. *tender*) та 2) калькування лише семантики (*розумний дім* (англ. *smart home*), *шафа-купе* (англ. *wardrobe-compartment*) тощо).

Функціонування таких одиниць відбувається на основі зміни їхньої внутрішньої форми, розширення і переструктурування парадигми значень у різних сферах, напр.:

1. Інформаційні технології (іменники: *бібліотека, вікно, вірус, диск, документ, іконка, каталог, меню, мережа, миша, монітор, павутина (павутиння), панель, папка, пірат, порт, сервер, тенета, ярлик* та ін. й похідні від них прикметники; дієслова: *завантажити / завантажувати* й спільнокореневі, а також *викладати / викласти, вивішувати / вивісити, розмістити / розміщувати, форматувати, пакувати* тощо).

2. Культурно-мистецька сфера (*модератор, модерація, модерувати, модерований, модерування; номінація, номінувати, номінант, номінований; презентація, презентувати, презентований; рецепція, рецептивний; прикметники золотий, платиновий, живий, мобільний* та ін.).

3. Індустрія моди (*гламур, глянець і глянцевий, модель; раніше не зафіксовані, але відомі значення іменників дефіле, платформа, туш*).

4. Соціальна сфера (іменники *виклик, артикуляція, артикулятор, клімат і мікроклімат, контекст, пакет і пакетний, панель і панельний; похідні*

відносні прикметники *знаковий, культовий, пілотний, шоківий* з новими якісно-оцінними значеннями; дієслово *блокувати* та похідні від них тощо).

5. Економіка (іменники *акція, конверсія, піраміда, тендер*).

З 80-х років ХХ століття неосемантизується, наприклад, грецизм *клімат* (від *κλίματος* — нахил), який словники тлумачили як ‘багаторічний режим погоди в даній місцевості, що визначається географічними умовами’ (СІС: 389). Сучасні тексти все частіше демонструють метафоричне його вживання, пор.: *34% підприємців стверджують, що інвестиційний клімат у найближчі 6 місяців покращиться* (Д, 12.07.18); *Політичний клімат в Україні стає таким же непередбачуваним, як і погода* (ФБ: ТСН, 16.07.20). У такому значенні аналізований іменник був запозичений із сучасної англійської мови, де, окрім режиму погоди, *climate* функціонує з переносним значенням ‘обстановка, стан, що склалися де-небудь’ (СІС-2006: 292). «Українсько-англійський словник ділової людини» Є.І. Гороть, О.В. Василенко, Н.В. Єфремової та ін. фіксує широкий спектр вживання цього іменника з новим значенням у таких сполуках: *клімат ворожий, клімат діловий, клімат інвестиційний, клімат міжнародний, клімат моральний, клімат сприятливий / несприятливий, а також відновити клімат, оздоровити клімат, створити клімат* (УАСДЛ). Про активність цього неосемантизму — прихованого запозичення свідчить те, що його зафіксував вже загальномовний «Словник української мови в 11 томах. Додатковий том» з таким тлумаченням «2. *перен.* Міжнародна або суспільна обстановка; || Стосунки між людьми; культура соціального спілкування» (СУМД I: 462).

Нове значення твірного слова *клімат* успадкувала й основа композита *мікроклімат*. У СУМ його подано з тлумаченнями прямих значень ‘клімат невеликої ділянки земної поверхні, обумовлений специфікою місцевості’, ‘повітряний режим закритого приміщення, штучний або природний’ (СУМ IV: 733). У сучасних словниках та текстах цей складний іменник уживають з переносним значенням ‘характер взаємовідносин між ким-н., чим-н., ставлення до кого-н., чого-н. у тому чи іншому (порівняно невеликому) колективі, суспільстві, сім’ї’ (СУМД II: 56). У текстах натрапляємо на такі приклади вживання іменника *мікроклімат* у цьому новому переносному значенні: *Але головне, тут було створено особливий мікроклімат для душевного комфорту та затишного відпочинку* (ДТ, 26.02.16); *Підтримуйте гармонійний мікроклімат в службовому колективі* (ЗК, 30.07.17). Функціональний потенціал іменника-неосемантизму доводить використання сучасними мовцями низки сполук із ним у новому значенні: *мікроклімат колективу (у колективі), мікроклімат для гостей, мікроклімат у сім’ї, мікроклімат для бізнесу, мікроклімат у команді, гармонійний мікроклімат, політичний мікроклімат, робочий мікроклімат, чудовий мікроклімат* тощо.

Матеріал дослідження свідчить про те, що синтагматичні та парадигматичні відношення, які формує лексема, унаслідок процесу прихованого запозичування, а в дедалі інтенсивніших і ширших контактах з англійською мовою активізуються внутрішні ресурси української мови.

Зв'язки, що формуються між значеннями слова, можуть утворювати різні типи багатозначності: радіальну, ланцюжкову та радіально-ланцюжкову [1: 182]. Радіальну багатозначність, за якої всі значення слова мотивовані єдиним центральним значенням, простежуємо на прикладі прикметника *бюджетний*. Він уживається з давно відомим значенням 'стос. до бюджету', де **бюджет** — 'кошторис прибутків і видатків держави, підприємства на певний період', 'сума прибутків окремої особи або родини на певний час' (СУМ I: 269). Окрім того, у сучасних текстах аналізована лексема побутує з новим значенням 'який фінансують із державного бюджету' (СМ: 19) та новим розмовним 'дешевий, недорогий, економний', не зафіксованим у словниках. Напр.: *Під час цих пошуків і експериментів з метою відтворити в Україні бюджетний варіант того, що масово впроваджено в європейській медпрактиці, на Олену чекало чимало перешкод і прикрих відкриттів* (ДТ, 16.08.19); *Набір наших аптечок — бюджетний. Наприклад, ми не кладемо до неї голку для пневмотораксу, а заміник — 1-й катетер, замість дороговартісної оклюзійної плівки — звичайний канцелярський файл* (Д, 07.06.17). Два нових значення — це звуження, спеціалізація першого значення, виявлення його окремих аспектів.

Ланцюжкову багатозначність демонструє іменник *глосарій*, який у СУМ зафіксований як лінгвістичний термін у значенні 'словник до тексту (перев. до стародавнього), що пояснює маловідомі або застарілі слова' (СУМ II: 87). У наукових та офіційно-ділових текстах він також вживається зі значенням 'словник термінів з певного фаху', що мотивоване першим з вищеподаних значень. Напр.: *Глосарій термінів, що вживаються в актах *acquis communautaire* у пріоритетній сфері «Захист прав споживачів»* (МЮ, 12.08.21); *Глосарій термінів з хімії* (Сл, 09.08.21). Окрім того, в сучасних публіцистичних текстах аналізований іменник набув нового значення 'сукупність слів певної епохи, сфери' та функціонує як синонім до слів *лексикон, вокабулярій (вокабуляр)* та аналітичних номінацій-словосполук *словниковий запас, словниковий склад, лексичний фонд*. Напр.: *Не менш звичним є використання глосарію і понятійного апарату радянських часів* (Я: 249); *А в контексті гібридної війни, можливо, насамперед це і потрібно, бо нового глосарію, який би описав наш подив та неприйняття факту воювання, до пуття ще ніхто не виробив* (Д, 07.09.17). Це значення, на нашу думку, утворилося внаслідок детермінування попереднього й мотивоване ним. Наведені аргументи й дають підстави вважати аналізовану лексеми *глосарій* прикладом багатозначності ланцюжкового типу.

Прикладом мішаного типу багатозначності слугує семантична структура лексеми *лінійка*. У СУМ її подано зі значеннями **лінійка 1** 'пряма риска на папері, дошці тощо, яка допомагає писати рівними рядками', 'планка для креслення прямих ліній; обчислювальний, вимірювальний інструмент різної форми', 'стрій в одну шеренгу; збір учнів, піонерів, які стоять у шеренгах' (СУМ IV: 517). Сучасні тексти засвідчують два нових значення слова *лінійка*. Вона функціонує зі значенням 'інструмент програм Microsoft, вертикальна і горизонтальна смуги, розташовані на полях документа,

що слугують для вирівнювання тексту', утвореним від зафіксованого значення 'пряма риска на папері, дошці тощо, яка допомагає писати рівними рядками', пор.: *Піпетка може виконувати функцію форматування... Поєднана з інструментом Лінійка* (ФБ, 29.04.21). Мовцям також відоме значення 'сукупність товарів, об'єднаних спільною концепцією, функціями, аудиторією або ціновою категорією', утворене від зафіксованого 'стрій в одну шеренгу; збір учнів, піонерів, які стоять у шеренгах', пор.: *Apple презентував нову лінійку смартфонів iPhone* (Д, 13.09.17); *У минулому році Україна вивела на ринок 10 нових продуктів, один з яких якраз завершував лінійку двох- і трикомпонентних гіпертензивних ліків* (ДТ, 27.04.21). Отже, значення лексеми *лінійка*, зафіксовані в СУМ, утворилися послідовно, а нові походять від різних семем, що ілюструє мішаний (радіально-ланцюжковий) тип багатозначності.

Окрім семантичної деривації та прихованого запозичування, важливим виявом динаміки лексики є повторна реалізація словотвірної моделі, унаслідок якої постають слова-омоніми. З-поміж нових омонімів, утворених шляхом повторного використання словотвірної моделі, на основі текстів публіцистичного та розмовного стилю виокремлюємо омоніми — наслідки універбації та омоніми — наслідки повторного використання суфіксальної словотвірної моделі.

За словами О.В. Ісаченка, явище універбації включає «процеси, пов'язані зі втратою семантичного членування», що є одним із законів розвитку лексики загалом. Втрата формального і семантичного поділу призводить до конфлікту між новим змістом і старою формою, що розв'язується через виникнення нової форми для нового змісту або переосмислення старої форми [3: 340]. О.В. Ісаченко виділяв кілька способів універбації: осново- та словоскладання, еліптичний пропуск одного з членів сполуки, зрощення, афіксальне словотворення, усичення, аббревіацію тощо. Н.Ф. Клименко зазначала, що універбація ґрунтується на відношенні семантичної еквівалентності між твірним словосполученням і похідним словом. Дослідниця трактувала універбацію як «різновид суфіксального способу словотворення, при якому словосполучення з допомогою суфіксації згортається в слово» [8: 749].

Ми дотримуватимемося ширшого трактування терміна *універбація*, залучаючи до універбів не тільки суфіксальні утворення, а й нові слова, форма яких уже наявна в мові. Серед них виокремлюємо дві загальні групи: конкретні та абстрактні назви. У групі конкретних назв виділяємо такі підгрупи: а) назви технічних приладів, знарядь та деталей (*материнка, читалка, плазма, цифра*); б) назви одягу (*афганка*); в) назви установ (*гума*). У групі нових абстрактних назв виділяємо такі тематичні підгрупи універбів: а) назви внутрішнього стану людини, рис характеру (*совок, негатив, позитив*); б) назви хвороб (*корона*); в) назви явищ фінансової сфери (*комуналка*).

За дослідженням Є.А. Карпіловської, українські словники й тексти ХХ — початку ХХІ ст. демонструють регулярність утворення універбів на

основі сполуки іменників з атрибутом-ад'єктивом [6: 176]. Цей спосіб семантичної конденсації засвідчує іменник *плазма*. У СУМ він зафіксований зі значеннями: 1. Рідка частина крові; 2. *заст.* Протоплазма; 3. Речовина в дуже іонізованому стані (СУМ VI: 557). Нові контексти вживання цього слова доводять формування в нього нового значення: *Злодії поцупили у дітей «плазму»* (ВЗ, 13.11.17); *Шкіряний диван і плазма на стіні: у слідчому ізоляторі Дніпра відкрили платну камеру* (УНІАН, 01.06.20). Іменник *плазма* в новому значенні фіксує СУМД: 4. *розм.* Телевізор із газорозрядним екраном (СУМД II: 236). Універбація призвела до семантичної конденсації словосполучення *плазмовий телевізор* і появи нового омоніма *плазма*.

Продуктивним способом виникнення нових омонімів є утворення слів від тих самих коренів чи основ за допомогою однакових афіксів. Яскраво це явище демонструє іменник *державник*, поданий у словнику Д.В. Мазурик зі значенням 'політик, який послідовно працює на зміцнення держави, на утвердження її суверенітету, на зростання міжнародного авторитету' (СМ: 33), а СУМД як 'прихильник сильної державної влади, збереження єдиної держави' та 'людина, яка посідає високий державний пост' (СУМД I: 272). Варто наголосити, що зі значенням 'государственный человек' його фіксує ще «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (СГ: 549). Однак це значення з цілком зрозумілих ідеологічних причин відсутнє в словниках радянської доби. Розглядуваний іменник нині вживають не тільки в такому значенні. Джерела засвідчують як мінімум два інших його нових значення: 1) 'студент, котрий навчається за кошти держави', напр.: *Чи є тут такі студенти-державники, які пропускали рік інтернатури у зв'язку з декретом?* (ФБ, 10.07.20); *Не всі державники мають стипендію* (ФБ, 05.05.20), 2) 'особа, що працює на державній службі, є чиновником або найманим працівником будь-якої бюджетної установи, що одержує заробітну плату з держбюджету': ...*Станом на кінець 2020 року «приватники» в середньому стягнули в 23 рази більше коштів через реалізацію арештованого майна, ніж «державники». Це при тому, що державних виконавців у двадцятіро більше — 5552 проти 255* (ДТ, 05.02.21). Ці нові омоніми утворилися від прикметника *державний* за допомогою суфікса *-ик*, який активно використовують для побудови назв осіб за різними ознаками. Цих значень поки що не фіксують словники, але слова з ними активно функціонують у текстах розмовного, публіцистичного та художнього стилів.

Збіг форми нового слова-значення з уже наявними одиницями як наслідок повторення суфіксальної словотвірної моделі не є випадковим, адже така форма властива лексемам у межах тієї самої словотвірної категорії похідних — *афганець* 'житель Афганістану' і 'той, хто служив у Афганістані', *телевізійник* 'працівник телеател'є, телемайстер, майстер, який ремонтує телевізори' і 'працівник телебачення', що набули в сучасних текстах нового звучання. Це доводить активність такої моделі словотворення і твірної основи, яка позначає активне, вагоме, цінне для мовців поняття. Тому ця основа стає базою для творення нових омонімів.

Сучасні дослідження засвідчують, що кількість неосемантизмів сягає близько чверті від загальної кількості інновацій. Цей показник є стабільним для різних часових зрізів функціонування української мови за хронологічно однорідними вибірками [16: 8]. З часом одні нововведення стають загальноновживаними, витісняючи на периферію попередні позначення певних понять, а інші перебувають у статусі «слів-одноденок» чи okazіоналізмів та усуваються в процесі комунікації або залишаються на периферії системи мови, спеціалізуються, маючи вузьку або чітко визначену сферу вживання. Мовна практика й комунікація, уживання нових слів у взаємодії з уже наявними регулюють склад та структуру мовної системи.

Отже, неосемантизація є важливим процесом оновлення семантики слова в межах уже відомої форми. Вона охоплює різні частини мови та різні лексико-семантичні групи слів. В основі неосемантизації лежать механізми перенесення, розширення та звуження значення, унаслідок яких постають семантичні деривати; прихованого запозичування, унаслідок якого з'являються повторні запозичення, що становлять семантичну кальку в парадигмі відомого слова; повторення словотвірної моделі, унаслідок якого виникають нові омоніми. Спостереження над вживанням неосемантизмів у мові українських ЗМІ, наукових, навчальних і художніх текстах, у розмовному стилі, над їхньою фіксацією у словниках засвідчує не тільки їх функціональну, але й словотворчу активність. Неосемантизація є ознакою постійного якісного розвитку мови, підвищення її номінативної потужності, а отже, здатності зберегти національні риси концептуалізації і категоризації світу, профілювання понять, що, без сумніву, є важливим способом захисту самобутності української номінації в умовах сучасних інтенсивних глобалізаційних процесів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- АРСУН — Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П., Клименко, Н.Ф., Критська, В.І., Пуздирева, Т.К., Романюк, Ю.В. (2013). *Активні ресурси сучасної української номінації: Географічний словник нової лексики*. Київ.
- ВЗ — *Високий замок*. URL: <https://wz.lviv.ua/> (дата звернення: 12.07.21)
- Д — *газета «День»*. URL: <https://day.kyiv.ua/uk> (дата звернення: 21.07.21)
- Дз — Дзюба, І. (2018). *Донецька рана України. Історико-культурологічні есеї*. Київ.
- ДТ — *газета «Дзеркало тижня»*. URL: <https://zn.ua/ukr/> (дата звернення: 05.08.21).
- ЗК — *Закарпатський кореспондент. Новини Закарпаття та Ужгорода*. URL: <https://zak-kor.net/> (дата звернення: 03.08.21)
- М — *Mova.info. Лінгвістичний портал*. URL: <http://www.mova.info/> (дата звернення: 13.08.21).
- МЮ — *Міністерство юстиції*: сайт. URL: https://minjust.gov.ua/azu_es_4_6 (дата звернення: 12.08.21)
- СГ — Грінченко, Б. (ред.). (1907—1909). *Словарь української мови: в 4-х т.* Київ. URL: <https://r2u.org.ua> (дата звернення: 30.07.21)
- СІС — Мельничук, О.С. (ред.). (1974). *Словник іношомовних слів*. Київ.
- СІС-2006 — Биби́к, С.П., Сюта, Г.М. (2006). *Словник іношомовних слів: тлумачення, словотворення та слововживання*. Харків.
- Сл — *Словотвір*. URL: <https://slovotvir.org.ua/> (дата звернення: 09.08.21)
- СМ — Мазурик, Д. (2002). *Нове в українській лексиці: Словник-довідник*. Львів.
- СУМ — *Словник української мови: в 11 т.* (1970—1980). Київ.

- СУМД — *Словник української мови в 11 т. Додатковий том: у 2-х кн.* (2017). Київ.
- УАСДЛ — Гороть, Є.І., Василенко, О.В., Єфремова, Н.В. та ін. (уклад.). (2014). *Українсько-англійський словник ділової людини*. Луцьк. URL: <https://e2u.org.ua/> (дата звернення: 01.08.21)
- УНІАН — *УНІАН. Сайт «Новини України»*. URL: <https://www.unian.ua/> (дата звернення: 01.06.20)
- ФБ — *Фейсбук*. URL: <https://www.facebook.com/> (дата звернення: 30.07.21).
- Я — Якубова, Л. (2018). *«Русский мир» в Україні: на краю прізви*. Київ.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян, Ю.Д. (1995). *Избранные труды. Том I. Лексическая семантика*. Москва.
2. Білецький, А.О. (2012). *Вибрані праці*. Київ.
3. Исаченко, А. (1958). К вопросу о структурной типологии словарного состава славянских литературных языков. *Slavia*, XXVII, 3, 334—352.
4. Карпиловская, Е.А. (2010). Источники и способы неосемантизации современной украинской лексики. *Слово и словесность. Сборник в честь на доц., д-р Юлия Балтова*, 96—105. София.
5. Карпіловська, Є.А. (2013). Передмова. *Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П., Клименко, Н.Ф., Критська, В.І., Пузирева, Т.К., Романюк, Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації: Ідеографічний словник нової лексики*. С. 6—16. Київ.
6. Карпіловська, Є.А. (2018). Універбація в колі інших способів мовної компресії. *Univerbacija / Univerbizaciona i slavenskim jezicima*, 169—180. Sarajevo.
7. Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П., Клименко, Н.Ф., Критська, В.І., Пузирева, Т.К., Романюк, Ю.В. (2017). *Вплив суспільних змін на розвиток української мови*. Київ.
8. Клименко, Н.Ф. (2007). Універбація, універбізація. *Українська мова: енциклопедія*. С. 749. Київ.
9. Клименко, Н.Ф. (2014). *Вибрані праці*. Київ.
10. Клименко, Н.Ф. (2017). *Українська біологічна термінологія кінця ХХ — початку ХХІ ст.* Київ.
11. Клименко, Н.Ф., Карпіловська, Є.А., Кислюк, Л.П. (2008). *Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі*. Київ.
12. Космеда, Т., Олексенко, О., Павлова, І. (2019). *Семантика й прагматика дискурсивного слова та його потенціал для діагностики психотипу мовної особистості: аспектуальний опис*. Харків.
13. Котелова, Н.З. (1990). Неологизмы. *Лингвистический энциклопедический словарь*. С. 331. Москва.
14. Коць, Т.А. (2010). *Літературна норма у функціонально-стильовій і структурній парадигмі*. Київ.
15. Курасова, Е.В. (2006). *Семантические неологизмы общественно-политической сферы в русском языке новейшего периода* (дисс. ... канд. филол. наук: 10.02.01). Воронеж.
16. Мазурик, Д.В. (2002). *Інноваційні процеси в лексиці сучасної української літературної мови (90-і роки ХХ ст.)* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01). Львів.
17. Навальна, М.І. (2011). *Динаміка лексики української періодики початку ХХІ століття*. Київ.
18. Стишов, О.А. (2005). *Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації)*. Київ.
19. Стратулат, Н.В. (2009). *Дериваційні та семантичні неологізми в лексичній системі української мови (на матеріалі тлумачного Словника української мови в 20-ти томах)* (автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01). Київ.
20. Струганець, Л.В. (2002). *Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття*. Тернопіль.
21. Сютя, Г.М. (1995). *Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи* (дис. ... канд. філол. наук: 10.02.02). Київ.
22. Таран, А. (2011). *Конкурування номінацій у сучасній українській літературній мові: тенденції стабілізації нової лексики*. Черкаси.

23. Тараненко, А.А. (1989). *Языковая семантика в ее динамических аспектах*. Киев.
24. Тропина, Н.П. (2003). *Семантическая деривация: мультипарадигмальное исследование*. Херсон.
25. Холявко, Е.И. (2002). *Отражение мотива кривизны во вторичной семантике русского и белорусского слова*. Гомель.
26. Markowski, A. (2000). Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach. *Język w mediach masowych*, 96—111. Warsaw.
27. Martincová, O. (1983). *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Praha.
28. Waszakowa, K. (2005). *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warsaw.

LEGEND

- АРСУН — Karpilovs'ka, Ie.A., Kysliuk, L.P., Klymenko, N.F., Kryts'ka, V.I., Puzdyrieva, T.K., Romaniuk, Iu.V. (2013). *Aktyvni resursy suchasnoï ukrains'koï nominatsiï: Ideohrafichni slovnyk novoï leksyky*. Kyiv: TOV “KMM” (in Ukrainian).
- ВЗ — *Vysokyi zamok*. (2021). Retrieved July 12, 2021 from <https://wz.lviv.ua/> (in Ukrainian).
- Д — *Den'*. (2021). Retrieved July 21, 2021 from <https://day.kyiv.ua/uk> (in Ukrainian).
- Дз — Dziuba, I. (2018). *Donets'ka rana Ukraïny. Istoryko-Kul'turolohichni eseï*. Kyiv: TOV Vydavnytstvo “KLIO” (in Ukrainian).
- ДТ — ZN.UA. (2021). Retrieved August 5, 2021 from <https://zn.ua/ukr//> (in Ukrainian).
- ЗК — *Zakarpats'kyi korespondent*. (2021). Retrieved August 3, 2021 from <https://zak-kor.net/> (in Ukrainian).
- М — *Mova.info. Lihvistychnyi portal*. (2003-2021). Retrieved August 13, 2021 from <http://www.mova.info/> (in Ukrainian).
- МЮ — *Ministerstvo iustytstii*. Retrieved August 12, 2021 from https://minjust.gov.ua/m/str_40226 (in Ukrainian).
- СГ — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Slovar' ukrains'koï movy* (Vols. 1—4). Kyiv. <http://hrinchenko.com> (in Ukrainian & Russian).
- СІС — Mel'nychuk, O.S. (Ed.). (1974). *Slovnnyk inshomovnykh sliv*. Kyiv: URE (in Ukrainian).
- СІС-2006 — Bybyk, S.P., Siuta, H.M. (2006). *Slovnnyk inshomovnykh sliv: Tlumachennia, slovtvorennia ta slovovzhyvannia*. Kharkiv: Folio (in Ukrainian).
- Сл — Slovtvir. (2021). Retrieved August 9, 2021 from <https://slovtvir.org.ua/> (in Ukrainian).
- СМ — Mazuryk, D. (2002). *Nove v ukrains'kii leksytsi: Slovnnyk-Dovidnyk*. Lviv: Svit (in Ukrainian).
- СУМ — Horets'kyi, P.I., Buriachok, A.A., Hnatiuk, H.M., Shvydka, N.I., Dotsenko, P.P., Chertoryz'ka, T.K. ... Iurchuk, L.A. (Eds.). (1970—1980). *Slovnnyk ukrains'koï movy* (Vols. 1—11). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).
- СУМД — Hrytsenko, P.Iu., Vynnyk, V.O., Hnatiuk, I.S., Horodens'ka, K.H., Didun, L.I., Iermolenko ... Tymbaliuk-Skopnenko T.V. (Eds.). *Slovnnyk ukrains'koï movy v 11 tomakh. Dodatkovyi tom*. (2017). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
- УАСДЛ — Horot, Ie.I., Vasylenko, O.V., Iefremova, N.V., Kalynovs'ka, I.M., Koliada, E.K., Malimon, L.K., Pavliuk, A.B. (Eds.). (2014). *Ukrains'ko-Anhliis'kyi slovnnyk dilovoï liudyny*. Lutsk: Skhidnoievropeis'kyi natsional'nyi universytet imeni Lesi Ukraïny. Retrieved from <https://e2u.org.ua/> (in Ukrainian & English).
- УНІАН — UNIAN. (2021). Retrieved May 1, 2020 from <https://www.unian.ua/> (in Ukrainian).
- ФБ — Facebook. (2021). Retrieved July 30, 2021 from <https://www.facebook.com/> (in Ukrainian).
- Я — Iakubova, L. (2018). *“Russkii mir” v Ukraïni: Na kraiu prirvy*. Kyiv: TOB Vydavnytstvo “KLIO” (in Ukrainian).

REFERENCES

1. Apresian, Iu.D. (1995). *Izbrannyye trudy* (Vol. 1: Leksicheskaia semantika). Moscow: Shkola "Iazyki russkoi kul'tury", Izdatel'skaia firma "Vostochnaia literatura" RAN (in Russian).
2. Bilets'kyi, A.O. (2012). *Vybrani pratsi*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian & Russian).
3. Isachenko, A. (1958). K voprosu o strukturnoi tipologii slovar'nogo sostava slavianskikh literaturnykh iazykov. *Slavia*, 27(3), 334—352 (in Russian).
4. Karpilovskaia, E.A. (2010). Istochniki i sposoby neosemantizatsii sovremennoi ukrainskoi leksiki. In L. Krumova-Tsvetkova, Kh. Kholiolchev, Ts. Avramova, Ts. Georgiieva (Eds.). *Slovo i slovesnost'* (pp. 96—105). Sofia: EMAS (in Russian).
5. Karpilovs'ka, Ie.A. (2013). Peredmova. In Ie.A. Karpilovs'ka, L.P. Kysliuk, N.F. Klymenko, V.I. Kryts'ka, T.K. Puzdyrieva, Iu.V. Romaniuk. *Aktyvni resursy suchasnoi ukrains'koï nominatsii: Ideohrafichnyi slovnyk novoi leksyky* (pp. 6—16). Kyiv: TOV "KMM" (in Ukrainian).
6. Karpilovs'ka, Ie.A., Kysliuk, L.P., Klymenko, N.F., Kryts'ka, V.I., Puzdyrieva, T.K., Romaniuk, Iu.V. (2017). *Vplyv suspil'nykh zmin na rozvytok ukrains'koï movy*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
7. Karpilovs'ka, Ie.A. (2018). Univerbatsiia v koli inshykh sposobiv movnoi kompresii. In A. Šehović (Ed.). *Univerbacija / Univerbiczacija u slavenskim jezicima* (pp. 169—180). Sarajevo: Slavistički komitet (in Ukrainian).
8. Klymenko, N.F. (2014). *Vybrani pratsi*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian & Russian).
9. Klymenko, N.F., Karpilovs'ka, Ie.A., Kysliuk, L.P. (2008). *Dynamichni protsesy v suchasnomu ukrains'komu leksykonii*. Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
10. Klymenko, N.F. (2017). *Ukrains'ka biolohichna terminolohiia kintsia XX — pochatku XXI st.* Kyiv: Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
11. Klymenko, N. (2007). Univerbatsiia, univerbizatsiia. In V.M. Rusanivs'kyi, O.O. Taranenko, M.P. Ziabliuk, Ie.A. Karpilovs'ka, I.R. Vykhoanets', P.Iu. Hrytsenko ... O.B. Tkachenko (Eds.). *Ukrains'ka mova: Entsyklopediia* (p. 749). Kyiv: Vydavnytstvo "Ukrains'ka entsyklopediia" im. M.P. Bazhana (in Ukrainian).
12. Kosmeda, T., Oleksenko, O., Pavlova, I. (2019). *Semantyka i prahmatyka dyskursyvnogo slova ta ioho potentsial dlia diahnozyky psykhotypu movnoi osobystosti: Aspektual'nyi opys*. Kharkiv: Kharkivs'ke istoryko-filolohichne tovarystvo (in Ukrainian).
13. Kotelova, N.Z. (1990). Neologizmy. In V.N. Iartseva (Ed.). *Lingvisticheskii entsiklopedicheskii slovar'* (p. 331). Moscow: Sovetskaia entsyklopediia (in Russian).
14. Kots', T.A. (2010). *Literaturna norma u funktsional'no-styl'ovii i strukturnii paradyhmi*. Kyiv: Lohos (in Ukrainian).
15. Kurasova, E.V. (2006). *Semanticheskie neologizmy obshchestvenno-politicheskoi sfery v russkom iazyke noveishego perioda* [Candidate of Philological Sciences dissertation, Voronezh State University] (in Russian).
16. Mazuryk, D.V. (2002). *Innovatsiini protsesy v leksytsi suchasnoi ukrains'koï literaturnoi movy (90-i roky XX st.)* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Ivan Franko National University of Lviv] (in Ukrainian).
17. Naval'na, M.I. (2011). *Dynamika leksykonu ukrains'koï periodyky pochatku XX stolittia*. Kyiv: Instytut ukrains'koï movy; Vydavnychiy dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).
18. Styshov, O.A. (2005). *Ukrains'ka leksyka kintsia XX stolittia (Na materialii movy zasobiv masovoï informatsii)*. Kyiv: "Puhach" (in Ukrainian).
19. Stratulat, N.V. (2009). *Deryvatsiini ta semantychni neolohizmy v leksychnii systemi ukrains'koï movy (Na materialii tлумachnoho Slovnyka ukrains'koï movy v 20-ty tomakh)* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, Ukrainian Lingua-Information Fund of NAS of Ukraine] (in Ukrainian).
20. Struhanets', L.V. (2002). *Dynamika leksychnykh norm ukrains'koï literaturnoi movy XX stolittia*. Ternopil: Aston (in Ukrainian).
21. Siuta, H.M. (1995). *Movni innovatsii v ukrains'kii poezii shistdesiatnykiv ta chleniv N'iu-Iork-s'koï hrupy* [Dissertation summary for the Candidate of Philological Sciences degree, NAS of Ukraine] (in Ukrainian).

22. Taran, A. (2011). *Konkuruvannia nominatsiï u suchasniï ukrains'kii literaturnii movi: Tendentsiï stabilizatsiï novoi leksyky*. Cherkasy: Vydavets' Chabanenko, Iu. (in Ukrainian).
23. Taranenko, A.A. (1989). *Iazykovaia semantika v ee dinamicheskikh aspektah*. Kyiv: Naukova dumka (in Russian).
24. Tropina, N.P. (2003). *Semanticheskaia derivatsiia: Multiparadigmal'noe issledovanie*. Kherson: KhGU (in Russian).
25. Kholiavko, E.I. (2002). *Otrazhenie motiva krivizny vo vtorichnoi semantike russkogo i beloruskogo slova*. Gomel': GGU im. F. Skoryny (in Russian).
26. Markowski, A. (2000). Jawne i ukryte nowsze zapożyczenia leksykalne w mediach. In J. Bralczyk, K. Kłosińska (Eds.). *Język w mediach masowych* (pp. 96—111). Warsaw: Upowszechnianie Nauki—Oświata “UN-O” (in Polish).
27. Martincová, O. (1983). *Problematika neologismů v současné spisovné češtině*. Prague: Univerzita Karlova (in Czech).
28. Waszakowa, K. (2005). *Przejawy internacjonalizacji w słowotwórstwie współczesnej polszczyzny*. Warsaw: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego (in Polish).

Статтю отримано 11.06.2021

Iuliia Tsyhvintseva, Graduate student in the Department of Lexicology, Lexicography, and Structural-Mathematical Linguistics, Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine 4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: julivoznuk@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-9684-3840>

RESOURCES AND METHODS OF NEOSEMANTIZATION OF THE MODERN UKRAINIAN VOCABULARY

This article focuses on the dynamic processes at the lexical level. The research data, e.g., academic dictionaries and dictionaries of new words, online media texts, and specialized professional sites, the Ukrainian journalism, and posts by Facebook users, indicate the emergence of a large number of new meanings of various word classes words well-known in the modern Ukrainian language practice. Some of them are already included in dictionaries, and, therefore, have acquired definitions used in this study. Examples not attested in lexicographic sources are reinterpreted in accordance with their new meanings.

The author focuses on the ability of the language to update its vocabulary within its own resources through semantic derivation, hidden borrowings, and the use of the available derivation model referring to a new concept. A phenomenon of semantic derivation is outlined and the mechanisms of its main types, e.g., metaphorical and metonymy transfer of meaning, amplification and semantic narrowing, are explicated. The paper looks into the basis for such a unit assimilation process, i.e., the main groups of modern hidden borrowings and resources. The author considers the phenomenon of the reuse of an existing derivation model as a way of updating the semantics of a word and classifies neosemantisms not only by the method of creation but also by lexical and word-formation categories and types of polysemy. The use of neosemantisms in Standard Ukrainian proves their functional and word-formation activity, which shows a constant qualitative development of the language and an increase of its naming resources.

Keywords: *neosemantism, semantic derivation, polysemy, hidden borrowing, recurrent derivational model, homonym.*

УДК 821.161.2-84Шев3.030=00(038)

Є.А. КАРПІЛОВСЬКА, доктор філологічних наук,
професор, завідувач відділу лексикології, лексикографії
та структурно-математичної лінгвістики,
Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, Київ, 01001
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

СЛОВО ШЕВЧЕНКА В СУЧАСНОМУ МОВОМИСЛЕННІ

Рецензія на: **Гнатюк, Л.П., Дядечко, Л.П., Набережнева, Т.Є. та ін. (упор.). Шевченкове слово в мовах світу: словник-довідник. Гнатюк, Л.П., Дядечко, Л.П. (ред.). Київ, 2020**

Нова праця київських мовознавців є потужною відповіддю на важливий запит нашого суспільства — виховання громадян незалежної України, відданих своєму народові, своїй мові та культурі, освічених людей, які добре знають історію своєї держави, традиції і звичаї свого народу. Беззаперечне засадниче значення для виконання такого вкрай актуального й шляхетного завдання має постать Тараса Григоровича Шевченка, твори якого виростили з українського фольклору та старої української книжної традиції, а тому повнокровно й масштабно виявляють дух українського народу, його характер, спосіб світосприйняття і мовомислення, його одвічні цінності й великі поривання. Зібрати вислови поета, що стали крилатими та унаочнують його думки й переживання, близькі не лише українцям, а й представникам інших народів світу, відбивають загальнолюдські цінності, поставили собі за мету автори словника-довідника «Шевченкове слово в мовах світу». Потуга цього зібрання — 321 крилатий вислів — переконливо засвідчує незмінну присутність Шевченкового слова в житті українців, його невіддільність від самого образу українського народу, його культури та мови. З обширу тем, глибини переживань та влучності характеристик, оцінок, що їх виявляють подані вислови поета, зацікавлений читач дістає вичерпну відповідь на питання, чому український народ назвав Тараса Григоровича

Цитування: Карпіловська, Є.А. (2021). Слово Шевченка в сучасному мовомисленні (рецензія). *Українська мова*, 3 (79), 137–140.

Шевченка Великим Кобзарем, чому рядки його творів стали близькими й зрозумілими іншим народам.

Перед нами перший у світовій лексикографії словник крилатих висловів Тараса Григоровича Шевченка в українській та інших мовах світу, оригінальний не тільки за складом свого реєстру, а й за способом його пояснення. Концепцію праці ґрунтовно й дохідливо в передмові «Великих слів велика сила» виклали провідні автори-упорядники та редактори словника — професори Київського національного університету імені Тараса Шевченка: відомий історик української мови і знавець старої української книжності доктор філологічних наук Лідія Павлівна Гнатюк і відомий фразеолог, фразеограф, дослідниця крилатих слів доктор філологічних наук Людмила Петрівна Дядечко. До передмови українською мовою додано передмови російською — «Он дорог не только Украине своей...» — та англійською мовами — «A poet of global stature», у яких висвітлено місце Шевченкового слова в цих мовах і літературах.

Цілком логічно стрижень словника, найпоказовішу його частину, становить перший розділ «Тлумачний словник крилатих висловів Шевченка в українській мові» (автори Л.П. Гнатюк і Л.П. Дядечко, с. 19–432). Друга — «Толковый словарь крылатых выражений Шевченко в русском языке» (автор Л.П. Дядечко, с. 433–478) — і третя — «Тлумачальны слоўнік крылатых вырзаў Шаўчэнкі ў беларускай мове» (автори Л.П. Дядечко і Є.Є. Іванов, с. 479–482) — частини подають картину осмислення Шевченкового слова в найближчих українській східнослов'янських мовах. Особливу структуру з огляду на матеріал має заключний розділ словника «Цитати, алюзії, ремінісценції із творів Шевченка в мовах світу» (с. 483–530), де свої зусилля об'єднали 29 учасників цього фундаментального університетського проекту. Крім уже зазначених російської і білоруської мов, у словнику подано переклади Шевченкового слова ще 27 мовами: азербайджанською, англійською, болгарською, вірменською, гагаузькою, грузинською, естонською, іспанською, італійською, казахською, киргизькою, китайською, нідерландською, німецькою, норвезькою, польською, португальською, румунською, словацькою, таджицькою, турецькою, угорською, французькою, хорватською, чеською, чуваською і шведською.

Масштабності та об'єктивності картині побутування Шевченкового слова в мовах світу, які вирізняють цей словник з-поміж інших словників мови Шевченка, додає широке розуміння фразеологізму й крилатого слова-ептоніму. До уваги читачів автори, крім стійких словосполук, подали перифрази, значущі прізвиська, завершені й незавершені речення, вигуківі й дискурсивні слова. Для пояснення такого розмаїтого спектру мовних одиниць, що зажили своїм життям в українській та інших мовах світу, автори-упорядники створили оригінальні формати словникових статей. Вони дали змогу унаочнити способи вживання того чи того вислову, трансформації його змісту та форми, стилістичне навантаження в тексті. Важливим для розуміння способів осмислення Шевченкових висловів і спектрів їхнього вживання є подання у статті як вихідного пункту

пояснення крилатого вислову його прототипу — уживання в тексті твору Шевченка. Завдяки цьому читачеві представлено вихідну, авторську форму й семантику слів, що стали крилатими. Другим важливим складником статті є обов'язкове тлумачення крилатого вислову. Це — беззаперечне досягнення авторів рецензованої праці, оскільки всі попередні зібрання Шевченкових висловів (А.П. Коваль і В.В. Коптілова, В. Щербини та ін.) такої тлумачної частини не мали. Утім, саме тлумачення унаочнює широту спектру функціонування певного крилатого вислову з творів Шевченка.

Щодо цього, покаже вживання відомого вислову із «Заповіту»: *пом'янути незлим тихим словом*. Ретельно проаналізовані авторами словника тексти різних функціональних стилів української мови (художнього, публіцистичного, наукового, розмовного, епістолярного) уможливили виявлення трансформації, прямо протилежної авторському вживанню цього вислову: як уїдливої, іронічної, а то й зневажливої оцінки когось або чогось. Не менш важливими й корисними і для українських читачів, і для тих, хто вивчає українську мову чи прагне вдосконалити її знання, є зазначення у статті ролі, що її Шевченкові слова можуть виконувати в тексті, а саме: виділення зон «Як цитата» та «Як алюзія», подання формальних трансформів вихідного вислову. Наприклад, до рядків з вірша Т.Г. Шевченка «І виріс я на чужині» (1848) *А у селах у веселих І люде веселі* додано пояснення, що форма називного відмінка множини *люде* застаріла і нині вживається форма *люди*. Цей вислів може вживатися з незначною зміною — без прийменника у перед прикметником *веселих*, у скороченій формі — *А у селах у веселих*. Засвідчили упорядники словника й такі трансформи цих рядків: *А у селах у веселих — люди невеселі; А у селах у веселих і звірі веселі*.

Прикметна й важлива для осягнення місця Шевченкового слова в мовній свідомості українців та інших народів світу увага авторів словника до специфіки побутування висловів з певного твору Шевченка, наприклад, «Заповіту». Подані вислови доводять глибоку закоріненість цього твору в мовомисленні українців. Його рядки побутують і як перифрази (*лани широкополі; І Дніпро, і кручі*), і як характеристики явищ, дій, учинків (*реве ревучий, пом'янути незлим тихим словом, все покину і долину*), і як заклики до дій (*кайдани порвіте, вражою злою кров'ю волю окропите*). Цінними є переклади творів поета і приклади вживання його висловів в іншомовних текстах, подані в розділі «Цитати, алюзії, ремінісценції із творів Шевченка в мовах світу». На високу оцінку заслуговує і багатий ілюстративний ряд словника, смак і прискіпливість його авторів у доборі прикладів уживання Шевченкових крилатих слів.

Новий словник-довідник «Шевченкове слово в мовах світу» має важливе суспільно-культурне значення як оригінальне зібрання крилатих слів Великого Кобзаря, підготовлене на високому теоретичному та науково-практичному рівні, насичене яскравим, різноаспектним фактичним матеріалом, важливим для показу місця творів Т.Г. Шевченка в сучасному мовомисленні українців та інших народів світу. Ця праця, без сумніву,

займе вагоме місце в системі сучасної гуманітарної освіти, підготовки нових поколінь національно свідомих громадян України, які добре знають вершини її письменства. На цих вершинах неперебутньо сяє мудре і влучне Шевченкове слово.

Рецензію отримано 30.05.2021

Ievheniia Karpilovs'ka, Doctor of Sciences in Philology, Full Professor,
Head of the Department of Lexicology, Lexicography
and Structural and Mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: karpilovska@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0003-1921-9021>

WORD OF SHEVCHENKO WITHIN MODERN LANGUAGE MENTALITY

Review of: *Hnatiuk, L.P., Diadechko, L.P., Naberezhnieva, T.Ie.* et al. (Eds.). (2020). *Shevchenkove Slovo v Movakh Svitu: Slovnyk-Dovidnyk*. Kyiv: VPT "Kyivs'kyi universytet" (in Ukrainian)

УДК 811.16:373.374

О.М. ТИЩЕНКО, кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики, Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

ЗАСІДАННЯ КОМІСІЇ З ЛЕКСИКОЛОГІЇ ТА ЛЕКСИКОГРАФІЇ ПРИ МІЖНАРОДНОМУ КОМІТЕТІ СЛАВІСТІВ. ВАРШАВА, 2021

---

20 травня 2021 р. в межах XV Міжнародної наукової конференції «Сучасні проблеми лексикографії» у Варшавському університеті (Варшава, 20—21 травня 2021) відбулося чергове засідання Комісії з лексикології та лексикографії при Міжнародному комітеті славистів (КЛЛ МКС). Зібрання було присвячено двом темам: *Слов'янська тематична й ідеографічна лексикологія та лексикографія* (актуальний напрям сучасного словникарства та вже традиційний аспект наукових дискусій) та *Унікальні й рідкісні проекти в слов'янській лексикографії* (матеріали, праці, задуми, що не мали або не мають аналогів, зокрема і як нездійснені, незакінчені проекти). Робота тривала в онлайн-режимі. У засіданні КЛЛ МКС узяли участь лексикографи з Польщі, України, Росії, Сербії, Словенії, Білорусі, виголосивши 12 доповідей. Під час дискусії обговорили проблеми теорії і практики лексикографії, її методологічні та лінгвістичні аспекти, актуальні питання тематичної, історичної, перекладної та авторської лексикографії.

Розпочалася робота з виступу голови Комісії — *М.І. Чернишової* (Росія), яка провела організаційну частину засідання для членів Комісії: доповіла про наукову діяльність Комісії в минулий період і окреслила коло нових питань, пов'язаних, зокрема, з підготовкою до XVII Міжнародного з'їзду славистів (Париж, 2023).

Основну частину доповідей було присвячено першій темі **Слов'янська тематична й ідеографічна лексикологія та лексикографія**.

Цитування: Тищенко, О.М. (2021). Засідання Комісії з лексикології та лексикографії при Міжнародному комітеті славистів. Варшава, 2021. *Українська мова*, 3 (79), 141—145.

Автори представляли свої лексикографічні проекти з оглядом проблеми, окресленням призначення словника та засад його створення, особливостей метаструктури й мікроструктури, джерельної бази.

Л.Г. Бабенко (Росія) у доповіді *«Великий тлумачний ідеографічний словник синоніміко-антонімічних комплексів: основні принципи опису і структура»* визначила місце словника в системі ідеографічних праць через принципи опису мовного об'єкта, динаміку інтерпретації явищ синонімії та антонімії. Доповідачка зазначила, що в Словнику вперше описано лексичну множину зі специфічною інтегративною семантикою та особливою структурою. Це зумовлює своєрідність лексикографічного подання типової семантики комплексів, варіанти її моделювання, принципи виокремлення базових антонімічних опозицій тощо, оригінальну будову словника, зокрема макроструктуру словникової статті.

Р. Драгічевич (Сербія) у виступі *«Поняття словника концептуальної метафори: від часткового відбиття дійсності до словника»* наголосила, що це перша для сербської традиції праця такого типу, де концептуальні метафори вміщено відповідно до найзагальніших концептуальних сфер, визначення та структурування яких становить значну складність. В основі системотворчих положень концептуального словника метафор був концептуальний поділ реальності на базі *«Тезаурусу англійських слів і фраз»* П.М. Роже (1852), зміни ж у його концепції пов'язані з посиленням ролі простору в метафоризації реальності, що суголосно з досягненнями сучасної когнітивної лінгвістики. Далі буде визначено принцип аналізу концептуальних сегментів реальності, а також моделі концептуальних метафор сербської мови.

С. Рістич, І. Лазіч Конжик (Сербія) у доповіді *«Список цінностей для аксіологічного словника сербської мови»* оприявнили процедуру складання списку цінностей — аксіологічних концептів як моделей словникових статей. Запропоновано три списки, різних за обсягом і статусом у мовній картині сербських цінностей: 1) список з найбільшою кількістю цінностей, сформований на підставі мовної компетенції та освіти респондентів; 2) менш представницький перелік зі словника синонімів; 3) значно менший за обсягом список — результат глибинного семантичного аналізу 16 найменувань концептів цінностей (містить ціннісне ядро сербської національної концептосфери).

Низка доповідей формувалася як репрезентація власних проектів на широкому лексикографічному тлі.

Л.Л. Шестакова (Росія) та **В.К. Щербін** (Білорусь) продемонстрували напрям *«Російські та білоруські персональні письменницькі енциклопедії: порівняльний аспект»*, у межах якого планують заналізувати корпус письменницьких енциклопедій, випрацювати засади добору матеріалу та принципів порівняння для з'ясування типової структури письменницької енциклопедії. Специфічною рисою роботи є перенесення акценту з вивчення словникового опрацювання мовних особливостей художніх текстів на аналіз онтологічних характеристик картини світу російських і білоруських

письменників. Порівняльний підхід дає змогу виявити загальнолюдські, національні та індивідуально-авторські уявлення про систему реалій, артефактів і поняттєвих конструктів світу тієї чи тієї епохи.

М.І. Чернишова, О.І. Державіна (Росія) доповідь «*Російська історична тематична лексикографія в ретроспективі та перспективі*» присвятили проблемі відтворення поняттєвої системи стародавніх мов. Сучасна слов'янська діяхронна лексикографія тяжіє до неалфавітних систематизацій давньої лексики. Авторки здійснили огляд праць, що містять тематичну класифікацію слов'янської лексики праслов'янського походження та оригінальні досліди тематичних класифікацій старої іншомовної лексики у слов'янських мовах, формування корпусів текстів тощо в Сербії, Україні, Словаччині, Польщі.

Далі було поінформовано про розвиток власних проєктів та практичні поточні проблеми, що виникають у тривалому процесі їх реалізації.

І.О. Малишева (Росія) виголосила доповідь «*Словник російської мови XVIII століття: традиція і нові розв'язки*». Це довготривалий проєкт: перший випуск вийшов 1984 р. і натеper опубліковано 22 випуски. Одне з головних призначень праці — продемонструвати лексичний склад мови XVIII ст. в динаміці, для чого суттєву увагу приділяють знакам входу й виходу слова з уживання. Уточнення потребують: ремаркування в різних томах словника, пошук оптимального варіанта кодифікації нового ілюстративного матеріалу та нових одиниць, лексикографування омонімів, варіантів лексем. Основна концепція Словника 1977 року залишається незмінною, але в процесі роботи над новими випусками до неї вносять зміни, пов'язані з новими можливостями роботи з джерелами та з розширенням емпіричної бази Словника.

Презентовано й нові проєкти як розвиток обраних раніше напрямів і розпрацьовуваних тем.

В.В. Дубічинський, А. Яскульські, Д. Мушинсько-Вольно (Польща) у доповіді «*Принципи створення російсько-польського словника фразеологічних паралелей*» представили свою працю «*Лексикографічна інтерпретація російсько-польських фразеологічних паралелей*», узагальнили засади попереднього вивчення і лексикографування лексичних паралелей, показали структуру й особливості семантичного наповнення фразеологічних паралелей у російській та польській мовах. Автори демонструють інтернаціональні фразеологізми (повні й неповні) та хибні фразеологічні паралелі; розглядають також міжмовні омоніми й наголошують на важливості праці, зокрема, у перекладацькій діяльності для уникнення ефекту «хибних друзів перекладача».

О.А. Юріна (Росія) репрезентувала «*Словник російської харчової метафори*» — тезаурусний словник у 3-х т. Новизну концепції словника авторка вбачає в прагненні цілісно описати властивий російській мовній особистості фрагмент образної системи в єдності концептуальних та смислових зв'язків між метафорично уподібнюваними явищами. Спосіб подання одиниць — лінгвістичний, когнітивний, енциклопедичний. Словник містить метафори, порівняння, ідіоми, приказки та прислів'я.

Огляд двох нових електронних словників здійснив **А. Пердич** (Словенія) у доповіді «*Про деякі нові словники словенської мови*». У «Словникові прислів'їв та споріднених пареміологічних висловів» багато інформації про їхню динаміку. Варіативність додатково визначено за компонентним та синтаксичним аспектами. Мультимедійний діалектний «Словник назв одягу зільського діалекту Канальської долини» описує назви одягу в зільському діалекті. Спочатку словник було видано в друкованому вигляді й доповнено мультимедійним супроводом — аудіозаписами, гіперпосиланнями, зображеннями одягу. В онлайн-версії значно оновлено візуальний образ і функціональність словника. База даних словників доступна у сховищі CLARIN.

У межах другої теми **Унікальні й рідкісні проекти у слов'янській лексикографії** було розглянуто історичні праці в сучасному контексті.

О.К. Шапошников (Росія) виголосив доповідь «*Сравнительные словари вѣхъ языковъ и нарѣчій, собранные десницею всевысочайшей особы...*» (1787—1789 рр.) — унікальний проект зіставно-порівняльної лексикографії XVIII ст.». Винятковість цього лексикографічного проекту, що його зреалізував П.С. Паллас за наказом Катерини II, полягає в тому, що він уперше втілює ідею порівняльної лексикографії в теорії і практиці мовної компаративістики того часу, в усвідомленому представленні мовної спорідненості декількох мовних сімей та їх підрозділів. У словнику використано синхронні методи порівняння лексичних систем, метод універсального (загального) порівняння та ін.; було залучено технології адміністративного збирання лексичного матеріалу (анкетування). Це зразок «паралельного словника», створеного за методом типологічного порівняння.

Н. Івановіч (Сербія) у виступі «*Сербський лексикограф Владан Арсенієвич (1848—1900) та його праці в контексті європейської лексикографічної традиції*» зааналізував історіографічну та лінгвістичну наукову спадщину сербського лексикографа Владана Арсенієвича (1848—1900). За 40 років В. Арсенієвич зібрав понад 300 тис. одиниць лексичного та етнографічного матеріалу, переважна частина якого лягла в основу тематичного «Природничого словника», що містить 14 концептуальних та лексичних груп. Одиниці аналізу — слова, вислови, прислів'я, історичні та етнографічні записи та ін. Словник є першою спробою такого типу викладу та систематизації матеріалу в історії сербської лексикографії, а погляди та оригінальні ідеї В. Арсенієвича суттєво вплинули на сучасну описову лексикографію.

О.М. Тищенко (Україна) у доповіді «*“Російсько-український словник” (1924—1933) і його джерела: у пошуках мовознавчого Грааля*» зазначила, що питання про унікальність та завершеність словника постало після реалізації словникового проекту, коли праця стала легендою. Ідеологічні чистки в 30-ті рр. XX ст. спричинили відчутну лакуну в теорії мовознавства та мовній практиці. Дослідниця наголосила на джерельній базі Словника, зокрема збрала увагу на призабутій історії Архівної картотеки та на її новому житті в цифровому форматі. Цей ресурс уперше від 30-х рр. став об'єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої праці, а електронна

система «Архівна картотека» сприяє поверненню унікальних матеріалів до мовно-культурного процесу та створенню словників ХХІ століття.

Наукову хроніку отримано 17.06.2021

Oksana Tyshchenko, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Lexicology,
Lexicography, and Structural and Mathematical Linguistics,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tom-73@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0002-5709-1252>

A MEETING OF THE COMMISSION FOR LEXICOLOGY AND LEXICOGRAPHY
OF THE INTERNATIONAL COMMITTEE OF SLAVISTS. WARSAW, 2021

УДК 047.31+811.161.2

Н.О. ЯЦЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу граматики та наукової термінології,
Інститут української мови НАН України
вул. М. Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: n.yats@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8393-4615>

XIII МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ «ТЕРМІНОЛОГІЯ І СУЧАСНІСТЬ»

Питання термінології — це не лише національно-історична, а й інтернаціональна проблема історії світової науки, історії цивілізації та пошуків взаєморозуміння між народами.

Виробити спільні дії задля координації зусиль як українських, так і слов'янських термінологів намагалися учасники організованої Комітетом наукової термінології при Президії НАН України та Інститутом української мови НАН України XIII Міжнародної наукової конференції «*Термінологія і сучасність*», що відбулася 13 травня 2021 р. в Інституті української мови НАН України, зібравши майже 50 науковців з України, Польщі, Білорусі, Росії.

Конференцію відкрив директор Інституту української мови НАН України, доктор філологічних наук, професор **П.Ю. Гриценко**. Вітальні слова виголосили голова Комітету наукової термінології при Президії НАН України, директор Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, академік НАН України **М.Г. Жулинський**, заступник голови Національної комісії зі стандартів державної мови **В.В. Мозгунов**.

Проблематика конференції охопила широке коло питань: теоретичне термінознавство (загальні питання термінології, термін у різних дослідницьких парадигмах, слов'янське термінознавство, історія українського термінознавства, галузеве термінознавство, міжгалузеві та міжкультурні виміри термінознавства); прикладне термінознавство (теорія терміногра-

---

Цитування: Яценко, Н.О. (2021). XIII Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність». *Українська мова*, 3 (79), 146—150.

фії і практика укладання галузевих словників, проблеми стандартизації і питання фахової мови як мови спеціального призначення в умовах професійної освіти) тощо.

Пленарне засідання розпочала **К.Г. Городенська** (Інститут української мови НАН України) доповіддю «*Проблеми української термінології в контексті змін до «Українського правопису»*, в якій систематизувала нові правила та часткові корекції правил, унесені до «Українського правопису» 2019 року.

Теоретичні засади укладання історичного словника лінгвістичних термінів виклала **І.А. Казимирова** (Інститут української мови НАН України) («*Концепція історичного словника лінгвістичних термінів*»).

Виступ професора **С.В. Гриньова-Гриневича** (Сувалки, Польща) «*О проблематике современного терминоведения*» був присвячений напрямам, які можуть стати перспективними в типологічному вивченні окремих термінологій.

О.Д. Кочерга (Інститут теоретичної фізики ім. М. Боголюбова НАН України, Київ) завершила пленарне засідання доповіддю «*Новітні тенденції запозичування чужомовних термінів*», наголосивши на ролі питомих українських термінів.

На конференції працювало 4 секції: «*Термін і мовна практика: професійна мовна особистість*», «*Термінологія лінгвістики. Теорія термінографії та практика укладання галузевих словників*», «*Проблеми суспільно-політичної та юридичної термінології*», «*Галузеві терміносистеми. Фахова мова в системі освіти. Термін у тексті*», якими керували відповідно доктори філологічних наук: **І.М. Кочан**, **Л.П. Кислюк**, **Л.М. Марчук** та **І.Ю. Шкіцька**.

Професор **М.Д. Гінзбург** (Інститут транспорту газу, Харків) у доповіді «*Пропозиції щодо творення прикметників від запозичених термінів на -графія, -логія, -метрія, -скопія*» порушив проблему активізування питомих продуктивних моделей творення прикметників.

Роль прикметників у структурі складеного терміна — тема виступу професора **І.М. Кочан** (Львівський національний університет імені Івана Франка) («*Складені терміни з компонентом прямиї*»).

Про дотримання мовних норм у текстах термінологічних стандартів йшлося у спільній доповіді **С.В. Литвинської** та **Х.М. Стецик** (Національний авіаційний університет, Київ) «*Мовні помилки в термінологічних стандартах (на прикладі ДСТУ 3017:2015 «Інформація та документація. Видання. Основні види. Терміни та визначення понять*»»).

У ґрунтовній доповіді «*Відвід: історія й сучасний статус терміна (інвентаризаційно-кодифікаційна зарисовка)*» (Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна) професор **А.М. Нелюба** торкнувся актуальних питань сучасної правничої термінології.

Н.В. Артикуца (Інститут законодавства Верховної Ради України, м. Київ) виступ «*Мовно-термінологічні проблеми сучасного законодавства України*» побудувала також на аналізі актуальних мовно-термінологічних проблем сучасного законодавства.

Наукове дослідження «Основні проблеми унормування сучасної української термінології» **Г.В. Чорновол** (Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького) присвячене коментарям основних особливостей сучасного стану термінології.

У доповіді професора **С.П. Бибик** «Динаміка поняттєвого змісту терміна епістолярний стиль» (Інститут української мови НАН України) прозвучало оновлене трактування зазначеного терміна.

Результати наукового дослідження «Термінологічна спадщина Олени Куприло: «Матеріали до української діалектології та фольклористики»» повідомила аспірантка **Н.А. Баран** (Інститут української мови НАН України).

Доповідь «Інтерпретація явища термінної прагматики» **О.І. Васецької** (Інститут української мови НАН України) репрезентувала способи виявлення прагматичних властивостей у терміносистемах.

Зауваги до термінів нової галузі — казкотерапії — виголосила **А.Ю. Ганжа** (Інститут української мови НАН України), зробивши повідомлення «Термінологія казкотерапії: джерела й тенденції розвитку».

Цікавість учасників зібрання викликало дослідження **Н.Г. Горголюк** (Інститут української мови НАН України) «Термін речення і висловлення: функційний вимір», у якому виявлено сучасні тенденції у кваліфікації понять «речення», «висловлення», «речення висловлення» у контексті функційної теорії мови.

Засадничі положення нового лексикографічного джерела викладено у виступі «Термін у тлумачному словнику активного типу» **Л.П. Кислюк** (Інститут української мови НАН України).

Т.А. Коць (Інститут української мови НАН України) у ґрунтовній доповіді «Поняттєва парадигма релігійного стилю в академічному проєкті «Українська стилістика: енциклопедія»» проаналізувала поняттєву парадигму релігійного стилю як різновиду літературної мови.

Про діалектні термінологічні словники, зокрема про методологічні засади створення термінологічних словників 20—30-х рр. ХХ ст., йшлося у повідомленні **Л.В. Рябець** (Інститут української мови НАН України) «Народна основа термінологічних словників 20—30-х років ХХ ст.».

Студія «Мовна адаптація в системі соціолінгвістичних термінів» **І.М. Цар** (Інститут української мови НАН України) побудована на основі аналізу українських та зарубіжних наукових праць.

Як на тлі випрацюваної в зарубіжному мовознавстві теорії транспозиції в сучасному українському мовознавстві сформувався новий функційно-категорійний напрям дослідження взаємопов'язаних рівнів граматики — про це йшлося у виступі **І.А. Ярошевич** (Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана) «Транспозиція як джерело поповнення української лінгвістичної терміносистеми».

Сучасні зміни в політиці країни не могли не привернути уваги до цієї галузі соціальних комунікацій присутніх на зібранні мовознавців та політологів. Зокрема, про поняття національної ідентичності повідомила професор **Л.М. Марчук** (Кам'янець-Подільський національний університет

імені Івана Огієнка), виголосивши доповідь *«Термінологічна вербалізація національної ідентичності в українському політичному дискурсі»*.

Особливе зацікавлення в присутніх викликав виступ **О.О. Коляденко** (Інститут української мови НАН України) *«Термінологічна репрезентація концепту «влада»: фреймове моделювання»*, присвячений розгляду концепту «влада» з позицій когнітивного термінознавства.

Про штучно створену медіареальність повідомила **Л.А. Халіновська** (Інститут української мови НАН України) (*«Терміни з компонентом інформ-у сучасній суспільно-політичній медіареальності»*).

Політологи, як і мовознавці, намагаються охарактеризувати арсенал засобів впливу на масову свідомість, серед яких особливе місце займають ідіоми. Про це у виступі *«Термінологія політичної науки в Україні та розвиток українських політичних ідіом»* зазначав **М.В. Яковлев** (Національний університет «Києво-Могилянська академія»).

Н.О. Яценко (Інститут української мови НАН України) у розвідці *«Суспільно-політична термінологія в просторі сучасної української мови»* вказала на зміни в складі та семантиці соціально-політичних утворень.

Чинники, що спричиняють зміни в термінній системі українського освітнього дискурсу, окреслено в студії **І.Ю. Шкіцької** (Інститут української мови НАН України) (*«Тенденції розвитку термінології освітньої сфери в умовах інформаційного суспільства»*).

Про часто вживані впродовж останніх років англізми йшлося у виступі **О.О. Дільної** (Львівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти) *«Про сторітелінг та іншу “Марницю” в термінології методики викладання мови та літератури»*.

Із зацікавленням учасники конференції на підсумковому пленарному засіданні заслухали репрезентаційну доповідь **Т.А. Космеди** (Познань, Польща) *«Леся Українка як лінгвіст-термінолог (до 150-річчя від дня народження письменниці)»*.

Високий рівень актуальності обговорюваних проблем і відчутна потреба організації та координації майбутніх досліджень у цій царині дали підстави констатувати, що саме термінологія є осердям української мови, одним із сегментів її функціонування. Тому українська термінологія повинна бути українськоцентрична, відігравати провідну роль у формуванні української еліти, українського наукового простору. З огляду на це, необхідним є створення активної платформи для обговорення питань, пов'язаних із функціонуванням термінів. За результатами обговорення всі учасники дійшли висновку щодо необхідності подальшої розбудови засад термінографії, укладання різножанрових та різнотематичних словників української термінології, зокрема перекладних словників, продовження роботи над створенням корпусів наукових текстів та корпусів галузевих терміносистем. У прийнятій ухвалі рекомендовано термінологічним дослідницьким центрам НАН України, університетів розширити прямі міжнародні зв'язки з відповідними термінологічними центрами слов'янських та інших європейських країн.

Наукову хроніку отримано 15.06.2021

Nina Iatsenko, Candidate of Sciences in Philology,
Senior Researcher in the Department of Grammar and Scientific Terminology,
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevs'kyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: n.yats@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8393-4615>

THE 13TH INTERNATIONAL SCIENTIFIC
CONFERENCE *TERMINOLOGY AND MODERNITY*

ЗМІСТ

Дослідження

К.Г. Городенська

Здобутки академічної граматичної школи **3**

С.О. Соколова

Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини та зовні **30**

Л.І. Дідун, З.Г. Козирева

Українська академічна лексикографія: здобутки та перспективи розвитку **54**

С.О. Вербич

Ономастичні дослідження в Інституті української мови НАН України: зародження, сучасний стан і перспективи **66**

І.А. Самойлова

Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент **77**

Т.А. Коць

Мовна агресія в інформаційному просторі: між стильовою нормою і деструкцією **97**

Т.О. Фудерер

Соціолінгвістичні аспекти дослідження мовного конфлікту в Україні **108**

Дослідження молодих науковців

Ю.О. Цигвінцева

Ресурси та способи неосемантизації сучасної української лексики **121**

Огляди та рецензії

Є.А. Карпіловська

Слово Шевченка в сучасному мовомисленні
Рецензія на: *Гнатюк, Л.П., Дядечко, Л.П., Набережна, Т.Є.* та ін. (упор.). (2020). Шевченкове слово в мовах світу: словник-довідник. Гнатюк, Л.П., Дядечко, Л.П. (ред.). Київ **137**

Наукова хроніка

О.М. Тищенко

Засідання Комісії з лексикології та лексикографії при Міжнародному комітеті славістів. Варшава, 2021 **141**

Н.О. Яценко

XIII Міжнародна наукова конференція «Термінологія і сучасність» **146**

CONTENTS

Articles

Kateryna Horodens'ka

Achievements of the academic grammar school **3**

Svitlana Sokolova

Ukrainian-Russian bilingualism in Ukraine: Inside and outside perception **30**

Liliia Didun, Zinaïda Kozyrieva

Ukrainian academic lexicography: Achievements and prospects of development **54**

Sviatoslav Verbych

Onomastic research in the Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine: Origin, current state, and prospects **66**

Iryna Samoilova

Description of nouns with parametric semantics in an active explanatory dictionary: The lexicographic experiment **77**

Tetiana Kots'

Language aggression in the information space: Between style norm and destruction **97**

Tetiana Fuderer

Sociolinguistic aspects of the language conflict research in Ukraine **108**

Young Scholars Articles

Iuliia Tsyhvintseva

Resources and methods of neosemantization of the modern Ukrainian vocabulary **121**

Surveys and Reviews

Ievheniia Karpilovs'ka

Word of Shevchenko within modern language mentality
Review of: Hnatiuk, L.P., Diadechko, L.P., Naberezhnieva, T.Ie. et al. (Eds.). (2020). *Shevchenkove Slovo v Movakh Svitu: Slovnyk-Dovidnyk*. Kyiv: VPT "Kyïvs'kyi universytet" (in Ukrainian) **137**

Scientific Chronicle

Oksana Tyshchenko

A meeting of the Commission for lexicology and lexicography of the International Committee of Slavists. Warsaw, 2021 **141**

Nina Iatsenko

The 13th International Scientific Conference *Terminology and Modernity* **146**